

Чернівецький національний університет  
імені Юрія Федьковича

Національний технічний університет  
“Харківський політехнічний інститут”

**В.Ю. Лешан**

# **ОСНОВИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

Підручник

Чернівці  
2005

ББК 86.2я73  
Л 538

**Рецензенти:**

*Яроцький П.Л.*, доктор філософських наук, професор;  
*Сидоренко М.М.*, доктор філософських наук, професор;  
*Зінченко Л.М.*, кандидат філософських наук, доцент

**Лешан В. Ю.**

Л 538 Основи релігієзнавства: Підручник. – Чернівці: Рута, 2005. – 304 с.

**ISBN 966-568-795-6**

У підручнику подаються матеріали до вивчення курсу “Основи релігієзнавства”, розглядаються його теоретичні аспекти, висвітлюється місце та роль релігії в соціально-культурному процесі. Детально розглянуто ті конфесії, які поширені на території України. Додано витяги із законів України та міжнародних нормативних актів, які стосуються свободи совісті, та релігієзнавчий словник.

Матеріали підручника апробовані в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича і Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут” у 1999-2005 рр.

Для студентів технічних та природничих спеціальностей вищих навчальних закладів, всіх, хто цікавиться проблемами культури, релігії, вільнодумства.

ББК 86.2я73

**ISBN 966-568-795-6**

© Лешан В.Ю., 2005

© “Рута”, 2005

## Зміст

<b>Передмова .....</b>	<b>7</b>
<b>Розділ 1. Предмет, структура і методологія курсу .....</b>	<b>11</b>
1.1. Предмет та структурні розділи релігієзнавства .....	11
1.2. Методологічні принципи релігієзнавства .....	15
<b>Розділ 2. Релігія як суспільно-культурне явище .....</b>	<b>19</b>
2.1. Сутність і етимологія поняття „релігія” .....	19
2.2. Структура релігії, її соціальні функції .....	22
Зовнішня структура .....	23
Внутрішня структура .....	27
Соціальні функції релігії .....	27
2.3. Класифікація релігій .....	29
<b>Розділ 3. Ранняісторичні форми релігії .....</b>	<b>35</b>
3.1. Наукове пояснення виникнення релігії .....	35
3.2. Фетишизм .....	42
3.3. Анімізм .....	43
3.4. Тотемізм .....	44
3.5. Магія .....	45
3.6. Шаманізм .....	46
3.7. Землеробський культ .....	47
<b>Розділ 4. Етнічні релігії .....</b>	<b>51</b>
4.1. Народні релігії .....	52
Релігії Стародавнього Єгипту .....	54
Релігії народів Давнього Дворіччя .....	57
Релігії Стародавньої Індії .....	63
Брахманізм .....	66
Релігії античного світу .....	69
Давньогрецька релігія .....	69

Релігія Стародавнього Риму .....	71
Давньоіранська релігія .....	73
Давньоукраїнська релігія .....	74
<b>4.2. Національні та етнодержавні релігії .....</b>	<b>78</b>
Індуїзм .....	79
Джайнізм .....	84
Сикхізм .....	86
Конфуціанство .....	89
Даосизм .....	92
Іудаїзм .....	96
Синтоїзм .....	100
<b>Розділ 5. Світові релігії .....</b>	<b>108</b>
5.1. Буддизм .....	109
5.2. Християнство .....	116
Біблія – священна книга християн .....	122
Православ'я .....	126
Старообрядництво .....	137
Католицизм .....	139
Протестантські течії .....	146
Ранній протестантизм .....	149
Лютеранство .....	149
Цвінгліанство .....	150
Кальвінізм .....	150
Англіканство .....	151
Пізній протестантизм .....	152
Баптизм .....	152
П'ятидесятництво .....	156
Адвентизм .....	157
Свідки Єгови .....	160
Регіональні (місцеві) релігії .....	161
5.3. Іслам .....	162

<b>Розділ 6. Новітні релігійні течії і рухи .....</b>	<b>169</b>
6.1. Неохристиянство .....	174
Мормони .....	174
6.2. Релігії орієнталістського напрямку .....	180
6.3. Синтетичні релігії .....	183
6.4. Езотеричні об'єднання .....	188
6.5. Неоязичництво (рідновірство) .....	189
6.6. Саєнтологічні (наукологічні) рухи .....	192
6.7. Сатаністи .....	193
<b>Розділ 7. Сучасний стан та основні тенденції розвитку релігії і церкви в світі, Україні .....</b>	<b>202</b>
7.1. Основні фактори змін у сучасному релігійному просторі .....	202
7.2. Релігійна мережа України .....	205
<b>Розділ 8. Вільнодумство та атеїзм в історії культури людства .....</b>	<b>218</b>
Вільнодумство Стародавнього світу .....	220
Середньовічне вільнодумство .....	221
Вільнодумство епохи Відродження та Нового часу .....	222
Українське вільнодумство .....	224
Радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм .....	225
Сучасні організації вільнодумства .....	228
<b>Розділ 9. Свобода совісті і правове регулювання державно-церковних відносин в Україні .....</b>	<b>232</b>
<b>Додатки .....</b>	<b>242</b>
<b>Словник релігієзнавчих термінів .....</b>	<b>275</b>



## ПЕРЕДМОВА

Оволодіння науковими знаннями про релігію – необхідна умова зростання культури та освіченості фахівця будь-якого профілю, будь-якої спеціальності. Відсутність необхідних знань у цій сфері зумовлює не завжди правильну орієнтацію наших громадян, інколи навіть з вищою освітою, в дискусіях навколо релігійно-церковних питань. Тому вивчення релігієзнавства в українській вищій школі – важливий чинник підвищення рівня духовної культури людини. Знання історії духовних культур, зокрема релігії, відчиняє двері до правильного розуміння й осмислення величезної глибини цивілізаційного надбання людства, до свідомого і плідного його засвоєння. Правильно сформовані світоглядні орієнтації, уявлення про духовні цінності допомагають людям чіткіше визначити свою програму життя, а народам – зайняти належне місце в цивілізованому світі. В період становлення державності України, духовних засад українського народу як ніколи важливо оволодіти багатством загальнолюдських вартостей, відродити втрачені здобутки національної духовної культури, сформувати нову систему ціннісних орієнтацій та ідеалів.

Певною мірою розв’язати ці проблеми допоможе курс „Основи релігієзнавства”. Він побудований так, щоб познайомити студентів з основними компонентами духовної культури – релігією і вільнодумством, показати, яку роль вони відіграють у житті представників різних народів, культур, цивілізацій. Знання веде до розуміння, а розуміння – до терпимості у стосунках із людьми різних поглядів.

Завдання курсу – висвітлити поступальний розвиток

освоєння людиною світу, становлення її як особистості. Вивчення курсу передбачає не просто знайомство з релігією та вільнодумством як певними формами духовних культур, а ставить своїм завданням сформуванню уявлення про те, як співвідносяться релігія і вільнодумство, релігія та наука, релігієзнавство і теологія. При їх розгляді застосовується принцип світоглядного плюралізму – коли останні не протиставляються, а подаються як співіснуючі світоглядні культурні чинники людської цивілізації. Підручник знайомить із різними, конфесійно незалежними поглядами на релігію, без будь-яких симпатій чи антипатій розкриває сутність віровчення, особливості культу, правдиву історію тієї чи іншої релігійної течії. Враховуючи те, що історія виникнення, еволюції та роль релігії і вільнодумства в житті нашого суспільства довгий час висвітлювались лише в марксистському варіанті, підручник дає змогу ознайомитися з іншими аспектами цієї проблеми, сучасним баченням релігії як одного з проявів людської духовності.

Релігієзнавство і теологія – дві відмінні форми осягнення феномена релігії. Релігієзнавство, на відміну від теології, не визнає усталеності знань. Всі положення релігієзнавства мають бути емпірично підтвердженими, теоретично обґрунтованими. Теологія залишається сферою священних книг, не виходить за межі надприродного, догматів про божество і його промисел. Релігієзнавство також розглядає священні книги, проте осмислює релігію як багатофункціональний феномен, не обмежуючись релігійними джерелами. Академічне релігієзнавство не є конфесійно зорієнтованим і досліджує різні релігії як однорідні явища. Якщо мета релігієзнавства – подати знання про релігію, то теологія покликана утверджувати і відтворювати релігію, пристосовувати її до суспільних змін. У релігієзнавстві можуть співіснувати різні погляди на ту чи іншу проблему. В теології не допускається вихід за відповідні догматичні установки.

Релігієзнавство і теологія (богослов'я) мають відмінності



в структурі. Структура релігієзнавства охоплює філософію релігії, історію релігії, психологію релігії, соціологію релігії, феноменологію релігії, релігійну культурологію, етнологію релігії, географію релігії тощо. Богослов'я поділяється на основне, догматичне, моральне, пастирське, вивчає екзегетику, патристику, літургіку й ін. Отже, коло зацікавленості релігієзнавства інше і дещо ширше.

Релігієзнавство поділяється на академічне і богословське. Спільне в них те, що вони послуговуються логічними розмірковуваннями і доказами. У них може існувати велика кількість різних течій і шкіл. Однак, на відміну від академічного (світського), богословське релігієзнавство входить до богословського комплексу, розвивається певною мірою на основі закономірностей цього специфічного виду духовності. Богословське релігієзнавство не можна ототожнювати з теологією, хоча різниця між ними не є абсолютною. Їх єднає, насамперед, визнання існування Бога, надприродного світу в певній конфесійній окресленості. Всі проблеми – етнологічні, гносеологічні, морально-етичні та ін. – вони розглядають із позицій релігійного світорозуміння, орієнтуються на зміцнення позицій релігії. Проте богословське релігієзнавство, як і академічне, не визнає усталеності знань, елемент віри присутній у ньому як принцип, а не інструмент пізнання. Теологія обмежується сферою священних книг. Вона не виходить за межі слова про Бога і Божого слова.

Пропонуючи сучасні підходи до розуміння причин виникнення релігії та вільнодумства, їхньої типології, структури та сучасних форм функціонування, ми сприяємо розумінню процесу виникнення феномена багатокультурності різних націй і народностей, допомагаємо збагнути відмінності між ними, специфіку культури регіонів. Знання, які будуть отримані в ході вивчення курсу релігієзнавства, також стануть фундаментом для попередження конфліктів на міжнаціональній та міжконфесійній основах.

Підручник знайомить із релігійною ситуацією в Україні, дає широке розуміння проблем виникнення міжконфесійних конфліктів і шляхів їх подолання, інституювання нових релігійних напрямків, пропонує різноманітні моделі консолідації зусиль релігійних конфесій у відродженні національно-духовних цінностей народу України.

На практичних заняттях передбачається оволодіння навичками орієнтації в світоглядних питаннях, попередження конфліктних ситуацій у зв'язку з фактами порушень свободи совісті, міжконфесійними зіткненнями. Студенти залучаються до участі у наукових конференціях, „круглих столах”, прес-конференціях з представниками конфесій, відвідують їх зібрання, ведуть словник основних понять з кожної проблеми. Для практичних занять, семінарів, практикумів у підручнику даються інформативно-методичні матеріали та додатки. Залежно від специфіки факультету, можлива певна корекція тематики курсу.

Основна мета запропонованого підручника – допомогти студентам правильно орієнтуватись у колі релігійно-церковних питань як теоретичного, так і практичного характеру і загалом підвищити рівень їхньої гуманітарної освіченості. Важливо доповнити релігієзнавчу освіту релігієзнавчим вихованням. Воно покликане формувати світоглядну і конфесійну толерантність, виробити установку на пізнання дійсної суті релігійних явищ, свідоме, а не упереджене користування своїми світоглядними переконаннями у стосунках з іншими людьми, в оцінці тих чи інших феноменів духовної культури.

## **ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ**

### **1.1. Предмет та структурні розділи релігієзнавства**

В сучасних умовах сформувалась цілісна система наукових знань про релігію. Релігієзнавство як окрема галузь філософії прагне дати відповіді на одвічні питання, пов'язані з загадковим світом сакрального.

*Релігієзнавство* – це багатодисциплінарна галузь гуманітарної науки, що досліджує феномен релігії. Його завдання – осягнення сутності, закономірностей походження й функціонування релігії на різних етапах розвитку людства.

Як цілісна і комплексна галузь наукового знання воно досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з економічними, політичними і духовними структурами суспільства, вплив на особистість віруючих у контексті конкретно-історичних умов. Релігія вивчається як об'єктивний процес, що спирається на відповідні соціальні передумови і фактори, відображаючи їх у своїх догматах. Отже, релігієзнавство визначає релігію як складову частину духовності суспільства, що розвивається разом із ним і впливає на людську свідомість.

*Предмет релігієзнавства* – об'єктивні закономірності виникнення, становлення, розвитку і функціонування релігій, їх структурні особливості, різноманітні явища, взаємозв'язки і взаємодія релігії з іншими галузями знань, а також аналіз генези як релігійності, так і процесів секуляризації духовного життя суспільства та різних форм світогляду. Предметом релігієзнавства є також своєрідність вияву релігійного феномена, механізм його дії на індивідуальному

та суспільному рівнях буття, особливості його функціонування в історії суспільства, точки дотику і шляхи взаємодії з іншими сферами культури – мораллю, мистецтвом, наукою тощо.

Як і кожна гуманітарна наука, релігієзнавство має свій об'єкт дослідження, де фіксується певний аспект буття людини у світі, її ставлення до нього. **Об'єктом** релігієзнавства є відображення такого особистісного стану людини, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття самої себе на основі віднайдення в собі того надлюдського, що єднає її з трансцендентним. Релігієзнавство у своєму предметі значно ширше, ніж в об'єкті. Предметом релігієзнавства є, крім природи релігії, її функціональність. У своєму функціонуванні релігія виходить за межі індивідуального буття. Вона піддається доктринальній і обрядово-культовій інтерпретації, входить у різні сфери людської життєдіяльності, сакралізуючи їх. Якщо об'єкт релігієзнавства відносно сталий, то предмет його збільшується за обсягом і дещо змінюється в часі.

В сучасних умовах релігієзнавча наука – самостійна, цілісна і водночас полідисциплінарна галузь гуманітарного знання, теоретична дисципліна, яка об'єднує в собі такі структурні підсистеми, як філософія, соціологія, психологія, історія, феноменологія, антропологія, культурологія, географія релігій, лінгвістичне релігієзнавство, вільнодумство, а також, на думку деяких учених, – науковий атеїзм.

Ядром теоретичного осмислення релігії виступає **філософія релігії** – сукупність філософських понять, категорій і концепцій, які по-філософськи тлумачать релігію. Вони допомагають теоретично осягнути релігійний феномен.

**Соціологія релігії** – галузь релігієзнавства, яка досліджує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп і спільнот, специфіку зворотного впливу на релігію певного суспільства.

**Психологія релігії** – розділ релігієзнавства, що вивчає емоційний вимір релігії, досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування релігійного феномена на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях, їхній зміст, структуру, спрямованість релігійних вірувань, уявлень, переживань;

їх місце і роль у релігійному комплексі, вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, групових спільнот, окремих особистостей.

**Історія релігії** – одна з базових релігієзнавчих дисциплін, що вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, акумулює знання від часу виникнення примітивних первісних вірувань до становлення і розвитку етнічних, національних і світових релігійних систем, відтворює минуле різних релігійних комплексів, накопичує і зберігає інформацію про численні релігії минулого й сучасності.

**Феноменологія релігії** – розділ релігієзнавства, що досліджує розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистого відчуття та бачення без світоглядних та ідеологічних упереджень; зосереджує увагу на з'ясуванні власних якостей релігійних явищ – рис, ознак, яких безпосередньо не дає процес релігійного відображення і які є продуктом виконання сущого і творення віруючим належного (категорії “спасіння”, “спокута”, “священне і профанне” тощо).

**Антропологія релігії** – галузь релігієзнавства, специфіка якої полягає в тому, що сутність існування, природа, призначення людини розуміється, виходячи з призначення вищого першопочатку (духів, богів, Бога або особистого Бога) і його особливих взаємовідносин з людиною. Вона стверджує вирішальну роль такого початку в походженні людського роду і кожного індивіда, виділяє у природі людини особливе її призначення, вказує на її гріховність і необхідність відновлення втраченої сутності, спасіння, говорить про продовження існування після смерті і вбачає покликання людини в з'єднанні з першопочатком.

**Культурологія релігійна** – система знань про філософсько-релігійні, богословські концепції, ідеї, які розкривають роль релігії, церкви у зародженні, розвитку та функціонуванні культури, взаємовплив і взаємовідносини релігії, церкви і культури на різних етапах розвитку людського суспільства.

**Географія релігії** – базовий гуманітарний курс релігієзнавства, який вивчає та систематизує знання про територіальну організацію релігій світу, загальну схему поширення релігій в історичному аспекті й на сучасному етапі, роль природного чинника у процесі формування

та поширення релігій, досліджує просторово-часові закономірності взаємодії релігійного феномена із зовнішнім середовищем.

**Лінгвістичне релігієзнавство** – напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що містить вербальні та невербальні (образотворчі, пластичні, музичні) засоби символічно зашифрованої інформації, головним джерелом для яких є усні та писемні сакральні (священні) тексти.

**Вільнодумство** – форма критичного релігієзнавства, що з'явилася у боротьбі з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії як антирелігійна течія суспільної думки, що еволюціонувала від буденної антирелігійної свідомості, здорового глузду до завершеної, теоретично об'рунтованої форми із залученням для доведення своїх положень окремих висновків із різних наук; виступає як незалежний, вільний засіб мислення, самостійне переконання, пропонує перевагу понять над чуттєвим досвідом, абстракції над враженням.

**Атеїзм** – складова частина вільнодумства, система поглядів, яка заперечує будь-які релігійні уявлення, релігію як таку в усіх її формах і виявах; є частиною діалектико-матеріалістичного світогляду, загальною, специфічною ознакою і принципами якого є заперечення реальності надприродного світу.

Окрім зазначених розділів релігієзнавства, нині розвиваються **політологія релігій, етнологія релігій**, з'являється **герменевтичне та компаративне релігієзнавство**. Отже, релігієзнавство є складним, багатоплановим утворенням, яке постійно розвивається.

Як і будь-яка інша галузь наукового знання, релігієзнавство має свій категоріально-понятійний апарат. Це система понять, які в релігієзнавстві умовно поділяють на три групи:

1. **Загальнонаукові** – філософські, соціально-філософські, історичні поняття: буття, свідомість, пізнання, фантазія, істина, культура, відображення, особа, людина, суспільство, цивілізація, світогляд, милосердя, страждання, система, структура, функція, категорія, теїзм, деїзм, пантеїзм, фідеїзм, теодицея, теософія тощо.

2. **Конкретно-наукові** – віра, ілюзія, почуття, настрої, страждання, життя, смерть, добро, зло, совість, епоха, право, відповідальність та ін.

3. **Специфічно-релігійні** – релігія, Бог, теологія, церква, храм, конфесія, секта, деномінація, культ, обряд, молитва, ангели, надприродне, рай, пекло, карма, політеїзм, монотеїзм, місіонерство, навернення, вільнодумство, сакралізація, секуляризація, скептицизм, атеїзм, антитеїзм, антиклерикалізм, ересь, індиферентизм, деміфологізація, модернізація тощо.

Усі ці категорії відображають загальну визначеність релігійного феномена, розкривають сутність релігії, її особливості та характер змін, що відбуваються в релігійному комплексі в різні історичні епохи.

## 1.2. Методологічні принципи релігієзнавства

У системі релігієзнавчих досліджень широко використовуються **методологічні принципи**, найпоширенішими серед яких є **принципи об'єктивності, історизму, толерантності й терпимості, культурологічний, антропологічний, правового забезпечення свободи совісті**.

**Принцип об'єктивності** – основна методологічна засада, базовий принцип будь-якого наукового дослідження, що передбачає розгляд феномена релігії таким, яким він є сам собою, незалежно від умов пізнання і засобів, що використовуються в пізнавальному процесі. Він вимагає дотримання вимог достовірності, неупередженості у відображенні релігійних явищ і процесів, закономірностей релігійного життя. Не меншу роль відіграє і вимога наукового об'рунтування знань про релігію, опора на всебічно перевірені факти. При цьому нехтуються установки, які часто мають суб'єктивний, емоційний, упереджений, заангажований відтінок.

Принцип об'єктивності повинен доповнюватись **принципом позаконфесійності**, який орієнтує дослідника на відхід від конфесійної зацікавленості при дослідженні релігійних явищ і процесів.

Методологічна функція об'єктивності реалізується також у нормативних вимогах **принципу плюралізму**, який передбачає однакове ставлення дослідника до різних конфесій.

Об'єктивність у межах релігієзнавчих досліджень реалізує свій потенціал через установку на цілісне дослідження релігійного феномена, а не окремих його складових. Одиничні вияви релігії не

дають можливості досягнути її в цілому.

**Принцип історизму** – один із вузлових у релігієзнавчих дослідженнях. Він орієнтує на розгляд релігійних явищ і процесів у їх історичному розвитку з урахуванням конкретних просторово-часових факторів. Звідси вимога системності в його дослідженні: з'ясування причин, умов появи, етапів функціонування, еволюції, аналізу нинішнього стану об'єкта, дослідження і, зрештою, прогнозування майбутніх змін, тенденцій розвитку.

**Принцип толерантності й терпимості** передбачає терпимий, доброзичливий діалог релігійного та нерелігійного світоглядів. Безперечно, їх вихідні засади неоднакові, але обидва типи світогляду мають низку спільних ознак та ідей – загальнозначимі духовні вартості, моральні орієнтири та ідеали: екологічні, естетичні, соціально-політичні та інші цінності. Релігія повинна оцінюватись як загальнолюдське явище, яке акумулює і виражає думки, прагнення і волю всіх людей, функціонує в кожній ділянці суспільного життя, на всіх рівнях соціальної організації. Це відбувається тому, що в релігійній системі цінностей безпосередньо функціонують не лише суто релігійні цінності, а й загальнолюдські цінності реального життя.

**Культурологічний принцип** дозволяє розглядати релігію та вільнодумство в контексті розвитку духовної культури в історичному та сучасному аспектах. При цьому розв'язується ціла низка проблем: з'ясовуються особливості релігії як феномена культури, властивості релігійно-культурних утворень, своєрідність історичних проявів вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

**Антропологічний принцип** зосереджує увагу на аналізі світоглядних питань у контексті проблем буття людини, суті, мети та змісту її життя, смерті й безсмертя, тобто в руслі філософської антропології.

**Принцип правового забезпечення свободи совісті** передбачає право кожної особи на свободу совісті, світогляду, релігії та переконань. Це право містить свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно



поширювати свої релігійні чи атеїстичні переконання.

Цей принцип гарантує світськість освіти та заборону формувати світоглядні переконання при викладанні курсу “Релігієзнавство” в навчальних закладах.

**Ключові поняття:** культура, світогляд, релігія, вільнодумство, духовність, смисложиттєві орієнтації, архетип, релігієзнавство, теологія (богослов’я).

**Самостійна робота.** Опрацювати тему за такими працями:

1. Колодний А. Релігієзнавство і теологія // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 10. – С. 3-14.
2. Колодний А. Історизм як принцип релігієзнавчого пізнання // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 12 – С. 3-12.
3. Колодний А. Релігієзнавство демократичної України // Українське релігієзнавство. – К., 2001. – № 20. – С. 3-12.
4. Лобовик Б. Історіософія релігії як знання історичної природи релігії // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 12. – С. 3-6.
5. Релігієзнавство як наука і навчальна дисципліна. Урок I // Людина і світ. – 1992. – № 9-10. – С. 14-17.

**Практичне заняття: Предмет релігієзнавства.**

### **План**

1. Релігієзнавство як комплексна галузь наукового знання.
2. Релігієзнавство як наука.
3. Релігієзнавство як навчальна дисципліна.
4. Прикладний характер релігієзнавчих знань.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Що є предметом курсу „Релігієзнавство”?
2. Назвіть структуру релігієзнавчого знання.
3. З яких галузей знань формується релігієзнавство?
4. Яке призначення курсу „Загальне релігієзнавство”?

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 17-174.

2. Дудар Н. Релігійність українського суспільства: останні дослідження // Людина і світ. – 2003. – № 1. – С. 8-13.
3. Закович М. Проблеми релігієзнавчої освіти в Україні // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України (далі: Українське релігієзнавство) – К., 1996. – №4. – С. 37-39.
4. Калінін Ю. А, Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 5-25.
5. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 45 – 78.
6. Колодний А. Українське релігієзнавство: стан і перспективи // Українське релігієзнавство. – К., 1996. – № 1.- С. 1-8 .
7. Колодний А., Лобовик Б. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. – К., 1996.
8. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 32-60.
9. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 10-27.
10. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 9-21.
11. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 2001. – С. 7-26.
12. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч. / А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 9-16.
13. Релігієзнавство: Підручник / Є.К.Дулуман, М.М.Закович, М.Ф.Рибачук та ін.; За ред. М.М.Заковича. – К., 2000. – С. 9-22.
14. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996. – С. 271-274.
15. Угринович Д. М. Введение в религиоведение. – М., 1985.
16. Ходькова А.П. Релігієзнавство: Навч. посібник. – Львів, 2000. – С. 7-25.
17. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 7-20.
18. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 9-18.

## РЕЛІГІЯ ЯК СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Релігійно-міфологічна картина світу в уявленні різних народів вкрай різноманітна, однак при всьому розмаїтті сюжетів проглядаються деякі універсальні ідеї, притаманні в тій чи іншій мірі більшості народів і їх культур.

### 2.1. Сутність і етимологія поняття „релігія”

Оскільки предметом вивчення релігієзнавства є релігія, то цілком закономірне і питання про зміст та етимологію цього поняття. Однозначної відповіді на нього бути не може, адже ми знаходимо не лише його різне змістовне наповнення, а й велику кількість варіантів етимологічного пояснення слова „релігія” (лат. religio).

Звернемося до основних істотних тлумачень цього поняття, які в кінцевому рахунку визначили його сучасний варіант.

Категорію „релігія”, як вважають науковці, можна пов’язати зі старозавітною традицією, яка знала термін „*berut*”, що означає „зв’язок людини з Богом”. Таке розуміння релігії пізніше перейшло й до християнства. Як показує аналіз, в основі різних тлумачень цього поняття є варіанти визначного римського філософа й оратора М.Т.Цицерона (106-43 рр. до н.е.) і представника римського християнства – Л.Ц. Лактанція (бл. 250 р. – після 325 р.).

Так, Цицерон уперше вживає поняття „*relegare*” (з якого й виводить поняття „релігія”) як означення збирання відомостей про богів (*telegare* – збирати). Лактанцій же вживав термін „*ligo*” – „зв’язувати”, розуміючи його як вираз означення зв’язку з Богом. Вслід за ним Августин Аврелій (354-430 рр.) запровадив термін „*religio*”, тобто знову ж таки в значенні „зв’язувати з Богом”.

Взагалі у плані загального означення термін „релігія” починає

вживатися лише в XV-XVI ст. (Мартін Лютер, Христофор Філарет та ін.). Поняття „релігія” використовували також філософи Нового часу (Д.Юм, І.Кант, Ф. Шлейєрмахер, Г.Гегель, Л.Фейєрбах, К.Маркс, Е.Тейлор, Г.Спенсер, Д.Фрезер) та інші дослідники релігії у зв'язку з виникненням релігієзнавства як галузі наукового знання, коли було започатковано науковий підхід до визначення сутності релігії, її структури, специфіки та функцій. В сучасних українських і російськомовних словниках латинське поняття *religio* тлумачиться як „набожність, святість, предмет культу” або „совісність, добросовісність”, „особливе ставлення до священного, яке охоплює релігійні почуття, благочестя, набожність, богошанування, культ”. Сучасна релігієзнавча література наводить понад сімдесят різноманітних визначень терміна „релігія”, а також десятки теорій його виникнення, що є свідченням того, що це поняття слід розглядати скоріше як збірну назву, ніж позначення однорідного й цілісного явища.

Отже, категорія „релігія” постає як форма думки, що відображає загальну визначеність релігійного феномена.

Як бачимо, єдиного визначення поняття „релігія” не існує. Однак у науковців є єдність у тому, що релігія, як специфічний феномен, нероздільно пов'язана з людським буттям, сутністю мислячої людини, коли вона виокремилась із природного тваринного середовища.

Щоб зняти проблему визначення цього терміна, доцільно взяти за основу його латинський аналог – „зв'язок”. Мається на увазі – це все те, що зв'язує, з'єднує людину з божеством.

Релігія – дуже складне явище і поєднує в собі елементи раціонального (наприклад, моральні настанови) та ірраціонального (наприклад, фантастичні образи надприродних істот-чортів, ангелів, коней, що видихали вогонь, сарани з людськими головами тощо). Вона виникла в процесі осмислення людиною сил природи, а пізніше – суспільних сил, є однією з найдавніших форм духовного освоєння світу, впливає з властивостей процесу пізнання. Фантастичні образи релігії – це форма відображення дійсності, притаманна усім народам. Вона є необхідним ступенем сприйняття світу, зумовлена функціями головного мозку і має таке саме право на існування, як і раціональне наукове пізнання.

Богослови стверджують, що релігія – надприродного, божественного походження, існує споконвічно і що історія людства зобов'язана релігії. Сучасна ж наука доводить, що становлення людини і суспільства охоплює історичний період, який тривав 2,5-3,5 млн. років (за новими даними – до 5 млн. років). Археологи стверджують, що перші релігійні уявлення склалися приблизно 20-60 тис. років до н.е. Причиною виникнення релігійних вірувань вважається такий рівень розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, який привів до виникнення в людини вищих, суто людських, пізнавальних здібностей, проте вона ще не могла встановити причинно-наслідкових зв'язків, пояснити ті чи інші явища у навколишньому світі і свою власну природу. Спочатку було безпосереднє сприйняття предметів і явищ, їх зв'язків, згодом розвинулось їх творчо перероблене відображення. З появою здібностей до абстрагування й узагальнення пізнання людина звільняється від необхідності перебувати в безпосередній залежності від об'єктів. Мислення стає відносно самостійним, набуває здатності оперувати думками поза їх конкретними зв'язками з предметами. Це приховує можливість відриву думки від дійсності, створення з матеріалів релігійних вражень фантастичних комбінацій уяви. Така можливість реалізується в ранніх формах вірувань. Іншими словами, вірування у людини виникли тоді, коли вона навчилася абстрагувати, робити узагальнення, фантазувати.

Нині існує понад 500 різних визначень (дефініцій) релігії, але жодне з них не відображає всіх її особливостей. Відомий радянський етнограф Л.Я.Штернберг підкреслив проблемність у доборі слова, яке „однаково підходило б до вірувань фінікіян, що сплячуть на вогні своїх дітей на догоду божеству, і до вірувань вавилонян, що посиляли у храм Астарті своїх дочок і жінок займатися проституцією, і до релігії християнина, яка вимагає, щоб люди віддавали своє життя за ближнього, і до релігії буддизму, в основі якої лежить, по суті, повний атеїзм”.

Саме складність релігійного феномена й спричинила таку велику кількість його визначень і тверджень декого з дослідників про те, що взагалі неможливо дати загальноприйняте визначення релігії.

Наведемо визначення релігії окремими авторами.

У.Джемс (американський філософ і релігієзнавець): „Релігія – приватне явище. Релігій стільки, скільки віруючих людей”.

Е.Тейлор (німецький філософ): „Це особливе почуття залежності людини від нескінченного”.

Дж.Фрезер (англійський історик і релігієзнавець): „Це уособлення і умилоствлення тих зовнішніх сил, перед якими людина безпомічна”.

Д.Пратт (американський філософ): „Це віра в долю”.

Ф.Енгельс (німецький філософ і релігієзнавець, один з основоположників теорії наукового комунізму): „Це фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, – відображення, в якому земні сили набувають форму неземних.”

Дати універсальне визначення релігії, яке б розкривало її сутнісну природу, багатоманітну функціональність та історичну змінність, неможливо. Тому релігієзнавці вважають, що не варто шукати оптимального визначення, а краще пояснювати ознаки релігії. Головна ж ознака будь-якої релігії – віра в надприродне. Надприродне – це те, що за своєю сутністю не може бути пізнаним і реальність чого за допомогою звичайних наукових методів довести не можна.

## **2.2. Структура релігії, її соціальні функції**

Релігія – складне соціально-історичне явище, витвір людського пізнання і розуму, почуттєвості й фантазії, свободи й неволі. Саме структурованість і цілісність цього феномена й дає підстави розглядати його як релігійний комплекс.

Він представлений багатьма складниками. Одним із них належить провідне місце в релігійному комплексі, інші знаходяться на другому плані, а деякі виявляються за певних умов зовсім не обов’язковими. Тобто виділяють основні і другорядні складники (елементи, компоненти) релігії.

Щодо визначення основних елементів релігійної системи, то в релігієзнавців немає єдиного погляду на ці феномени. Одні автори зараховують до основних складників релігії релігійну свідомість, діяльність, релігійні інституції (громади, управління, центри). Інші

стверджують, що до елементів релігії потрібно в першу чергу відносити доктрину, міф, естетичні цінності, ритуали та різноманітні форми культової практики. Ряд релігієзнавців, а їх більшість, виокремлюють релігійну свідомість (релігійні уявлення, погляди та настрої), релігійний культ, релігійні організації. Ми поділяємо погляди останніх, вважаючи, такий поділ найоптимальнішим. Зауважимо, що кожен із названих складників релігії є динамічним, поліфункціональним і також структурується.

Враховуючи, що другорядні складники мало вагомі для характеристики релігійної системи, в релігієзнавстві прийнято вдаватися до аналізу основних елементів.

Основні складники релігійної системи об'єднуються в зовнішню і внутрішню структуру (будову) релігії.

***До зовнішньої структури належать:*** релігійні уявлення та погляди, релігійні настрої, релігійні дії, релігійні інституції.

***Внутрішня структура охоплює*** релігійну картину світу та релігійну науку життя.

### **Зовнішня структура**

**1. Релігійні уявлення, погляди, поняття, судження** – це цілий комплекс ідей, образів, пов'язаних із вірою в надприродне. Вони зафіксовані в міфах, легендах, догматах віровчення, змісті священних книг, молитов, теоріях і концепціях. Стрижнем цих уявлень є людина – її доля, покликання, питання життя і смерті, смисложиттєві орієнтації, сучасне й майбутнє, добро і зло, – і все це в контексті стосунків із надприродним як вищим, довершеним, справедливим, могутнім, благодатним і караючим. У релігійних поглядах дивно поєднані фантастичне і реалістичне, які функціонують єдиним планом.

Головна риса релігійних поглядів – віра в надприродне. Релігійні погляди як складова свідомості існують на буденному і теоретичному рівнях. На буденному рівні вони існують майже протягом усієї історії релігії. Це світобачення рядових віруючих. Вони загальні, аморфні, фрагментарні, розрізнені, часто недоказові та несистематизовані.

Теоретичне релігійне світорозуміння формується у процесі відокремлення розумової праці від фізичної в соціально-

диференційованому суспільстві. Воно доказове, послідовне, струнке, систематизоване. Завершальний вигляд має в релігійній літературі.

Специфічною формою існування релігійних поглядів, понять і уявлень є богослов'я (теологія) – вчення про релігію, церкву як дім Божий на Землі. Воно виникає у порівняно пізні часи релігійної історії (в монотеїстичних релігіях) і має чітко виражену конфесійну приналежність.

2. **Релігійні настрої** – це ті почуття, емоційні стани, які викликає віра у процесі осмислення релігійною людиною зовнішнього світу і власного буття. Це особливий клас психічних процесів, що характеризують ставлення віруючого до надприродного та усвідомлених у релігійному плані буттєвих станів, процесів і явищ довкілля. Адже людина не байдуже відображає світ. Вона шукає своє місце в ньому, намагається змінити світ відповідно до своїх потреб та інтересів. І водночас – зазнає впливу всесвіту.

Релігійні почуття психологічно, за способами прояву та формами протікання не відрізняються від нерелігійних. Специфіка релігійних почуттів в їхній спрямованості на надприродне. Вони можуть бути позитивними і негативними. До перших належать любов, радість, благовоління, надія, заспокоєння тощо, до других – страх, скорбота, розпач, відчай та інші.

Окреме місце в системі релігійних настроїв займає почуття любові до Бога – прив'язаність, потяг до надприродного. Мотивація цього почуття своїм підтекстом має також любов Бога до людини, що реалізується у формі любові до ближнього.

Почуття страху перед Богом теж психологічно не відрізняється від нерелігійного страху. Останнє виникає від різних земних, життєвих обставин, релігійне – від віри в Бога як грізну силу.

Почуття благовоління, розчулення, релігійної втіхи, радості, розпачу, скорботи теж займають важливе місце у свідомості віруючого. Кожне з них має для віруючого далеко не ілюзорне значення, бо символізує відповідальність за свої вчинки і задуми.

3. **Релігійні дії** – це дії віруючих і їх спільнот, зумовлені релігійною вірою. Існує два види релігійних дій: **культові** і **позакультові**. **Культ** – найважливіший вид релігійної діяльності. Його зміст визначається відповідними релігійними уявленнями,



ідеями, догматами. Він являє собою систему дій, засобів впливу на надприродне з метою зміни його ставлення до себе. До культових дій відносять *молитви, тайнства, обряди, свята, традиції, ритуали, богослужіння, заборони, жертвопринесення* тощо. Засоби релігійного культу – *культові будови, хрести, священні облачення, свічі, релігійне малярство, скульптура, музика.*

Історія не знає жодної релігії без культового елементу. Культ – це одяг релігії, який не можна зняти чи просто поміняти; він – спосіб існування релігійних уявлень і почуттів, а всі вони разом є сторонами одного цілого – релігійного практично-духовного входження людини в світ.

Можна сказати, що культ – це мова релігії, де предмет, дії, слова мають символічне значення. Культ задовольняє релігійні потреби віруючих, збуджуючи психологічно-вольові процеси в такому напрямку, якого вимагають обставини життєдіяльності віруючого.

Особливе місце в релігійному культі належить *молитві*, яка є найважливішим засобом спілкування віруючого з надприродним, на яке начебто можна вплинути за допомогою слова. Молитва – проста і найбільш доступна форма релігійної діяльності.

*Позакультова релігійна діяльність* реалізується в духовній і практичній сферах. Духовна позакультова діяльність охоплює розробку релігійних ідей, систематизацію й інтерпретацію догматів теології, написання богословських творів і т.д.

Практична позакультова діяльність включає виробництво предметів релігійного культу, місіонерство, участь у роботі соборів, викладання богословських дисциплін, управлінську діяльність в релігійних інституціях, пропаганду релігійних поглядів через пресу, радіо, телебачення тощо. У позакультову діяльність інколи певною мірою проникають елементи культу (моління на лекціях та ін).

**4. Релігійні інституції** – це організації, установи, заклади, що діють на релігійній основі і покликані насамперед створювати нормальні умови для одноосібного чи колективного задоволення релігійних потреб віруючих. Їх належність визначається релігійними інтересами, потребами, установками.

До них, у першу чергу, належать релігійні організації. Вони є

об'єднаннями послідовників певного віросповідання. Одні з них формуються для спільного задоволення релігійних потреб; інші – в процесі діяльності віруючих у позарелігійних сферах. У першому випадку релігійні організації можуть бути 3-х типів: **секта, деномінація, церква**.

**Секта** може мати два рівні організації:

- невелика релігійна група, початкова ланка формування релігійної організації;
- об'єднання, що відокремилася від одного з релігійних напрямків і знаходиться з ним у конфлікті. В секті відсутній інститут священства, лідерство належить віруючим, які вважаються носіями харизми (*від грецьк. charisma – дар*). В ній існує контрольоване членство та сувора дисципліна, претензії на винятковість установок і цінностей, елітаризм, богообраність.

**Деномінація** – перехідний тип релігійної організації, якому притаманні риси секти та церкви. Вона не має професійного священства, поділу на клір і мирян. Їй властиві обліковане членство, керівництво здійснюють органи, обрані віруючими.

**Церква** – самоврядне об'єднання віруючих, яке склалося на основі спільності релігійних уявлень та особливостей культової діяльності. Тут наявне професійне священство, централізоване ієрархічне управління, чіткий поділ на клір і мирян, відсутнє контрольоване членство.

Найважливішими завданнями релігійних організацій є донесення до віруючих відповідних норм і правил поведінки, смисложиттєвих цінностей та ідеалів. Ця мета досягається за допомогою виконання ряду функцій:

- 1) вироблення систематизованого вчення (системи ідей);
- 2) розроблення системи захисту і утвердження „чистоти віри”;
- 3) організація та управління культовою діяльністю;
- 4) контроль і вжиття санкцій (заходів покарання) у випадку недотримання релігійних норм;
- 5) підтримка зв'язків з соціальним оточенням.

Інші релігійні організації представлені позацерковними об'єднаннями: **місії, братства, партій, профспілки, об'єднання молоді, студентів, жінок**, що створюються за конфесійними ознаками.

До релігійних інституцій також належать *навчальні заклади* (духовні академії, інститути, семінарії тощо), де готують кадри служителів культу; *видавництва* та *друкарні*, які забезпечують віруючих релігійною літературою; *підприємства*, на яких виготовляються предмети релігійного культу і церковне начиння.

### **Внутрішня структура**

Основними її складовими є *релігійна картина світу* та *релігійна наука життя*.

1. *Релігійна картина світу* – уявлення віруючих про походження та будову світу, насамперед про його подвійність. Тобто, згідно з релігійними концепціями, поряд із природним світом існує надприродний, абсолютним втіленням якого є Бог. Ця подвійність знаходить своє відображення в богословських тлумаченнях будови та перспективи світу, живої і неживої природи. Так, християнська картина світу подається в перших двох книгах Біблії, у релігіях Стародавнього Єгипту і Японії, в легендах про виникнення світу з хаосу, появу в ньому перших богів і т. д.

2. *Релігійна наука життя* – певний спосіб життя, якого має дотримуватись віруючий і порушення якого – великий гріх перед Богом. Додержання його – обов'язкова умова Божої любові і гарантія особистого безсмертя та вічного життя. Цей спосіб життя можливий лише при виконанні певних моральних норм і правил, установок (заповідей, принципів). Їх проголошують священні книги різних релігій – Біблія (іудаїзм, християнство), Сунна (іслам), Трипітака (буддизм), Дао де цзин (даосизм) та ін. Велика кількість різних повчань, зокрема, міститься в Старому та Новому Заповітах Біблії (заповіді Мойсея – Вих., 20, 1-17; Нагірна проповідь – Мт., 5, 3-12 тощо).

### **Соціальні функції релігії**

Релігія – явище суспільно-історичне. Вона з'являється як засіб (інструментарій) регулювання поведінки людини після того, коли вона виокремилась із роду і усвідомила свою самостійність. Тому релігію можна розглядати ще і як дієвий суспільний чинник. Способи, рівень, напрям впливу релігії на соціальну систему та окремого індивіда виявляється в її різноманітних функціях (*від лат.*

functio – виконання, завершення). Основні з них такі: **світоглядна, компенсаторно-терапевтична, регулятивна, комунікативна, культурно-формуюча, легітимізуюча, інтегруючо-деінтегруюча.**

**Світоглядна функція.** Вона проявляється через здатність релігії формувати у віруючої людини систему поглядів і уявлень, що дозволяє визначити своє місце у світі, сформувати мету та сенс життя, ціннісні орієнтири, перспективи посмертного існування.

**Компенсаторно-терапевтична функція.** Виконує два завдання:

- як засіб духовної втіхи (через катарсис – очищення, заспокоєння, молитву, медитацію, духовну насолоду, спілкування з вищим) допомагає людині психологічно знімати негативні наслідки стресових ситуацій (життєві незгоди, страждання, горе), зберігати внутрішній спокій, душевну рівновагу на індивідуальному рівні її буття;
- обіцяє посмертне воздаяння як компенсацію втраченого.

Подібна компенсація мала місце ще в стародавніх релігіях, що відображало безсилля, залежність людини від об'єктивних умов її існування.

**Регулятивна, обмежувально-узаконуюча функція** реалізується як здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інституцій управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю окремих організацій, формувати та коригувати міжособистісні та міжгрупові стосунки. Найбільш діяльними в системі регуляції є релігійні норми (релігійне право, мораль, заповіді) – система вимог, правил, приписів, спрямованих на втілення в життя цінностей релігії; а також зразки (ідеали, приклади для наслідування), заохочення та покарання.

**Комунікативна функція** виявляється у спілкуванні віруючих із надприродним, Богом (вертикальні зв'язки) та між собою (горизонтальні зв'язки).

**Культурно-формуюча функція** є чинником впливу релігії на розвиток писемності, книгодрукування, мистецтва, збереження цінностей релігійної культури, передачі історичного досвіду від покоління до покоління.

**Легітимізуюча функція** (від лат. legitimus – законний, узаконений) – здатність релігії виховувати у віруючих громадянську позицію

(поважне ставлення до суспільних норм).

**Інтегруючо-дезінтегруюча функція.** З одного боку, вона проявляється як здатність релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства в цілому. В часи різноманітних кризових ситуацій суспільство використовує цей фактор, враховуючи, що релігія допомагає людям усвідомити себе як моральну спільноту, поєднану спільними цінностями і цілями. З іншого боку, в певних історичних та соціальних умовах релігія може дезінтегрувати, роз'єднувати людей, викликати міжетнічне, релігійне протистояння. Дезінтеграція може виступати у формі внутріконфесійних і міжконфесійних конфліктів, між великими релігійними об'єднаннями (християни і мусульмани) у формі боротьби з „чужим” (наприклад, „джихад” – війна проти невірних в ісламі).

Окремі релігієзнавці виокремлюють ще ряд функцій, які виконують релігійні громади та організації в суспільстві: **богослужбова** (задоволення релігійних потреб віруючих через культову практику), **місіонерська** (поширення віровчення серед населення), **пропагандистська** (ідеологічна) функція – розповсюдження через засоби масової інформації релігійного вчення, **політична** (участь церкви у політичному житті країни), **господарсько-економічна** (ведення господарства, виробничої діяльності з випуску релігійної атрибутики та проведення реставраційно-будівельних робіт), **благодійницька** (надання матеріальної допомоги), **філантропічна** (утримання притулків, лікарень, дитячих закладів), **просвітницька** (поширення знань про культуру, мораль тощо).

### 2.3. Класифікація релігій

Вичерпної інформації про кількість релігій у світі (близько 5 тис.), як і оптимальної їх класифікації, не існує. В першу чергу це пов'язано з тим, що в релігієзнавстві відсутня чітка система критеріїв поділу релігій на певні групи та типи. Історія релігієзнавства знає багато різних типологічних схем періодизації історії релігій. Здебільшого при поділі релігій на групи та класи застосовують етнічні ознаки,

час виникнення, рівень організації, державний статус. Така модель класифікації ґрунтується на найзагальніших принципах.

*За рівнем розвитку* релігії поділяють на такі види:

- а) **ранні форми** – релігії первіснообщинного ладу (анімізм, фетишизм, тотемізм, магія, культ предків, шаманізм);
- б) **політеїстичні** – етнічні (за винятком іудаїзму та сикхізму);
- в) **монотеїстичні** – християнство та іслам (світові релігії), іудаїзм та сикхізм (національні релігії);
- г) **синкретичні** – ті, що утворилися внаслідок зрощування або злиття різних етнічних і світових релігій: афро-християнські релігії (церква херувимів і серафимів) та ісламо-християнські секти (алавіти, ісмаїліти), суфо-китайські секти (цзен-буддизм), іудео-християнські релігії (мормони);
- д) **нові релігійні течії та рухи** (НРТ): церква уніфікації Муна, свідомості Крішни (Харе Крішна), церква сайєнтології, неоязичництво тощо.

Основні критерії, які використовуються для класифікації релігій, такі:

1. **Статистичні** (за кількістю віруючих).

2. **Час виникнення:**

релігії, які мають багатолітню історію (буддизм, християнство, іслам);

релігії, які виникли впродовж новітньої історії (новітні релігійні течії).

3. **Рівень організації:** жорстко централізовані (католицизм, Свідки Єгови); нежорстко централізовані (іслам); самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм); децентралізовані.

4. **Державний статус:**

державні релігії (іслам у ряді арабських країн, іудаїзм в Ізраїлі, англіканство у Великобританії);

релігії більшості населення, статус яких не закріплений відповідними державними документами (конфуціанство і даосизм у Китаї, індуїзм в Індії);

релігії національних меншин (іудаїзм за межами Ізраїлю, сикхізм, джайнізм, зороастризм).

5. **Правовий статус:**

релігії, які підтримує держава (індуїзм, синтоїзм, християнство, іслам);

релігії, які держава не тільки не підтримує, але й переслідує (Свідки Єгови, Армія спасіння, сатанізм);

релігії, ставлення держави до яких нейтральне (джайнізм в Індії, даосизм у Китаї).

**6. *Форми поширення:***

континуальні (буддизм, християнство, іслам);

дискретні чи локальні (іудаїзм, багаїзм, синтоїзм, зороастризм);

місцеві (культи народів Півночі, Океанії, Африки, Латинської Америки), назариняни, осташі, покутники.

**7. *Етносоціальні критерії:***

автохтонні (окремих народів) релігії, що стали частиною етнічної самостійності, етнічної культури (іудаїзм, сикхізм, синтоїзм, конфуціанство);

уніфіковані релігії, які не мають зв'язку з певними етносами і носять надетнічний характер (буддизм, іслам, християнство, неорелігії);

В історії релігієзнавства було чимало спроб у процесі класифікації охопити єдиною схемою всі існуючі релігії, однак це ні до чого не привело. Оптимальної моделі немає і сьогодні.

Нижче ми наводимо класифікацію, яка є узагальненою і найбільш поширеною в сучасному релігієзнавстві (А.М.Колодний, В.І.Лубський, С.А.Токарев). Згідно з нею, всі історичні типи релігії поділяються на чотири групи.

1. ***Ранньоісторичні форми релігії*** (первісні, родоплемінні: магія, фетишизм, анімізм, тотемізм, культ предків, шаманізм).

**2. *Етнічні релігії:***

а) народні (релігії Давнього Єгипту, народів Дворіччя, Давньої Індії (ведизм, брахманізм), релігії античного світу, Малої Азії та Східного Середземномор'я), давньоєвропейські, доколумбової Америки, релігії Австралії та Океанії;

б) національні (індуїзм, конфуціанство, даосизм, джайнізм, сикхізм);

в) етнодержавні (іудаїзм, синтоїзм).

3. ***Світові релігії:*** буддизм, християнство, іслам.

4. ***Нові релігійні течії*** та рухи (НРТ):

- *неохристиянство та течії християнського коріння* (Церква Повного Євангелія, Богородична церква, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Новоапостольська церква, Церква Христа, Церква нового Єрусалиму, харизматичні церкви);
- *релігії орієнталістського спрямування* або східні релігійні течії (Товариство свідомості Крішни, Товариство трансцендентальної медитації (ТМ), послідовники Саї Баби, центри Шрі Чінмоя, Дзен-буддизм, Нітірен, Вселенська чиста релігія (сахаджа йога), Всесвітня віра Багаї, АУМ Сінрікьо);
- *синтетичні неорелігії* (Церква об'єднання, Велике Біле Братство);
- *езотеричні об'єднання* (теософія, братство Грааля, асоціація Жива етика (Агні-йога));
- *неоязичництво* (друїдизм, ведизм, арійський рух, тенгріанство, Рідна віра, РУНвіра, Собор рідної віри, Ладовірство, Великий вогонь);
- *саєнтологічні (наукологічні) рухи* – Діанетика, Наука розуму, Християнська наука;
- *демоністичні культури* (сатанізм).

**Ключові поняття:** релігія, богослов'я, теологія, догматика, віровчення, релігійність, релігійне відродження, елементи релігійної системи (релігійні уявлення, релігійні настрої, релігійні дії, релігійні інституції), релігійний комплекс, релігійна свідомість, релігійний культ, релігійна картина світу, релігійна наука життя, релігійні норми, надприродне, Бог, духовність, буття, дух, світорозуміння, фантазія, харизма, ідеологія, толерантність, ціннісно-життєві орієнтації.

**Самостійна робота.** Опрацювати тему за такими працями:

1. Лобовик Б. Релігія як феномен і категорія релігієзнавства // Українське релігієзнавство. – К., 1996. – № 4. – С. 3-12.
2. Лобовик Б. Проблема періодизації історії релігії// Українське релігієзнавство. – К., 1996 – № 5. – С. 3-8.
3. Походження релігії. Урок 3 //Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С. 22-24.
4. Що таке релігія. Урок 2 //Людина і світ. – 1992. – № 9-10. – С. 17-20.



## **Практичне заняття: Сутність і походження релігії**

### **План**

1. Визначення поняття „релігія”.
2. Коли і як виникла релігія.
3. Структура та функції релігії.
4. Історична типологія релігій.
5. Релігія як сфера духовної культури.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Поясніть основні етимологічні значення поняття „релігія”.
2. Назвіть основні визначення релігії.
3. Проаналізуйте наукові класифікації релігії.
4. З’ясуйте структурні рівні релігії.
5. Охарактеризуйте соціальні функції релігії.

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 295-324.
2. Дулуман Є.К. Релігія як соціально-історичний феномен. – К., 1974.
3. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 26-39.
4. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 9 – 44.
5. Косуха П.І. Наука про походження релігії. – К., 1976.
6. Крывелев И. А. История религий: Очерки: В двух т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 16-26.
7. Лобовик Б.А. Религия как социальное явление. – К., 1982.
8. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 18-25.
9. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 22-29, 34-49.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М., 1980. – Т. 1. – С. 11-20, 376-378.
11. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 2001. – С. 29-49.

12. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 17-23, 29-30.
13. Релігієзнавство: Підручник / Є.К. Дулуман, М.М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К., 2000. – С. 23-36.
14. Ходькова Л.П. Релігієзнавство: Навч. посібник. – Львів, 2000. – С. 15-28.
15. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 21-58.
16. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 18-19.

### ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

Питання про витоки релігії – одна з ключових проблем релігієзнавства. Адже йдеться не лише про час виникнення релігії, про те, що вважати її “мінімумом” та які були її ранні форми. Не менш важливо з’ясувати, чому і як виникли вірування та культ, як зародився образ надприродного, уявлення про сенс буття людини в релігії. Проблеми ці складні і світоглядно неоднозначні. Тому і визначення витоків релігії характеризується концептуальним багатоманіттям.

На питання про минуле релігії, її витоки є багато часом зовсім протилежних поглядів. Загалом кажучи, вони належать до богословсько-теологічного чи світського (наукового) релігієзнавства, а різноманітні теорії про походження релігії можна умовно звести до двох напрямків:

- **теологічні теорії** (традиціоналістська, теїстична, концепція вроджених ідей, богословський раціоналізм, споглядальний теїзм, містичні теорії, православно-академічна);
- **наукові теорії походження релігії** (політико-державна, евгемеризм, натуралістична, натурміфологічна, анімістична, концепція аніматизму, преанімізм, прамонотеїзм, магічна, психологічна, соціологічна, марксистська).

#### 3.1. Теологічні теорії походження релігії

Більшість віруючих і духовенства стверджує, що релігію подарував людству Господь, вона вічна і незмінна, саме їхня релігія істинна і не потребує знань щодо її походження. Ця ідея є провідною в ряді теологічних теорій.

**Традиціоналістська теорія.** Згідно з нею, релігію відкрив людям Бог. У християнстві це викладено в біблійній оповіді про спілкування перших людей Адама і Єви в раю з Богом, а також про надприродні контакти з Богом Мойсея, інших біблійних персонажів. Базуючись на беззастережній вірі, вона не спирається ні на які аргументи, не апелює до розуму.

Такий підхід властивий давній філософії. Так, давньогрецький філософ Платон (428-348 рр. до н.е.) вважав, що існує реальний світ речей і світ ідей, які відображають ці речі. Світ ідей сповнений ідеєю Єдиного. Воно є особливою субстанцією всього світу, його виток і основою, не має ні початку, ні кінця, жодних ознак, не потребує простору й руху, бо для руху потрібні зміни, а Єдине – незмінне. Релігія, за Платоном, є наслідком споглядання людською душею ідей Єдиного, яке втілює в себе Бога. Отже, сповнена ідеєю Бога людська душа згадує про нього в матеріальному світі, що є основою релігії. Цю теорію також розвивали мислителі, яких церковна ієрархія називала святими отцями церкви. У православ'ї це Афанасій Александрійський (прибл. 295-373 рр.), Іоан Златоуст (прибл. 350-407 рр.), Іоан Дамаскін (прибл. 675-753 рр.), у католицизмі – Августин Блаженний (354-430 рр.), Фома Аквінський (1225-1274 рр.). Ця теорія проста, доступна для сприйняття, не потребує доведення, оскільки ґрунтується на вірі. Тому набула значного поширення у християнському богослів'ї. Щодо походження інших релігій – християнство допускає будь-які пояснення.

**Теїстична теорія.** Ідейним джерелом її є теїзм: 1) форма вірувань і культу, пов'язаних з уявленнями про Бога як творця і вседержителя, 2) релігійне вчення, яке виходить з існування особистого Бога – творця світу і промислителя, який визнає буття Бога як істоти, принципово відмінної від світу речей і явищ, істоти абсолютної, вищої за людину і природу, тобто надлюдської і надприродної. Бог є джерелом усього існуючого, а отже, й релігії. Релігія є результатом розумового розвитку людства. Цю теорію також сповідувало багато визначних мислителів, особливо у XVI-XIX ст.

**Концепція вроджених ідей.** Згідно з нею, ідея Бога у людини вроджена, вона існує в її свідомості від народження і виявляється як пізнання Бога. Уявлення про Бога, як найдосконалішу істоту,

передбачає його існування: людина мислить про Бога, отже, він існує. А мислить вона про Бога тому, що ідея Божества є провідною вродженою ідеєю. Найпомітнішим представником цього напрямку був французький філософ, математик і природознавець Рене Декарт (1569-1650 рр.).

**Богословський раціоналізм.** На думку засновника цього напрямку німецького філософа Г.В.Лейбніца (1646-1716 рр.), розгортання декартівських вроджених ідей відбувається під впливом досвіду, емпіричних знань. Він вважав, що завдяки цьому людство прийшло до християнства – єдиної релігії одкровення.

**Споглядальний теїзм.** Його засновник, німецький філософ І.Г.Фіхте (1797-1879 рр.), вважав, що релігія як ставлення людини до Бога є комплексом певних почуттів, породжених усвідомленням нею скінченності свого буття. З цього й народжується благоговіння перед вищою силою.

**Містичні теорії.** Їх єднає визнання надприродного походження релігії, яка є наслідком одкровення. Вважається, що воно дане раз і назавжди першим людям безпосередньо Богом, є результатом постійного впливу Божества на дух людини, що діє вічно.

Яскравим представником цього напрямку був німецький письменник, філософ-іраціоналіст Ф.І. Якобі (1743-1819 рр.). За його твердженням, знання Бога людині дають лише її внутрішні почуття. Вони й є джерелом релігії. Людина споглядає Бога внутрішнім зором, не тілесними, а духовними очима. Це споглядання виникає за певних специфічних умов і потребує не розуму, а віри.

**Православно-академічна теорія** сформувалась у другій половині ХІХст. у російському богослов'ї. Засновник – професор Московської духовної академії Федір Голубинський (1798-1854 рр.). Його учень В.Кудрявцев-Платонов (1828-1891 рр.) вважав, що виникнення релігії зумовлене дією двох джерел:

- 1) об'єктивного, що існує поза людиною і виявляється у впливі Бога на дух людини;
- 2) суб'єктивного, яке залежить від людини, від засвоєння нею цього впливу. Для об'рунтування свого погляду він посилався на теорію вродженого знання. Свідомість містить знання, яке існує, коли

душа ще до народження тіла споглядає сутності поза межами фізичного світу, тобто Бога. Оскільки, вважав В.Кудрявцев, вроджені ідеї є результатом Божественної волі, вони повинні містити ідею Бога. Ці ідеї і є релігією. Але велика кількість невіруючих у світі тоді пояснюється відсутністю в них вроджених ідей про Бога. Щоб усунути це протиріччя, Кудрявцев стверджував, що не варто припускати, ніби вроджена ідея Бога з самого початку існує у свідомості людини як уявлення чи поняття. Вона існує не як здатність утворювати поняття про Бога, а як вроджене прагнення до нескінченного, потреба здобуття знань про Бога, яка може й не реалізуватися. Тому він велику роль відводить одкровенню. Одкровення, за В.Кудрявцевим, має дві передумови: 1) безмежні здатності Бога; 2) процес людського пізнання. Релігія твориться під впливом Одкровення і людської розумової діяльності.

Академічний теїзм використовує наукові аргументи і тому до певної міри вдосконалює богословські теорії. Однак, визнаючи абсолютний пріоритет віри, він не переходить межі, за якою починається справжня наука, а просто прагне осучаснити релігію.

### 3.2. Наукові теорії походження релігії

Головна їх особливість – намагання пояснити релігію як результат реалізації певних потреб, інтересів чи неспроможності людей подолати свою залежність від зовнішніх сил.

**Політико-державна теорія.** Започаткована у V ст. до н.е. давньогрецьким філософом Критієм (460-403 рр. до н.е.), який висунув припущення, що релігія є вигадкою законодавців. Його думку поділяв Лактацій (250-225 рр. до н.е.), який вважав засновником релігії римського цезаря Нума Помпілія. Цю гіпотезу в подальшому розвинули гуманісти та енциклопедисти, мислителі-просвітники XVII-XVIII ст. Релігію вони вважали ошуканством, вигадкою, результатом нецтва, свідомої нечесної змови для досягнення чийось інтересів чи загального суспільного спокою.

**Евгемеризм.** Його автором був грецький філософ Евгемер (340-260 рр. до н.е.), який припускав, що релігія бере свій початок із вшанування й обожнення найдавніших царів.

**Натуралістична (матеріалістична) концепція.** Будучи сучасницею евгемеризму, 'рунтувалася на тому, що релігія, як сфера духовного, похідна від матеріального світу. Це фантастичне відображення світу в свідомості людей.

Такого погляду дотримувався Епікур (342-270 рр. до н.е.) – грецький філософ-матеріаліст, який висунув гіпотезу про атомістичну будову світу. Світ, на його думку, вічний і нескінченний, тому не міг бути створений богом.

Цю гіпотезу підтримував і Тіт Лукрецій Кар (пр. 99-55 рр. до н.е.) – римський поет і філософ-матеріаліст. У поемі „Про природу речей”, яку можна назвати матеріалістичною філософією давнини, він писав, що уявлення про богів виникло зі спостережень за природою, острах перед її могутніми силами спонукав людей до спорудження богам капищ. Послідовнику Епікура римському письменнику Петронію (пр. 66 р. до н.е.) приписують відомий афоризм: “Перших богів на землі створив страх”. Грецький філософ-атоміст і вчений енциклопедист, 70 назв творів якого охоплювали всі галузі знань, Демокріт (460-361 рр. до н.е.) висловлював загальноприйнятую тоді думку, що релігія виникла у давніх єгиптян від страху перед природою, в них її запозичили інші народи.

Серед прибічників цієї теорії – англійські філософи Д.Юм, Т.Гоббс, представник німецької класичної філософії Гегель, засновник “Філософії життя” Л.Фейєрбах, представник марксистської філософії Ф.Енгельс та інші.

**Натурміфологічна теорія.** Її поділяв англійський лінгвіст Макс Мюллер (1823-1900 рр.), який зробив припущення, що релігія бере початок із міфу про Сонце, з обоження Сонця. Його висновки про міфологічний характер релігії були ударом по теологічній концепції, адже певною мірою заперечували надприродне походження релігії.

Представниками цього напрямку були також брати Грімм (Якоб і Вільгельм) – німецькі філологи і дитячі письменники (1785-1863 рр., 1786-1859 рр.), Олександр Потебня (1839-1891 рр.) – видатний український учений-лінгвіст, засновник лінгвістичного релігієзнавства. У появі віри в надприродне, еволюції релігійних вірувань, за його твердженням, важливу роль відігравали можливості людського

мислення і пізнання, зміни у співвідношенні віри і знання. Віру в душу вчений виводить із ролі слова в пізнанні, впевненості людини в тому, що “слова суть духовні сутності речей.” Він стояв на позиціях релігійного вільнодумства. Ця теорія є своєрідним продовженням **астральної теорії**, представники якої вважали її виникнення результатом намагань первісних людей пояснити метеорологічні та астральні явища.

**Анімістична теорія.** Поширилась у кінці XIX – на початку ХХст. Засновник – англійський етнограф і релігієзнавець Едуард Бернет Тейлор (1832-1917 рр.). Він вважав, що релігія сформувалася від віри в духів і душу. Цю віру він назвав анімізмом, який пізніше, на його думку, було доповнено іншими релігійними уявленнями. Так і сформувалися перші релігійні вірування. Е.Тейлор уперше застосував принцип еволюціонізму для вивчення історії релігії. Свої погляди він виклав у праці „Первісна релігія” (1871 р.).

Англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер (1820-1903 рр.) виводить походження анімізму з ідеї „двійника”: первісна людини бачила свого двійника чи двійника іншої людини уві сні або мареннях, і в неї з’явилась думка про подвійну сутність людини.

З критики анімізму постала **концепція преанімізму**, згідно з якою найважливішими чинниками виникнення релігії є людські переживання та емоції.

**Концепція преанімізму.** Висунута наприкінці XIX – початку ХХ ст. Р.Марретом, К.Прейсом, Ф.Фіркандом, Д.Кінгом як реакція на анімістичну теорію походження релігії, згідно з якою віра в душу є найдавнішою формою релігії, її „мінімумом”. Преанімісти підкреслювали виняткову роль емоцій у виникненні вірувань і вважали, що вірі в душу передують неусвідомлені імпульси психіки, породжуючи уявлення про надприродну, безлику, духовну силу – „ману”, яка керує світом.

Цієї точки зору на походження релігії дотримувались Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль, Р.Рілзс, Х.Хаєр, на думку яких „безлика духовна сила” є найдавнішою категорією надприродного, виникає дологічно, афективним чином.

**Концепція аніматизму.** Її висунули критики анімізму, стверджуючи, що анімізму передувало одухотворення речей, всієї



природи, згідно з яким кожна річ, кожне явище має “свого господаря”, “свій голос”. Це був примітивний **пантеїзм** – обожнення природи. Її пізніше поглиблювали етнографи В.Богораз (1865-1936 рр.) і Л.Штернберг (1861-1927 рр.).

**Теорія прамонотеїзму.** Її автор католицький монах і етнограф А.Ланг (1841-1912 рр.) переконував, що люди споконвіку визнавали існування єдиного Бога за аналогією з батьківською владою в родині. Ця віра, на думку Ланга, виникла в ході розмірковувань первісної людини щодо своєї творчої діяльності та з традицій батьківської влади в родині. Ланг пов’язував зародження релігії з періодом розвинутого патріархату, але історія доводить, що вона існувала ще за часів матриархату.

**Магічна теорія.** Вона є спробою наукового пояснення походження релігії англійським етнографом, істориком, релігієзнавцем Джеймсом-Джорджем Фрезером (1854-1941 рр.). Духовний розвиток людства він розглядав як процес, що проходить три стадії: магія, релігія, наука. Основу первісної релігії, на його думку, становить магія, в них є спільна риса – обидві мають впливати на надприродні сили. Людина спочатку намагається боротись за свій добробут із допомогою магічних засобів, але, впевнившись у їхній неспроможності, вдається до релігії, яка виникла з магічних образів. Переконавшись у безсиллі релігії, людина „винаходить” науку.

Звідси робиться висновок, що магія, релігія і наука є елементами одного ряду. Насправді ж – це різні сфери мислення і галузі діяльності людей.

**Психологічна теорія.** Ця теорія пов’язує виникнення релігії з особливостями природи людини. Її започаткував австрійський психолог, автор теорії психоаналізу Зигмунд Фрейд (1856-1939 рр.). Релігія, за Фрейдом, є наслідком психічних переживань людини в стресових ситуаціях. Духовний світ первісної людини подібний до світорозуміння душевнохворого, бо він, як і первісна людина, вірить у силу своїх ідей. Тому психічне, на думку Фрейда, передус соціальному, зумовлює, визначає його, а отже, психічне сприйняття світу первісною людиною є джерелом її релігійного світорозуміння.

**Соціологічна теорія.** Її засновником вважається французький філософ і соціолог Е.Дюркгейм (1858-1917 рр.). Він зазначав, що

одвічним елементом релігії є обряд тотемізму, який заклав ʼрунт для формування всіх інших релігій. Бог, за Дюркгеймом, – символ, у якому суспільство оцінює себе. Тому все соціальне є релігійним, поняття про Бога є поняттям про суспільство. Отже, релігія виникає разом із першими людськими спільнотами.

**Марксистська концепція.** Стверджує історичний характер релігії. На думку її представників (К.Маркс, Ф.Енгельс), вона виникає в нерозвинутих умовах первісного суспільства, знаменуючи собою залежність людини від стихійних сил природи та суспільства. Причиною виникнення релігії є низькі пізнавальні можливості людини, примітивний рівень розвитку продуктивних сил.

### 3.3. Наукове пояснення виникнення релігії

Різноманітні теорії походження релігії зʼясовують ідейні джерела релігії, чинники її виникнення та початкові форми існування, але не ведуть мову про час її виникнення. Тому, покладаючись на наукові дані, ми звернемося до аналізу цієї проблеми.

Релігія, як свідчить історія, виникла тільки на певному етапі розвитку людських спільнот і її зародження та формування повʼязане, в першу чергу, з розвитком людської свідомості. Перший її етап становлення, що засвідчують результати археологічних розкопок, повʼязаний із появою мавполюдини і тривав до епохи неандертальця, тобто періоду формування ранньородової общини. Це був час так званої стадної свідомості, яка носила чуттєво-конкретний характер, але поступово залучалася до трудового процесу (виконувала функціональну роль). Цей тип свідомості не виходив за межі матеріальної практики, оскільки духовна сфера ще не відокремлена від практичної. Тому, як вважають учені, вести мову про існування релігії в цей час немає підстав.

Свідомість людини родової общини хоча й була примітивною, все ж таки була свідомістю суспільної людини. Людина того часу мала такий світогляд, який дозволяв їй взаємодіяти з навколишнім середовищем. Первісна суспільна свідомість була синтетичною, тобто містила зачатки майбутніх форм суспільної свідомості, наївно-реалістичні погляди на світ, які перепліталися з нереалістичними, фантастичними.

Основною формою відображення примітивних поглядів та уявлень тогочасної людини був *міф*. Він був головним носієм інформації, тому що легко запам'ятовувався і передавався з покоління в покоління. Міф виконував багато функцій: був світоглядом, містив у собі загальну оцінку світу, формував ціннісні орієнтири, норми поведінки, відносини та діяльність.

Специфікою міфологічного світогляду було уособлення природи, що проявлялось у порівнянні природи з людиною. Це полягало в тому, що на природу „переносились” усі людські якості, насамперед здатність діяти свідомо.

Основним чинником формування міфологічного світогляду була трудова діяльність людини, яка постійно вимагала від неї прийняття функціональних рішень. Це розвивало мислення, закладало умови для формування системного світогляду. Створювалися передумови для виникнення такого феномена, як абстрактне мислення, здатне формувати образне мислення, а отже й віру в абстрактні образи. Цей період був достатньо тривалим, а тому є сенс простежити, на якому рівні розвитку людських спільнот з'являються передумови для виникнення віри і релігії. Зауважимо, що до основних ознак наявності перших вірувань можна віднести поховання (віра в потойбічне життя) та наявність предметів релігійного культу.

Найдавнішими предками сучасної людини були архантропи (людина уміла), які жили десь 2,5-3 млн. років тому. Залишки їх кісток знайдено в Африці, Європі, Азії, але там відсутні ознаки вірувань: поховання та предмети релігійного культу.

Наступний предок людини, останки якого було знайдено на о. Ява в 1891р., – був пітекантроп. Він жив приблизно 1 млн. років тому, на початку палеоліту. Ця істота зовнішнім виглядом нагадувала мавпу: довгі передні кінцівки, спадисте чоло, масивна нижня щелепа. Пітекантропи ще не мали постійного житла, не користувалися вогнем, але вже ходили на задніх кінцівках і, можливо, володіли елементарною мовою та виготовляли найпростіші знаряддя праці. Археологічні дослідження не дали жодних свідчень наявності у них будь-яких релігійних уявлень.

Синантроп (китайська людина, його залишки знайдено в 1927 р. в районі Пекіна) молодший від пітекантропа на 300 тис. років. Він

уже мав кращі знаряддя праці, користувався вогнем, більш розвинутою була його мова, про що свідчать нижні щелепи. Однак і в нього не знайдено ознак наявності релігійних вірувань.

Архантропи, пітекантропи, синантропи не робили поховань своїх померлих родичів. Є здогадки, що їхні трупи вони залишали на місці смерті чи викидали з печер, а можливо, і з'їдали. Мабуть, саме тому так мало вціліло їхніх решток.

Зовсім інша картина спостерігається у неандертальця (останки знайдено в місцевості Неандерталь у Німеччині в 1856 р.), який з'явився в ході еволюції десь через декілька сотень тисяч років після синантропа. Було знайдено до двохсот стоянок, у тому числі і в нашій країні, цих спільнот. Дані розкопки свідчать, що неандертальці за фізичною будовою уже подібні до сучасної людини. Дослідники вважають, що вони жили десь 100-400 тис. років тому. Це льодовиковий період, коли клімат Європи був дуже суворим. Тому неандертальці жили в печерах, носили одяг зі звірячих шкур, вільно добували вогонь і користувалися ним, у них уже існував поділ праці за статевою ознакою. Основною формою організації їхнього суспільного життя була кровноспоріднена община. Колективне співжиття та трудова діяльність – полювання, рибальство, збиральництво – змушувало їх жити більш згуртовано, ніж це було у попередників, і спілкуватися мовою.

У неандертальців наявні перші ознаки релігійних вірувань. Вони вже ховали померлих, що є свідченням певного ставлення до факту смерті, до покійника, піклування про нього. Це наводить на думку, що, можливо, саме тоді у наших пращурів з'являються уявлення про ймовірність існування людини за межами цього світу.

Водночас зауважимо, що у дослідників чіткої позиції відносно наявності у неандертальців релігійних уявлень немає. Деякі з них вважають, що поховання – ще не свідчення початків релігії. На їх думку, неандертальці здійснювали поховання, найімовірніше, із санітарно-гігієнічних потреб чи визнання авторитету в общині жінки-матері, яка в такий спосіб захищала свою дитину і після її смерті.

З упевненістю можна сказати, що релігійні уявлення були притаманні кроманьйонцю, залишки якого знайдено в 1868 р. у

печері Кро-Маньйон (Франція). Його існування відносять до пізнього палеоліту (прибл. 40 тис. років тому). У цей час панував матриархат. Це була людина типу „*homo sapiens*” – людина розумна, у якої наявна здатність до абстрактного мислення, а отже, і до певних образних уособлень і віри в них.

Кроманьйонці володіли всіма здатностями людини антропологічного типу: вміли будувати землянки, носили одяг, користувалися вогнем, застосовували вдосконалені засоби полювання та рибальства, жили кровнородиною общиною.

Про наявність елементів релігійних уявлень у кроманьйонця свідчать також знахідки на його стоянці неподалік м. Іркутська у долині р. Біла (с. Мальта). Там дитина похована з численними прикрасами – намистом, браслетами, тіло її пофарбовано червоною охрою. Ці знахідки в похованнях засвідчують, що тогочасні люди, мабуть, уявляли, що й після смерті людина буде продовжувати своє існування в якомусь іншому світі і її зв'язки з родом не обірвуться.

Пам'ятки кроманьйонської культури дають підстави стверджувати, що виразні релігійні уявлення у людей виникли приблизно 40-20 тис. років тому (інша точка зору 50-30 тис. р.). Це був не одномоментний акт. Процес формування релігійних уявлень та, відповідно, і культової практики, тривав упродовж 20 тис. років (кінець періоду первіснообщинного ладу і початок формування класового суспільства).

**Ключові поняття:** евгемеризм, натурміфологія, астральна міфологія, культурологія, аніматизм, преанімізм, політеїзм, прамонотеїзм, монотеїзм, генотеїзм.

**Самостійна робота.** Опрацювати тему за такими працями:

1. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1995.
2. Элиаде М. Аспекты мифа. – М., 1995.
3. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.

**Практичне заняття:** Історико-філософські концепції природи релігії.

### **План**

1. Біологічна (натуралістична) концепція релігії.
2. Психологічна концепція.
3. Соціологічна концепція.
4. Культурологічна концепція.
5. Марксистська релігієзнавча концепція.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Перелічіть основні теорії походження релігії та їх авторів.
2. В чому полягає сутність теологічних теорій походження релігії?
3. Охарактеризуйте магічну теорію походження релігії.
4. Як пояснюють походження релігії концепції аніматизму й преанімізму?
5. Проаналізуйте соціологічну концепцію природи релігії.
6. Розкрийте сутність концепції історичного характеру релігії.

### **Список літератури**

1. Історія і теорія релігії та вільнодумства. – К., 1996.
2. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 28 – 35.
3. Косуха П.І. Наука про походження релігії. – К., 1976.
4. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 4-18.
5. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 29-39.
6. Попова М.А. Фрейдизм і релігія. – М., 1985.
7. Радугин А.А. Введение в религиоведение. – М., 1996.
8. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 2001. – С. 50-63.
9. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч. / А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 24-25.
10. Ходькова Л.П. Релігієзнавство: Навчальний посібник. – Львів, 2000. – С. 29-38.
11. Танчер В.К. Основи наукового атеїзму. – К., 1974. – С. 39-41.

### РАННЬОІСТОРИЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

У сиву давнину людина ще не відділяла себе від природи. Вона здавалась їй живою і могутньою, в ній вона начебто відчувала присутність незчисленних таємничих сил, життя і смерть. Поступово зароджувались первісні релігійні уявлення наших далеких предків.

#### 3.1. Наукове пояснення виникнення релігії

Питання про витоки релігії – одна з ключових проблем релігієзнавства. Адже йдеться не лише про час виникнення релігії, про те, що вважати її “мінімумом” та які були її ранні форми. Не менш важливо з’ясувати, чому і як виникли вірування та культ, як зародився образ надприродного, уявлення про сенс буття людини в релігії. Проблеми ці складні і світоглядно неоднозначні. Тому і визначення витоків релігії характеризується концептуальним багатоманіттям.

Різноманітні теорії походження релігії з’ясовують ідейні джерела релігії, чинники її виникнення та початкові форми існування, але не ведуть мову про час її виникнення. Тому, покладаючись на наукові дані, ми звернемося до аналізу цієї проблеми.

Релігія, як свідчить історія, виникла тільки на певному етапі розвитку людських спільнот і її зародження та формування пов’язане, в першу чергу, з розвитком людської свідомості. Перший її етап становлення, що засвідчують результати археологічних розкопок, пов’язаний із появою мавполюдини і тривав до епохи неандертальця, тобто періоду формування ранньородової общини. Це був час так званої стадної свідомості, яка носила чуттєво-конкретний характер, але поступово залучалася до трудового процесу (виконувала

функціональну роль). Цей тип свідомості не виходив за межі матеріальної практики, оскільки духовна сфера ще не відокремлена від практичної. Тому, як вважають учені, вести мову про існування релігії в цей час немає підстав.

Свідомість людини родової общини хоча й була примітивною, все ж таки була свідомістю суспільної людини. Людина того часу мала такий світогляд, який дозволяв їй взаємодіяти з навколишнім середовищем. Первісна суспільна свідомість була синтетичною, тобто містила зачатки майбутніх форм суспільної свідомості, наївно-реалістичні погляди на світ, які перепліталися з нереалістичними, фантастичними.

Основною формою відображення примітивних поглядів та уявлень тогочасної людини був *міф*. Він був головним носієм інформації, тому що легко запам'ятовувався і передавався з покоління в покоління. Міф виконував багато функцій: був світоглядом, містив у собі загальну оцінку світу, формував ціннісні орієнтири, норми поведінки, відносини та діяльність.

Специфікою міфологічного світогляду було уособлення природи, що проявлялось у порівнянні природи з людиною. Це полягало в тому, що на природу „переносились” усі людські якості, насамперед здатність діяти свідомо.

Основним чинником формування міфологічного світогляду була трудова діяльність людини, яка постійно вимагала від неї прийняття функціональних рішень. Це розвивало мислення, заклало умови для формування системного світогляду. Створювалися передумови для виникнення такого феномена, як абстрактне мислення, здатне формувати образне мислення, а отже й віру в абстрактні образи. Цей період був достатньо тривалим, а тому є сенс простежити, на якому рівні розвитку людських спільнот з'являються передумови для виникнення віри і релігії. Зауважимо, що до основних ознак наявності перших вірувань можна віднести поховання (віра в потойбічне життя) та наявність предметів релігійного культу.

Найдавнішими предками сучасної людини були архантропи (людина уміла), які жили десь 2,5-3 млн. років тому. Залишки їх кісток знайдено в Африці, Європі, Азії, але там відсутні ознаки вірувань: поховання та предмети релігійного культу.



Наступний предок людини, останки якого було знайдено на о. Ява в 1891р., – був пітекантроп. Він жив приблизно 1 млн. років тому, на початку палеоліту. Ця істота зовнішнім виглядом нагадувала мавпу: довгі передні кінцівки, спадисте чоло, масивна нижня щелепа. Пітекантропи ще не мали постійного житла, не користувалися вогнем, але вже ходили на задніх кінцівках і, можливо, володіли елементарною мовою та виготовляли найпростіші знаряддя праці. Археологічні дослідження не дали жодних свідчень наявності у них будь-яких релігійних уявлень.

Синантроп (китайська людина, його залишки знайдено в 1927 р. в районі Пекіна) молодший від пітекантропа на 300 тис. років. Він уже мав кращі знаряддя праці, користувався вогнем, більш розвинутою була його мова, про що свідчать нижні щелепи. Однак і в нього не знайдено ознак наявності релігійних вірувань.

Архантропи, пітекантропи, синантропи не робили поховань своїх померлих родичів. Є здогадки, що їхні трупи вони залишали на місці смерті чи викидали з печер, а можливо, і з'їдали. Мабуть, саме тому так мало вціліло їхніх решток.

Зовсім інша картина спостерігається у неандертальця (останки знайдено в місцевості Неандерталь у Німеччині в 1856 р.), який з'явився в ході еволюції десь через декілька сотень тисяч років після синантропа. Було знайдено до двохсот стоянок, у тому числі і в нашій країні, цих спільнот. Дані розкопки свідчать, що неандертальці за фізичною будовою уже подібні до сучасної людини. Дослідники вважають, що вони жили десь 100-400 тис. років тому. Це льодовиковий період, коли клімат Європи був дуже суворим. Тому неандертальці жили в печерах, носили одяг зі звірячих шкур, вільно добували вогонь і користувалися ним, у них уже існував поділ праці за статевою ознакою. Основною формою організації їхнього суспільного життя була кровноспоріднена община. Колективне співжиття та трудова діяльність – полювання, рибальство, збиральництво – змушувало їх жити більш згуртовано, ніж це було у попередників, і спілкуватися мовою.

У неандертальців наявні перші ознаки релігійних вірувань. Вони вже ховали померлих, що є свідченням певного ставлення до факту смерті, до покійника, піклування про нього. Це наводить на думку,

що, можливо, саме тоді у наших пращурів з'являються уявлення про ймовірність існування людини за межами цього світу.

Водночас зауважимо, що у дослідників чіткої позиції відносно наявності у неандертальців релігійних уявлень немає. Деякі з них вважають, що поховання – ще не свідчення початків релігії. На їх думку, неандертальці здійснювали поховання, найімовірніше, із санітарно-гігієнічних потреб чи визнання авторитету в общині жінки-матері, яка в такий спосіб захищала свою дитину і після її смерті.

З упевненістю можна сказати, що релігійні уявлення були притаманні кроманьйонцю, залишки якого знайдено в 1868 р. у печері Кро-Маньйон (Франція). Його існування відносять до пізнього палеоліту (прибл. 40 тис. років тому). У цей час панував матриархат. Це була людина типу „*homo sapiens*” – людина розумна, у якої наявна здатність до абстрактного мислення, а отже, і до певних образних уособлень і віри в них.

Кроманьйонці володіли всіма здатностями людини антропологічного типу: вміли будувати землянки, носили одяг, користувалися вогнем, застосовували вдосконалені засоби полювання та рибальства, жили кровнородиною общиною.

Про наявність елементів релігійних уявлень у кроманьйонця свідчать також знахідки на його стоянці неподалік м. Іркутська у долині р. Біла (с. Мальта). Там дитина похована з численними прикрасами – намистом, браслетами, тіло її пофарбовано червоною охрою. Ці знахідки в похованнях засвідчують, що тогочасні люди, мабуть, уявляли, що й після смерті людина буде продовжувати своє існування в якомусь іншому світі і її зв'язки з родом не обірвуться.

Пам'ятки кроманьйонської культури дають підстави стверджувати, що виразні релігійні уявлення у людей виникли приблизно 40-20 тис. років тому (інша точка зору 50-30 тис. р.). Це був не одномоментний акт. Процес формування релігійних уявлень та, відповідно, і культової практики, тривав упродовж 20 тис. років (кінець періоду первіснообщинного ладу і початок формування класового суспільства).

Сучасне релігієзнавство в аналізі ранньоісторичних форм релігії (їх ще називають первісними віруваннями) спирається на серйозні наукові дослідження вірувань народів світу, представлені працями

Е. Тейлора, Дж. Фрезера, Л. Моргана, Б. Малиновського, Л. Штернберга, І. Огієнка, В. Йорданського, С. Токарева. Саме ці праці й склали фактологічну основу наших уявлень про час, причини та передумови виникнення вірувань, про первісні форми релігійності та місце останньої у світосприйманні людини первіснообщинного суспільства.

За даними сучасної науки, як вже зазначалось, первісні релігійні вірування зароджуються близько 40 тис. років тому – в пізнього неандертальця, що жив у мустьєрську епоху кам'яного віку. Саме тоді закінчувалося формування в основних рисах фізичного типу людини й починала складатися ранньородова організація суспільства. Щоправда, частина вчених пов'язує появу первісних вірувань із більш пізнім часом – із добою кроманьйонця – викопного представника “готового” типу людини (С. Токарев, Н. Капустін). Але свідчення історії матеріальної і духовної культури, археології, палеоантропології, порівняльної психології спонукають надати перевагу першій точці зору. Цієї думки також дотримуються автори підручника “Академічне релігієзнавство”. Саме в ранньородовому суспільстві складається специфічний суперечливий збіг соціумних та гносеологічних обставин, в яких була закладена можливість появи релігійних вірувань.

Соціумною причиною виникнення останніх став такий рівень розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, який ще був недостатній для правильної орієнтації людини в навколишньому світі, але вже достатнім для виникнення у неї вищих, суто людських пізнавальних здібностей.

Гносеологічні (пізнавальні) передумови ранніх релігійних вірувань пов'язані зі здатністю абстрактного мислення і фантазії в умовах обмеженості знань, що могли б відриватися від дійсності, уособлювати таємничі сили доквілля, абсолютизувати й догматизувати певні риси пізнавальної діяльності, створювати образи надприродного, викликати віру в його існування та здатність впливати на людину і її оточення.

Наявність названих причин і передумов релігійних вірувань із необхідністю привела до віри в існування особливих, таємничих сил природи та уявлення про можливість чаклунського впливу на них.

Це були наївні, не завжди чітко визначені, первісні вірування.

Як свідчать археологічні дослідження, перші релігійні вірування були притаманні пізньому неандертальцю, що проявлялися у формі примітивних проявів віри у надприродне, зокрема в культурі померлих у поєднанні з вірою в існування потойбічного життя. Такої думки дотримувався академік А. Окладников, який досліджував одне з неандертальських поховань у печері Тешик-Таш (Узбекистан). Череп неандертальського хлопчика, знайдений там, був оточений кільцем попарно увіткнутих у землю рогів гірського козла. Аналогічно, в неандертальських похованнях у печерах Драхенлох (Швейцарія) і Петерсхен (Німеччина) виявлено черепи ведмедів, обкладені камінчиками. Очевидно, цим елементам поховального обряду надавалося магічне значення.

Пізньюнеандертальські поховання, зокрема у Кіик-Коби (Крим) та подібні їм, являли собою вже невеликі заглиблення, засипані землею й завалені кам'яними брилами. Кістяки померлих тут мали незвичайне положення: підібгані коліна, вони лежали на боці, інколи руки були підкладені під голову, як це буває у сплячої людини.

Такі знахідки можуть свідчити про можливість появи вже у давніх людей елементарних релігійних вірувань, зокрема уявлень про різні форми потойбічного життя.

Примітивні знаряддя, зокрема гостроконечник, скребачка, як і нуклеуси – заготовки з каменю, з яких пізніше виготовлялися знаряддя праці, – свідчать про наявність у пізніх неандертальців абстрагуючих та фантазійних здібностей, без яких були немислимі релігійні уявлення.

Якщо пізньому неандертальцю були притаманні лише розпливчасті нестійкі релігійні уявлення, то у кроманьйонця, як вважає А. Колодний, вони вже складаються у ранні форми релігії. Так, у кроманьйонців у пізньому палеоліті з'являються перші твори первісного мистецтва (печера Леско у Франції) – зображення звірів, уражених дротиками та мисливських загорож, сіток, позначених чаклунськими мотивами. Поховання кроманьйонців (поряд із кістяками померлих – знаряддя праці, зброя, рештки їжі, прикраси – амулети) свідчать про більш виразні релігійні вірування і про те, що у них вже існувала віра в душу, загробне життя. Отже, причини та умови появи релігійних вірувань слід шукати

у способі життя первісної людини. В першу чергу це низький ступінь оволодіння природою, надзвичайно бідна обізнаність людини з навколишнім світом. Життя їй здавалося повним таємниць. Її оточували незрозумілі й загадкові явища. Вона не могла збагнути, чому цілком здорова людина раптово захворіла, чому не було дощу у звичайну для нього пору, чому дує вітер, буває день і ніч. Навіть власна тінь, биття серця й дихання було таємницею. Тому поряд з уявленнями, перевіреними досвідним шляхом, у неї виникали й склалися релігійні вірування.

Первісна людина була майже цілком залежною від навколишнього світу і ні на практиці, ні в уяві не виокремлювала себе з нього. Тому в її релігійних уявленнях суспільне і природне середовище складало одне ціле, а світ являв собою систему уособлених у різних природних феноменах сил, яким були властиві вольові та розумові якості та які були пов'язані між собою принципом кровної спорідненості. Сам світ уявлявся як проекція кровно-родових відносин, за якими організовувалося тогочасне суспільство. Тому свідомість первісної людини була символічною, міфологічною. Для неї характерна відсутність розмежування природного і надприродного, чуттєвого і духовного.

В історії ранніх релігійних вірувань можна виділити дві основні стадії їх розвитку: *найдавніша* (епоха ранньородової організації суспільства) та *давня* (епоха розвинутого первіснообщинного суспільства). Першій стадії відповідають такі релігійні вірування, як *фетишизм, анімізм, тотемізм, магія*. Другій – *землеробські культури, шаманізм*.

У першій стадії практично неможливо встановити історичну послідовність формування первісних вірувань, оскільки вони існували синхронно.

Їм притаманні такі типологічні риси:

- 1) поклоніння духам (природи, предків), яким спочатку надавали зооморфних (поклоніння богам в образі тварин), а потім антропоморфних (поклоніння людиноподібним богам);
- 2) відсутність професійних служителів культу (культ відправляє старійшина роду, де рід водночас був релігійною громадою);
- 3) відправлення культу у формі особливого для кожного племені

святкування, що супроводжувалося магічними обрядами (танцями, іграми) на честь духів.

### 3.2. Фетишизм

Фетишизм (*від португ. fetiko* – зачарована річ) – віра в існування у матеріальних об'єктів (каміння, кістки, пір'я, панцир черепахи, пташиний дзьоб, зуб тварини) надприродних властивостей. Це специфічний спосіб олюднення природи. Фетишами називають предмети, яким віруючі приписують надприродні властивості. Уперше такий спосіб олюднення природи описав французький дослідник Шарль де Бросс у книзі „Культ богів-фетишів” (1760), дослідивши первісні вірування африканських негрів, давніх єгиптян, греків та римлян. Він свідчить, що фетишем міг стати будь-який предмет, який чимось вразив уяву людини: камінь незвичайної форми, кольору чи розміру, кусочок дерева, частини тіла тварини (зуби, ікла, кусочки шкіри, висушені лапки). Пізніше з'явилися спеціально виготовлені фігурки з каменю, кості, дерева, заліза. Якщо фетиш не виконував свої функції, його замінювали іншим. У деяких народів існував звичай їм дякувати, а інколи і карати фетиші.

Е.Тейлор відносить до сфери фетишизму й численні форми поховальних обрядів, існуючих у різних народів. Звичай зберігати деякі частини тіла померлого чи навіть у муміфікованому вигляді його тіло як вмістилище надприродних сил існував колись у Перу і в Єгипті.

Фетиші у вигляді черепів і кісток зустрічаються в багатьох народів. Гвінейські негри, наприклад, зберігають кістки рідних в ящиках і час від часу ходять спілкуватися з ними в маленькі будиночки – гробниці. Жінки одного з островів філіппінського архіпелагу щорічно приносять їжу черепаам своїх родичів і здатні годинами ніжно розмовляти із залишками своїх чоловіків і дітей. В основі існуючих фетишів такого роду лежить думка про реальну присутність Духа в неживих предметах, які колись були живими. Такою річчю може бути також зброя, з якої вбито більше тварин, ніж з іншої; дерево, плодами якого подорожній втамував голод, та ін.

Порівняно з магією фетишизм є більш складною формою вірувань. Якщо магія “подвоювала” шляхи впливу на природу, то

фетишизм наділяв надприродними властивостями ще й матеріальні предмети. Маючи надприродні властивості, ці предмети були помічниками і заступниками людей. Вони начебто мали здатність зцілювати, запобігати хворобам, охороняти від ворогів, допомагати на полюванні.

Ряд вчених вважає, що у фетишизмі в зародковій формі з'являється ідея Бога.

В сучасних релігіях фетишизм зберігається у вигляді поклоніння священним предметам (хрести, ікони, моці) та у вірі в талісмани й амулети. Талісман, на думку віруючих людей, приносить щастя, а амулет начебто оберігає від нещастя. Сучасними фетишами також є чорний камінь в ісламі, ікони, ладанки, кулони, слоники, іграшки тощо.

### 3.3. Анімізм

Анімізм (*від лат. anima* – душа) – це віра в існування в тілі людини її двійника, душі, від якої ніби залежить саме життя особи, її психічний та фізіологічний стан.

Анімізм починався з приписування якостей двійників матеріальним об'єктам: людському тілу, тваринам, знаряддям праці. Так, люди вважали, що душа – двійник людського тіла – знаходиться в певних її органах – печінці, серці, мозку. За даними дослідників, душа видавалася хоча й таємничою, проте істотою – чоловічком у зинці ока, пташкою у грудях, парою, кров'ю. Люди вірили, що від їхнього двійника-душі залежать їхні стани – життя і смерті, сну і неспанья, здоров'я й недуги. Вважалося, що на душу можна було впливати харчем, ласкою, заклинаннями. В більш пізній період душу стали вважати нелокалізованим безтілесним духом. Люди припускали, що після смерті душа продовжує жити і, покинувши тіло, оселяється в деревах, скелях, у річках тощо.

У наших пращурів для визначення ілюзійних двійників застосовувалось два терміни: менш могутніх називали “душами”, більш могутніх – “духами”. Тому можна вважати, що анімізм є вірою в існування душ і духів.

У багатьох народів головними двійниками були душі померлих родичів. Тому в літературі первісний анімізм інколи ще називають

культу предків. Довгий час в анімізмі двійники уявлялися як окреме, невидиме і невідчутне інше тіло. В багатьох народів існувало повір'я, що в окремих ситуаціях двійника можна побачити, почути і навіть відчути: уві сні, як відображення у воді, як тіло.

Із віри у можливість “бачити” уві сні душі померлих виникло уявлення про безсмертних двійників, а відповідно – уявлення про потойбічне життя. У первісних анімістів “країна мертвих” розташовувалась не на небі, а десь на землі чи під землею. Життя душ у “країні мертвих” вважалося продовженням реального життя. У деяких народів замість уявлення про “країну мертвих” з'явилися уявлення про переселення душ у нові тіла. На більш розвинутій стадії розвитку анімізм передбачає вірування у богів і підпорядкованих їм духів, у душу і майбутнє загробне життя.

Анімістичний елемент присутній і в сучасних релігіях. Формою ускладненого анімізму є уявлення про Бога, сатану, ангелів, безсмертні душі. Самостійно анімізм живе у вірі в привидів, спіритизмі (віра у можливість спілкування з душами померлих).

### 3.4. Тотемізм

Тотемізм (*від індіан. „от-отем”* – його рід) – віра в надприродну спорідненість людських колективів (роду, племені) з певними видами тварин, рослин, явищами природи.

Тотемами називають тварин (в окремих народів – рослин, природні фактори), яких первісні люди вважали своїми надприродними родичами. У тотемах люди вбачали покровителів роду, племені, захисників і заступників, помічників у розв'язанні життєвих проблем. Усі вони вважалися братами і сестрами людей, тому їхніми іменами називали родові колективи. Наприклад, північноамериканські індіанці з племені оджибве у XVII ст. мали п'ять назв своїх родових колективів: журавля, сома, гагари, ведмедя тощо. У австралійців тотемами були собака Дінго, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

Можна вважати, що тотемізм виник у зв'язку із залежністю первісної людини від певного виду тварин чи рослин. Зауважимо, що головними об'єктами поклоніння були не самі тотеми, а їхні двійники – тотемічні духи. Це поклоніння проявлялося через молитви (прохання), танці, табу,



жертвопринесення, виготовлення і вшанування зображення тотемів, спеціальні тотемістські свята. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотему. Тотемна тварина була водночас твариною промисловоюЮ що мешкала в ареалі розселення племені. Недарма тотемами північних народів найчастіше бувають олень та ведмідь, які є найважливішими об'єктами полювання. Убити і з'їсти тотема можна було тільки за умови дотримання особливих релігійних процедур. Є свідчення про те, що наші предки поклонялися не тваринам, а рослинам. Вони вшановували гаї та ліси, забороняючи в них полювати, ловити птахів, рубати дерева тощо. Багато тотемних племен вірили, що після смерті кожна людина перетворюється на тварину, їхнього тотема, а отже, кожна тотемна тварина – це померлий родич.

Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Це, наприклад, вшанування корови в індуїзмі, зображення Святого Духа у вигляді голуба, Ісуса Христа як ягняти у християнстві. Від обряду ритуального з'їдання тотема бере свій початок християнське таїнство причастя, під час якого віруючі під виглядом хліба і вина “з'їдають тіло і п'ють кров Христа”.

### 3.5. Магія

Магія (*від грецьк. mageia – чаклування*) – віра в можливість впливу на довколишній світ – на людей, тварин, явища природи тощо надприродними засобами – фетишами, духами шляхом чаклунських дійств. У своїй основі магія – це спроба керувати людьми, природними чи надприродними силами або примушувати їх виконувати волю мага. Магічні дії можуть бути різноманітними – мисливські танці, обряди, заклинання, певні маніпуляції. Приміром, деякі мисливці північноамериканських індіанських племен ще у XIX ст. перед початком полювання на бізонів виконували особливий мисливський танець, вважаючи, що це дозволить їм заманити бізонів до стійбищ і забезпечити вдале полювання.

Магія, з урахуванням мети чаклунства, поділяється на такі види: виробничу, лікувальну, застережну, військову, метеорологічну. Найпоширенішою була виробнича магія, яка, у свою чергу, мала ряд відгалужень: мисливська, рибальська, будівельна; пізніше, з розвитком суспільства, – землеробська, скотарська, гончарна,

ковальська, навчальна, спортивна.

Особливими різновидами застережної магії були релігійні табу – певні заборони чи приписи (харчові заборони, вживання певних слів, дій, окремих рослин, тварин та ін.). Люди вдавалися і вдаються до різних магічних прийомів: спалювали шматок паперу, на якому було написано ім'я ворога, закопували клапоть його одягу, або робили щось із його волоссям, обрізками нігтів, проколювали голкою фігурку особи. Бажаючи помститись жінці, що втекла, чоловік креслив на ґрунті її схематичне зображення і починав колоти його списом, впевнений, що подібні удари отримує і сама жінка. Магія дійшла до наших днів і як елемент сучасних релігій (віра в надприродну силу обрядів), і в самостійній формі (у вигляді таких побутових пересудів, як ворожіння на картах).

### 3.6. Шаманізм

Шаманізм (*від. евенк. „шаман”, „саман” – знахар*) – віра в можливість спілкування перших служителів культу, шаманів, із духами.

Особливо поширений у народів Північної Азії (бурятів, хантів, мансі, евенків, чукчів). Шаманізм характеризує широке коло анімістичних уявлень (переважно віра в злих духів), наявність служителів культу, здатних в екстатичному стані виступати в ролі посередника між людьми і духами. Шаманам приписується здатність передбачення, впізнавання, впливу на довкілля, здатність супроводжувати померлого в підземному світі. Основним із обрядів шаманізму вважається камлання, який виконує дві функції: лікування від різних хвороб і забезпечення успіху під час виробничої діяльності.

Шамани, як правило, під час камлання (спілкування з духами) використовують пісні, танці, бубон, що символізує їздову тварину – коня або оленя. На ньому вони начебто здійснюють подорож у Верхній світ, підганяючи цю уявну тварину спеціальною стукалкою, що замінює батіг. Там вони розкують душу хворого, що заблукала або була викрадена демонами. Шамани мають спеціальний ритуальний костюм, головний убір, плащ і взуття. Вони змушують злі духи залишити хворого і тим самимвилікувати його. Якути, наприклад, ще в ХХ ст. вважали, щовилікувати людину може тільки шаман.

Зародження шаманізму можна віднести до періоду скотарства, землеробства (6 тис. р. тому) і переходу у зв'язку з цим від матріархату до патріархату. Головна роль чоловіка в господарському житті зумовила його пріоритет і в господарському управлінні. Саме здатність утримувати людей, які нічого не виробляють, і керівна роль чоловіка в суспільстві були втілені в шаманізмі (хоча шаманами були й жінки).

Шаманізм зберігся і дотепер у народів Азії, Австралії, Африки, Америки, де є залишки первісного суспільства. Елементи шаманізму існують і в сучасних релігіях. Це і професійна каста служителів культу, і уявлення про те, що священники перебувають в особливих відносинах зі світом духів, і те, що головні представники надприродного світу – чоловічої статі. Сюди можна віднести й елементи екзальтації, властиві окремим сучасним релігіям.

Розклад родоплемінного ладу привів також до заміни ранніх, примітивних первісних культів розвинутими етнічними релігіями. Однак первісні вірування не зникли зовсім і існують у двох формах: у чистому вигляді у народів із залишками родоплемінного ладу і як окремі елементи в сучасних релігіях.

### **3.7. Землеробський культ**

Землеробський культ – поклоніння двійникам тих явищ природи, які впливають на врожай. Прикладом цього є уявлення індіанців ірокезів, які ще у XIX ст. шанували 4-х головних духів: землі, бобів, кукурудзи, гарбуза. Всі ці чотири духи, за їх уявленнями, були жінками. Приміром, духів кукурудзи, бобів і гарбуза міфологія ірокезів зображувала у вигляді трьох сестер, одягнутих у листя відповідних рослин. Поряд із духами-жінками вшановувалися також, але на другорядних ролях, духи-чоловіки – сонця, дощу, вітру. Релігійні погляди, що проявлялися в землеробському культі (матріархат – 8 тис. р. тому), відображали залежність землеробства від природи і керівну роль жінки.

Ця релігійна система характеризувалася такими рисами:

- 1) шанування землеробських духів у ролі головних;
- 2) керівна роль жінки в релігії. Землеробський культ – своєрідна жіноча релігія. Це проявлялося у зображенні найголовніших духів

- у вигляді жінок. При цьому жінки виконували найважливіші релігійні обряди;
- 3) людське жертвопринесення як відповідна вдячність духам за врожай;
  - 4) ідея смерті і воскресіння деяких духів. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після засівання („похорон”) воно проростає („воскресає”). Це породило уявлення, що деякі духи можуть помирати і воскресати;
  - 5) перенесення „країни мертвих” із землі на небо. Враховуючи, що небо „посилало” давнім землеробам як блага, так і неприємності (світло і тепло, дощ і вітер, сніг і град), у них народилися уявлення, що духи живуть на небі. За аналогією і „країну мертвих” перенесли із землі на небо. Тоді вперше і виникає ідея „про життя” душ мертвих у небеснім Царстві.

Землеробський культ широко представлений і в сучасних релігіях. У християнстві, наприклад, вшановуються такі святі, як покровитель землеробства Георгій та повелитель дощу і грому пророк Ілля. Від ідеї жіночого духу землі беруть початок уявлення про Богородицю – „покровительку”, „заступницю” хлібів. Із землеробського культу прийшли в християнство свято Різдва Христового (в минулому – свято народження взимку духа сонця) і Пасхи (воскресіння навесні духа зерна).

**Ключові поняття:** анімізм, дух, душа, зооморфізм, ініціація, камлання, культ предків, магічно-ритуальні елементи, магія, подвоєння світу, полідемонізм, політеїзм, привиди, родовий лад, служитель, спіритизм, тотемізм, уособлення, фетишизм, землеробський культ, шаманство.

**Самостійна робота.** Опрацювати тему за такими працями: Первісні форми релігії. Урок 4 // Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С. 22-27.

### **Практичне заняття: Первісні вірування**

#### **План**

1. Ранні форми релігійних вірувань, їх типологія.

2. Міфологічність світосприйняття давньої людини.
3. Еволюційні типи первісних релігійних уявлень.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Перерахуйте основні причини появи релігійних вірувань.
2. Назвіть основні стадії розвитку релігії.
3. Наведіть приклади використання фетишів первісною громадою. Поясніть їх соціальні функції.
4. Розкажіть, в яких формах існувала магія в первісному суспільстві.
5. Дайте визначення поняття анімїзм, фетишизм, тотемїзм, шаманїзм, культ предків, зооморфїзм, полідемонїзм, генотеїзм.

### **Список літератури**

1. Гречишников С.Е. Поиск надежды и дух утешения: Очерки по истории религии. – Л., 1991.
2. Дониини А. Люди, идолы, боги: Очерк истории религии. – М., 1962.
3. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького – К., 1999. – С. 31-53.
4. Кабо В.Р. Первоначальные формы религии // Религии мира. – М., 1987. – С. 137-154.
5. Калінін Ю. А., Харьковщєнко С. А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 40-95.
6. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 79 – 115.
7. Крывелев И.А. История религий. Очерки в двух томах. – М., 1975.
8. Лобовик Б. Вірування давніх українців та їх прашурів. – К., 1996.
9. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 25-30.
10. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 28-35.
11. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 49-59.
12. Мень А. История религии. В поисках пути, истины и жизни. – М., 1991. – Т. 1-2.

13. Мифы народов мира: В 2 т. – М., 1980–1982.
14. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 2001. – С. 50-63.
15. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 26-29.
16. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990.
17. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. – М., 1984.
18. Ходькова Л. П. Релігієзнавство: Навч. посібник. – Львів, 2000. – С. 15-28.
19. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 59-74.

**ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ**

Етнічні релігії – наступний етап в еволюції релігійних уявлень людських спільнот. Розклад родоплемінного ладу, початок процесу державотворення привів до того, що на зміну нерозвинутих первісним релігійним комплексам прийшли нові, більш складні, розвинуті релігії. Першим історичним їх типом були етнічні релігії. Термін **етнічні**, яким ми будемо користуватися при розгляді цього типу релігій, обрано з посиланням на авторів „Академічного релігієзнавства” як альтернативний щодо звичного „національні релігії”, який застосовується в більшості підручників із релігієзнавства. Це зумовлено тим, що, на думку багатьох дослідників (С. Токарева, Б. Лобовика, А. Колодного), останній не зовсім вдалий. Адже в період виникнення ранніх державних утворень націй ще не існувало, були лише різноманітні етноси, які населяли певні території, де етнічні релігії постали як необхідний об’єднуючий людей чинник, форми ідеології тієї чи іншої спільноти.

Тому останні можна розглядати і як новий тип релігій, що почав складатися в окремих народів і функціонував тільки в межах кожного з них, і як новий етап (стадія, період) в еволюції релігій, що пов’язано з певними суспільними трансформаціями, зокрема соціально-етнічними (А. Колодний).

Етнічні релігії виникають у переломний історичний період, який пов’язується із суттєвими якісними змінами в суспільстві (зміна знарядь праці, економічного устрою, виробничих відносин, політичного ладу, форм людських об’єднань).

Обов’язковим історичним під’рунтям їх виникнення був новий тип об’єднання людей, причому не у вузькі і винятково кровно-споріднені, а в громадянські общини, які зазнають соціальної

диференціації і консолідується у формі держави. Тому можна вважати, що етнічні релігії виникають на стадії формування соціально ієрархізованих (за професією, станом, владою, функціями) та державних суспільств.

Хронологічно цей період для різних народів триває з IV тис. до н.е. і до теперішнього часу. Але стадіально всі етнічні релігії стоять приблизно на одному історичному ступені (С.А. Токарев). Однак зазначимо, що етнічні релігії, як стадія розвитку будь-якої релігії, не є обов'язковою, такою, що послідовно змінює один ступінь на інший. Деякі народи „перестрибують” цю стадію. Зокрема, арабські народи від родоплемінних культів відразу ж перейшли до світової релігії – ісламу. Первісні племена Центральної Африки прийняли християнство, проминувши стадію етнічних релігій.

Етнічні релігії виростають із суспільних умов існування окремих народів нерівномірно. Тому вони не подібні між собою і за часом виникнення, і за змістом віровчень, і за культовими формами, і за формою відношення до трансцендентного. Водночас їх єднає те, що вони сформувались серед одного народу, зрослися з ним, відображають його традиції і культуру, з одного боку, і впливають на всі сфери життя, формують менталітет етносу – з іншого. Залежно від рівня етносоціального розвитку суспільства всі етнічні релігії можна поділити на народні та національні, або етнодержавні.

#### 4.1 Народні релігії

Народні релігії (*від грецьк. etnikos – родовий, народний, язичницький*) – це так звані природні релігії, або ті, які виникають внаслідок поступового й довготривалого розвитку світоглядних уявлень тієї чи іншої спільноти про світ природний і надприродний і які представлені у вигляді міфів, традицій, звичаїв, обрядів, культів.

До народних релігій належать такі релігійні комплекси, які виникли в середовищі раних етносів і відповідали їхнім духовним, ідеологічним, культурним потребам. У літературі ці релігії позначаються за допомогою префіксів „старо”, „давньо”: давньоіранська, давньослав'янська, староегипетська, староіндійська, старогрецька, староримська. Вони були попередниками більш розвинутих релігій державних етносів (зороастризм, грецький чи



римський політеїзм, релігія ацтеків чи інків, релігія східнослов'янських племен Київської Русі).

Народні релігії є обов'язковими для сповідування представниками наявних етнічних спільнот. Доля народних релігій великою мірою залежить від історії розвитку народу. Під впливом зовнішніх обставин – природних чи соціальних (зміна клімату, війни, поневолення і поглинення іншими етносами) – зі зникненням народу зникає і його релігія. При конструктивній еволюції народу до рівня нації народна релігія переростає рамки вузької етнічності і стає загальнонаціональним явищем (індуїзм, даосизм, конфуціанство, синтоїзм, сикхізм), тобто національною релігією. Національна релігія – вищий ступінь розвитку етнічної релігії. Народні релігії мають такі типологічні характеристики:

- 1) вони є результатом релігійного синтезу родоплемінних культур і нововведень у релігійному житті певного народу;
- 2) збіжні етнічні і релігійні кордони;
- 3) суцільний політеїзм (*від грецьк. polі – багато, theos – бог*), тобто для всіх цих релігій характерним було багатобожжя. На відміну від панування в первісних релігіях сімейних богів, на передній план висуваються божества, які є покровителями народу. Політеїзм тут ієрархічний: виділялися головні боги на чолі з верховним, а також помічники, які відповідали за окремі ділянки земного і потойбічного життя;
- 4) виокремлення двох комплексів ідей: один – для народних мас, де сильні залишки родоплемінних культур; другий – офіційний – для верхівки суспільства (утверджував нові ідеї: соціальної нерівності, походження та успадкованості влади земних володарів від богів, необхідність зрощення влади релігійної і політичної). У народних релігіях земна ієрархія, побудована за принципом панування й підлеглості, відтворюється в небесній, де в рамках політеїзму кожний із богів опікується якоюсь стихією чи якоюсь стороною життєдіяльності народу;
- 5) окрім звичного уособлення явищ і сил природи у вигляді духів (гноми, мавки, русалки, водяники тощо) і богів (сонця, місяця, вітру, вогню), у народних релігіях персоніфікується людська праця (боги землеробства, скотарства), різні сфери діяльності (бог письма) тощо;

- 6) основними об'єктами релігійного поклоніння стають боги, які у свідомості людей поступово змінюють свій зовнішній вигляд (зооморфізм – поклоніння богам в образах тварин – поступається зооантропоморфізму, тобто поєднанню в особі божества людських і тваринних рис, та антропоморфізму – поклонінню людиноподібним богам);
- 7) обов'язковість і складність жертвопринесень. Щоб бути впевненими в бажаному ставленні божества до себе, треба було умилостивлювати надприродні сили жертвою, здійснюючи її під час обов'язкових і складних обрядів. Вважалося, що жертва може бути прийнята тільки при правильно здійсненому ритуалі. З'являється жрець як посередник між богами і людьми. Він – жертводавець, ворожит, заклинатель, цілитель, охоронець таємних знань, співець, автор гімнів. Його діяльність утаємничена, стосунки з віруючими – дистанційовані. Віруючі – не учасники, а споглядальники обрядів. Раби, чужинці, соціальні низи до культового обряду не допускалися;
- 8) у жертву богам приносили: пшеницю, виноград, млинці, мед, молоко, вино, пахучу траву, птиць і тварин. Є відомості про людські жертвопринесення у давньовавилонській, давньоєгипетській, давньогрецькій, давньофінікійській, давньомексиканській релігіях;
- 9) відсутність храмів, знань про свого родоначальника, письмових джерел (окрім релігій єгиптян та майя). Основна форма передачі знань – усний міф;
- 10) зародження вчення про загробну (посмертну) винагороду.

В сучасному релігієзнавстві немає єдиного погляду на те, які з ранніх етнічних релігій потрібно віднести до народних. Зупинимося на аналізі тих, які належать до народних майже в усіх класифікаціях.

Це, насамперед, релігії стародавнього Єгипту, народів Дворіччя, Малої Азії та Східного Середземномор'я, Стародавньої Індії, давньогрецька, Стародавнього Риму, давньоіранська, давньоукраїнська.

### **Релігії Стародавнього Єгипту**

Єгипет – найдавніша держава, яка постала в північно-східній Африці, в долині Нілу, на сході Аравійського нагір'я та на частині Аравійського плоскогір'я на основі об'єднання багатьох, постійно

ворогуючих між собою країн. Єгиптом цю країну називали греки, самі ж єгиптяни називали її “чорна земля”.

Єгипту випала історична доля стати одним з найбільших центрів світової цивілізації, а його культури – одним з найяскравіших явищ у культурному надбанні людства.

Ранній розвиток землеробства в долині Нілу сприяв зростанню матеріальної культури та техніки. Тут було створено складні іригаційні системи, набула довершеності техніка обробки каменю, виготовлення ювелірних прикрас. Накопичувались наукові знання, з’явилося найдавніше письмо, розвиток якого призвів зрештою до появи всіх алфавітів.

Значні досягнення стародавніх єгиптян у галузі фізики, хімії, медицини, хірургії. Вони користувалися десятковою системою числення, їм були відомі арифметичні і геометричні прогресії, вони вміли обчислювати об’єми піраміди, циліндра, кулі, передбачати затемнення Сонця, створили карту зоряного неба, розробили календарний рік. Досвід стародавньоєгипетської культури через Грецію і Рим збагатив західноєвропейську та світову цивілізацію.

Релігійні системи давніх єгиптян склалися наприкінці IV тис. до н.е. в племінних державних утвореннях – номах. Типовою формою вірувань єгиптян були фетишизм, тотемізм і магія. Англійський дослідник Е.Гардінер у книзі „Єгипет фараонів” писав, що в об’єднаному Єгипті релігія була результатом злиття незалежних племінних культів. Кожне місто мало своє божество у формі матеріального фетиша, частіше – у вигляді тварини. До найбільш авторитетних тварин (тотемів), що обожнювалися, належали бик Апіс, корова Ісіда, баран Хнум, крокодил Себек, кішка Баст, шакал Анубіс, соколи Гор, Ібіс, Тот. Пізніше єгипетські божества стали набувати антропоморфних (людиноподібних) рис, але зооморфізм (уподібнення тварині) зникає поступово, через таку перехідну форму, як зооантропоморфізм (наприклад, богиня Баст зображувалася у вигляді жінки з головою кішки, а бог Тот у вигляді чоловіка з головою сокола Ібіса).

Окрім землеробських богів, чільне місце у давньоєгипетській релігії належало культурі космічних сил.

У цьому релігійному комплексі вже спостерігається таке

специфічне явище, як пантеон (сукупність давньоєгипетських богів), що являє собою спробу подолати політеїзм через злиття номових релігій.

У давньоєгипетський пантеон входило дев'ять божеств: бог сонця Ра, бог вітру Шу, який розділяв небо і землю, богиня вологості Тефнут, бог втілення землі Геб, богиня неба Нут, бог бурі й блискавки Сет, дружина Сета богиня Нефтида, а також Осіріс, який пізніше отримав статус володаря неба і якого ототожнювали з Ра, та його дружина Ісіда (мати Гора). Відомими були також Атон – втілення соняного диску, Птах – покровитель мистецтв і ремесел, Себек – бог води і водопілля Нілу в образі крокодила, Тот – бог місяця, покровитель наук, творець писемності, Хатор – богиня неба, любові і танців.

До давньоєгипетського пантеону також належали місцеві фараони та герої. Фараона здавна вважали живим втіленням Гора або його сином.

Із космічними культами в давньоєгипетській релігії тісно пов'язані солярні релігійні уявлення. Сонячні боги Ра і Амон ведуть боротьбу зі злом, що ототожнюється з чудовиськами, особливо зі зміями. Вони також відповідають за зміну пір року. Періодично Тефнут, дочка Ра, вступає в шлюб із Шу, що знаменувало собою припинення посухи і народження природою нових багатих плодів. У давньоєгипетських релігійних системах підіймалися і такі питання, як виникнення світу. Згідно з однією тогочасною концепцією, життя на Землі походить від бога Геба і богині Нут, які породивши бога Ра, вранці випускають його в світ, щоб тривало життя всіх істот. Давньоєгипетські жерці також стверджували, що спочатку існував водний хаос у вигляді нерухомого океану Нун, у якому виник бог сонця, який зійшов потім на створену ним вершину. Ра шляхом самоzapлiднення породив першу пару божеств: бога Шу і богиню Тефнут – батьків Геба і Нут. Дітьми Геба і Нут були Осіріс, Ісіда, Сет і Нефтида. Згодом Ра закінчив створення світу, а з його сліз виникли люди. Згідно іншої версії Хнум, батько богів, зліпив людей з глини на гончарному крузі.

Створення інституту жрецтва сприяло виникненню у Стародавньому Єгипті храмової організації. Як особлива соціальна група, жрецтво сконцентрувало у своїх руках велику владу і було

досить впливове: участь у керівництві державою, входження до почту фараона, приведення до влади та зміна фараонівських династій. Жерці внесли також помітний вклад у накопичення астрономічних, математичних і медичних знань. У цей час починається будівництво величних храмів, зводяться статуї богів, розробляються складні й урочисті церемонії, пишні ритуали.

Один із них – культ померлих – є демонстрацією специфічних уявлень єгиптян про потойбічне життя. Померла людина вважалася сплячою і потребувала, як і жива – їжі, домашнього начиння. Тому в цей час виникає ідея збереження тіла і мистецтво муміфікації. Для найбільш впливових осіб споруджуються грандіозні гробниці – піраміди. Настінні розписи в них зображали земне буття померлого, який потребував уваги до себе і після смерті.

Найвідомішою серед гробниць є піраміда Фараона IV династії Хеопса. вона займає площу понад 5 га і сягає висоти 146,5 м. Її складено з 230- тис. відшліфованих кам'яних брил вагою понад 2,5 т кожна. В цих культових спорудах вражають не лише розміри, а й якість роботи.

Релігія Давнього Єгипту вплинула на античні греко-римські релігії. Вони запозичили з єгипетської космогонії уявлення про яйце, запліднене вітром, з якого народився світ і культ Ісиди (богині-матері).

Багато ідей давньоєгипетської релігії увійшли до Біблії: уява про бога, який створює світ за допомогою слова, існування потойбічного життя. Серед єгипетських статуєток можна побачити Ісиду, яка годує грудьми дитину, і своїм виглядом дуже нагадує статуєтки й картини християнської Діви з Немовлям, які з'явилися через 2000 років. До біблійних текстів увійшло також багато єгипетських моральних висловів.

## **Релігії народів Давнього Двортчя**

Двортчя (Міжрччя) – південна частина Месопотамії, область у Передній Азії, що знаходиться в середній і нижній течії річок Тигр і Євфрат, головним чином в Іраці, Турції, частково в Об'єднаній Арабській Республіці та Ірані. В III-I тис. до н.е. тут виникли спочатку стародавні шумеро-аккадські держави, а потім Вавилон, Мітанні, Ассирія. Пройшовши шлях від полювання та рибальства

до землеробства (спочатку мотичного, потім орного), люди змушені були зайнятися іригацією – осушувати болота, захищати лани від повені, створювати професійну армію. Шумери в математиці використовували десяткову систему числення, застосовували піднесення до степеня, добування квадратних і кубічних коренів, вміли обчислювати об'єми. Жерці робили астрономічні спостереження, на основі чого встановили протяжність року – 365 днів, 6 годин, 15 хвилин, 14 секунд. Вавилонські жерці відрізняли зорі від планет, виділяли сузір'я, вміли передбачати затемнення. В Дворіччі був розроблений сонячно-місячний календар, який згодом поширився по всій Передній Азії. Набуло значного розвитку мистецтво пластики в металі: вперше золото використовувалось у комбінації зі сріблом, бронзою і кістю. Вавилонські лікарі робили досить складні операції на очах.

У Месопотамії, з безліччю її державних утворень (царств), які розквітали і занепадали (Шумер, Аккад, Ур, Ларс, Ассирія, Вавилон), при порівняно невисокому рівні централізації політичної влади, а відповідно, й обожнювання правителя, легко співіснувало багато богів із присвяченими їм храмами і жерцями.

Релігійні уявлення цього періоду мали політеїстичний характер (близько 3 тис. імен богів, які об'єднувалися в пантеон із певною ієрархією). Слідів тотемізму в месопотамській цивілізації практично немає, хіба що невелика кількість знахідок зображень людино-голового бика, крилатих левів, орла з лев'ячою головою тощо.

Месопотамська релігія вважається релігією зірок, оскільки божества тут уособлювали стихійні сили природи й ототожнювалися із зірками і планетами.

За уявленнями месопотамців, великі боги Нанна (аккадський Син), Уту (аккадський Шамаш) та Інанна (аккадська Іштар), втілені в Місяці, Сонці, Венері, панували над усім зодіаком. Бога Сина, наприклад, зображали у вигляді бика, що пасеться на зоряному пасовищі, Інанна була богинею кохання і плодючості, Нергал (планета Наро) – богом війни, хвороб і смерті. Вавилонське божество Мардук ототожнювалося з планетою Юпітер. Усе це спричинило розквіт астрології в Месопотамії.

Антропоморфичний пантеон месопотамських богів (кінець III

тис. до н.е.) був ієрархічним і багатофункціональним. На першому місці перебувала космічна тріада (Ану, Енліль, Еа) та астрономічна група богів (Син, Шамаш, Іштар).

Головним у пантеоні був Ану – цар богів неба, країн, покровитель царів. Він – верховний бог, хоча дещо пасивний і не дуже доброзичливий. Центром його культу було старовинне місто Урук з його величним ансамблем святинь Еанна (“будинок неба”). Енліль, що займав другу позицію після Ану, вважався богом землі й головним богом шумерів. Щороку у своєму священному місті Ниппур він промовляв устами жерця слова настанови для царя і країни. За царя Хаммурапі (поч. II тис. до н.е.) Енліль втрачає популярність і поступається місцем богу Мардуку.

Найвідомішим богом-творцем на той час вважався бог води Еа, який створив людину і ставився до неї доброзичливо. Як бог мудрості, він дав людству засади науки та хліборобства, був покровителем ремесел, мистецтва і співу. Йому приписувалися знання всіх таємниць і передбачення майбутнього. Значуща його роль і в магії, адже вода є чарівним засобом очищення. Центром культу Еа було місто Еріду.

Пантеон месопотамських богів був створений згідно з їхніми уявленнями про структуру космосу. У відповідності з легендами про створення світу, земля тут побудована на зразок неба. Зодіак – земне царство на небі, де живуть боги, що відкривають себе людям в образі семи великих світів. Сам Всесвіт поділяється на три царства: небесне – над яким владарює Ану, земне – Енліль та водне – Еа.

Ці три божества утворюють панівну над світом тріаду, управління ж зодіаком вони доручили трьом головним світилам: Сину, Шамашу та Іштар (Сонцю, Місяцю і Венері). Важливою четвертою частиною Всесвіту є підземне царство (“світ померлих”), звідки немає вороття. Там володарює богиня Ерешкігаль та бог Нергал. Вважається, що останній посилав нещастя і дарував життя, а також був справедливим суддею. Пізніше його ототожнювали з богом Сонця.

Набуває поширення в цей час і культ богині-матері, яку називали по-різному: Нінмах, Нинту, Мами, Аруру. Як активний початок у народженні, плідності, постійному оновленні рослинності, проростан-

ні зерна, у збільшенні кількості домашніх тварин і продовженні людського роду, вона – “велика цариця”, „цариця богів”, сила землі, мудрість. Богиня-матір виконує роль творця разом із богом Еа.

Боги, в уявленні месопотамців, були як справедливими, так і жорстокими. Тому людина мала служити їм зі страхом, покорою і довірою. Перш за все вона мусить утримувати богів і робити присмним їхнє життя. За це вона може сподіватися на допомогу від них. Відповідно взаємозв'язок богів і людей виявляється в жертвопринесеннях, молитвах, у функціонуванні храмів. Храм у месопотамській цивілізації виконував двоєдину функцію: релігійну і господарську. З одного боку, в храмі поклонялися богам, виконували жертвопринесення та культові дії, з іншого – в його структуру входило хранилище зерна, де, як вважалося, знаходився дух зерна та інші божества, від яких залежали життя та добробут людей. При храмах також існували школи для навчання чиновників.

Взагалі релігійному мисленню народів Двोरіччя був властивий дуалізм, у якому простежувалося два начала: життя і смерть, царство неба, землі й підземне царство померлих. Вони не завжди протиставлялися, бо життя землеробів з культом родючості, зміна пір року з почерговим оживанням і сном природи зумовлювали їх уявлення про тісний і взаємозалежний зв'язок між життям і смертю, вмиранням і воскресінням. Цю закономірність природи втілювали в собі безсмертні боги. Вона звучить у міфі про смерть і воскресіння Думузи (вавилонський Таммуз) – бога вічно живої природи.

В месопотамській релігійній системі особливе місце займали проблеми долі, безсмертя людини. Так, вавилонянин, наприклад, молився перш за все за земні блага, смерті він боявся. Тому ідея потойбічного життя в цій релігії відігравала незначну роль, хоча її не відкидали. Правда, вавилоняни вважали, що в підземному світі – темному царстві божественного подружжя Нергала та Ерешкигаль – продовжує жити дух померлого, а не плоть.

Царство померлих сумне, світло туди не проникає, а довкола – лише жалюгідне життя тіней. Жахливіше від перебування в царстві тіней – залишитися непохованим. Найгіршим покаранням для ворога було відмовити йому в похованні або сплюндрувати його могилу.

Підземне царство мертвих у тодішньому світогляді – це велике



місто з величезним палацом, де сім стін оточують велику в'язницю, звідки немає вороття. Інколи дух померлої людини за згодою бога або втікаючи, все ж таки повертається у світ земний у вигляді марева, щоб лякати людей, які не піклувалися про нього. Долі людей після смерті різні: щасливі в тих, хто славетно загинув у бою і був з честю похований; добре померлому, чий спадкоємці піклуються про небіжчика. Існувало у вавилонян також і уявлення про рай (острів щасливих), розташований у гирлі річки, де живуть ті, хто отримав безсмертя.

В релігії народів Дворіччя є вірування і про нижчих духів, здебільшого злих і згубних. Це духи землі, повітря і води – Аннунаки і Ігігі – уособлення хвороб і нещастя. Для боротьби з ними використовувались заклинання, які складали жерці. Найнебезпечнішими вважались „сім духів безодні” – винуватців усіх хвороб. У заклинаннях перераховували їхні імена та вчинки. Для захисту від злих духів (демонів), окрім численних заклинань, уже широко використовувались амулети – апотропеї (обереги), що являли собою зображення злого демона в такому мерзотному вигляді, від якого демон повинен був із жахом утекти. Практикувалися й різноманітні магічні обряди: лікувальної, застережної, злочинної та військової магії.

У Вавилоні й Ассирії великою популярністю користувалося мистецтво передбачення (мантіка). Вважалося, що боги підказували людям розвиток подій у майбутньому, тому їм необхідно було звертатися до них через жерців, молитви і жертвопринесення.

Існував у Месопотамії і культ жриць, пов'язаний з культом богині кохання Іштар, які практикували храмову проституцію і брали участь в оргістичних обрядах.

Велику роль у Месопотамії відігравав клас жерців, який виник у період об'єднання общин і утворення перших держав. Вони вважались посередниками між богами і людьми, вчителями (оскільки будь-яке знання тлумачилось як релігійне одкровення), охоронцями священної літератури (дар творіння мистецтва вважався божественним). Походили жерці зі знатних родів, успадковували від них свій титул, становили впливовий суспільний прошарок.

Жерці проголошували молитви сонячним богам, будували обсерваторії, щоб спостерігати за Сонцем, обчислювали його

траєкторію і моменти затемнення, сповідували певні етичні норми, викладали в храмових школах божественні правила, займалися математикою, розробляли систему правознавства.

Храм у Месопотамії був центром не тільки релігійного життя, але й економічним і науковим утворенням. Навколо нього концентрувалися різноманітні жрецькі братства, що виконували й певні світські функції. Храм, як помешкання богів, був відтворенням небесного світу. На його стінах зображали головне божество цього храму та інших богів.

У храми приносили дари і виконували обряди жертвопринесення. Поряд із храмом знаходилася вежа з трьома уступами (зикуратами) – уособлення потрійного Космосу. Сім її поверхів відтворювали послідовність небесних сфер семи планетних сфер, знизу вгору кольори її поверхні чергувалися у такому порядку: чорний (Сатурн), темно-червоний (Юпітер), світло-червоний (Марс), золотий (Сонце), біло-жовтий (Венера), синій (Меркурій), срібний (Місяць).

Міфологія Дворіччя складалася з космологічних сюжетів про створення Землі та її мешканців, легенд про подвиги героїв, розповіді про великий потоп. Фрагменти шумерських оповідань у деталях нагадують біблійну легенду про Ноя.

Центрами цивілізацій Дворіччя були храмові організації, які тримали в своїх руках вавилонсько-асирійську науку, техніку, писемність, літературу і мистецтво, які справили значний вплив на подальший розвиток людства.

Отже, для релігійної системи народів Месопотамії характерними були:

- 1) легенда про створення світу, появу першої людини Адама. Її виліпили повитуха богів мудра Мамі та володар водного світу Еа (Енкі) з глини, замішаної з кров'ю одного з богів (“боже змішалось з людським” – тогочасний вислів); він втратив безсмертя через свою необачність;
- 2) поява уявлення про гріхопадіння людини як причину її страждань;
- 3) надання жерцям статусу посередників між богами і людьми;
- 4) культ вмираючого і воскресаючого бога Таммузи;
- 5) міф про всесвітній потоп як покарання за гріхи людей, від якого Бог Еа (Енкі) врятував улюбленого жерця (за іншими версіями –

- царя) Ітнапиштима (Атрахасиса), порадивши йому завчасно побудувати ковчег;
- б) відсутність монополії на духовне життя людини, що давало простір для самостійної, незаангажованої думки і поштовх для зародження вільнодумства в античному світі;
  - 7) ідея безсмертя, потойбічного життя.

Релігійні системи Месопотамії серйозно вплинули на характер формування релігійних уявлень народів Східного Середземномор'я – Сирії та Фінікії, а також увійшли суттєвою частиною в іудаїзм, християнство, іслам.

### **Релігії Стародавньої Індії**

Індія – одна із найдавніших країн світу. Розташована між Гімалаями і Індійським океаном. Тут нараховується декілька сотень націй, народностей і племінних груп, найбільші з яких – хіндустанці, телугу, маратхи, бенгальці, таміли, пенджабці та ін. Індія займає друге місце в світі по чисельності населення після Китаю (понад 1 млрд).

Давньоіндійська цивілізація і культура була створена багатьма народами, що населяли Індію в III-I тис. до н.е. Зокрема цифри, які ми називаємо арабськими, насправді були винайдені індійцями, а потім перейшли до арабів. В Індії вперше було застосовано знак нуль. Тут склалась десяткова система числення. Індійці встановили фази Місяця, місячний зодіак, розробили своєрідну форму календаря. В IV ст. до н.е. вони точно встановили тривалість року. Вже у III тис. до н.е. в долині р. Інд будувались зрошувальні канали, будинки з цегли, застосовувався гончарний круг, розвивалось ткацтво, вироблялись мінеральні добрива для землеробства, використовувались гідравлічні машини.

Історія Індії до приходу племен аріїв (індоєвропейців) маловідома. Найдавнішу стадію розвитку в індуїзмі, що тривала до II тис. до н.е., в науці прийнято називати праведичною. Згодом у середовищі індоаріїв сформувалась сукупність релігійних поглядів і обрядів у басейні річки Інд на ґрунті первісного тотемізму.

В цей час люди поклонялися зооморфним істотам, існував також культ дерев. У розвитку давньоіндійських релігій можна виділити

дві доби: ведичну та брахманську. Доба ведичних релігій отримала свою назву від давньоіндійських джерел Вед (*від санскр.* – „знання”), які вважаються священними.

У Ведах описуються боги, важливі сторони ритуалу та обрядності. Ведична традиція існувала майже 1 тис. років на усному рівні. Після певних видозмін і поповнення вона була записана в першій половині I тис. до н.е. і створила так звану ведичну літературу. Об’ємна ведична література поділяється на чотири групи: Самхити, Брахмани, Аран’яки і Упанішади. Вони розташовані в такій послідовності, в якій історично виникли і розвивалися. Кожна група цієї літератури не є єдиним цілим. Самхити, наприклад, складаються з чотирьох збірок: Ригведа (збірник гімнів і віршів), Самаведа (збірник пісень), Яджурведа (збірник жертвоних формул), Атхарваведа (збірник магичних заклинань і формул).

Найдавнішою за часом створення і найбільшою за обсягом вважається Ригведа (1018 гімнів і 1005 віршів). Більшість її гімнів присвячено прославленню богів і сил природи, котрі розглядаються як могутні, милосердні, мудрі божества. До них зверталися у проханнях і молитвах, їм приносили жертви. Вважалося, що життя людини, її багатство, блаженство і спокій цілком залежать від цих жертв. Жертвопринесення богам з метою отримання від них бажаного було центральним моментом ведичної релігії, тому вона за характером може вважатися обрядовою. В жертву богам найчастіше приносилася їжа.

Велике значення в богошануванні в цих релігіях надавалося співу гімнів, магичним заклинанням. Тому ряд збірників Самхит містять мелодії, які супроводжували культові дії, різні магичні заклинання.

Весь пантеон цих релігій складається з великої кількості богів (у Ведах згадується близько 3400 богів), які поділяються на земних, атмосферних, небесних. Важливе місце у цей період займають також різноманітні божества, напівбоги, міфологізовані діячі, ворожі сили.

Найпоширенішим було поклоніння богам вогню Агні як першооснові всього існуючого, богам Сонця – Сур’ї і володарю земних і небесних вод, покровителю скотарства – Варуні. Достатньо популярним був і культ предків. Світ, за Ведами, створений або з води ворожими силами (девами й асурами), або з яйця богом

Праджанаті чи Брахманом. Всесвіт складається з п'яти елементів – води, землі, вогню, повітря, ефіру (акоша).

Друга, брахманська доба давньоіндійських релігій, пов'язана з написанням іншої групи книг – Брахманів (тобто книг, написаних брахманами-жертцями і для брахманів). Вони являли собою коментарі до Самхитів і мали в основному ритуальний характер, були спрямовані на зміцнення авторитету жерців і поглиблення кастового поділу суспільства. Брахманська доба відзначається зміною ритуалу, створенням різноманітних коментарів до Вед – Брахманів та Аран'яків, а також релігійно-філософських трактатів – Упанішад.

Виникнення цієї літератури стало необхідним у зв'язку з тим, що виокремилася каста духовних учителів (жерців) і виконавців обрядів – брахманів, поширилось явище аскетизму.

Якщо Брахмани носили ритуальний характер, то Аран'яки і Упанішади – філософський.

Аран'яки (*від санскр.* – „лісні тексти”) – книги, в яких викладені правила для пустельників, старців, що намагались на самоті пізнати істину і її природу.

Упанішади (*від санскр.* – сидіти біля вчителя з метою пізнання істини) – ряд текстів, які являють собою короткий виклад релігійно-філософських роздумів легендарних чи напівлегендарних мудреців (десь біля 108 авторів).

На відміну від іншої ведичної літератури, в Упанішадах центр уваги переноситься з уявлень про зовнішній на внутрішній світ людини. Тут дається визначення таких категорій, як „брахман” і „атман” першооснов буття. „Брахман” у багатьох текстах розглядається як абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього існуючого, початок і кінець усіх істот. „Атман” же – дихання або окрема персональна людська душа.

Світ, згідно з вченням цього періоду, керується загальними законами карми (закон відплати – залежність наступного стану душі від реальних вчинків особи), якій підкоряються як боги, так і люди. Панівною в цей час стає концепція реінкарнації (переселення душ) та необхідності звільнення від нескінченних змін своїх станів (повторення народжень і смертей – сансара).

На початку 1 тис. до н.е. у Стародавній Індії складається

брахманізм: ведичні боги, які уособлювали природу, поступаються місцем кастовим богам.

Брахманізм справив великий вплив на виникнення і розвиток таких національних релігій, як індуїзм, джайнізм, та світової релігії, зокрема буддизм.

## **Брахманізм**

Цей напрямок є релігійною системою стародавньої Індії. Його джерелом можна вважати релігію ведичних аріїв, які перекочували у 2 тис. до н.е. на територію Північно-Західного Індостану. Це був ведичний період в історії Індії, коли з'являється складна релігійно-філософська ведична література.

Брахманізм формувався в умовах рабовласницького суспільства, коли все населення поділялося на варни (касти) – спадкові соціальні групи, пов'язані передусім професійною діяльністю, що визначало їх соціальний стан. Кастова структура суспільства була зафіксована приблизно у 5 тис. до н.е. в збірнику „Закони Ману”. Згідно з цими законами, суспільство поділялося на 4 варни (касти): брахманів (жерців, що тлумачили Веди, здійснювали жертвопринесення та інші релігійні церемонії, брали участь у керівництві державою), кшатріїв (військово-племінна адміністрація – чиновники, воїни, землевласники), вайш'ї (вільні члени общин, які займалися землеробством, скотарством, ремісництвом, торгівлею), шудри (найнижча варна неповноправних, залежних і підлеглих людей). Останні були обмежені соціально, в тому числі щодо участі в релігійних церемоніях.

Народжені в перших трьох варнах після досягнення певного віку (брахмани семи років, кшатрії – десяти, а вайш'ї – одинадцяти) відбували ритуал посвячення у свою варну.

Ця церемонія вводила людей в коло своїх спільників по варні, її називали другим народженням, а членів варн – двічі народженими.

Свою назву брахманізм веде від назви збірника релігійних текстів – Брахмани, написання яких відносять до VII-VI ст. до н.е. Брахмани містять ведичні за своїм корінням міфи і перекази про історію та культуру індійської давнини. Головне в них – релігійні ритуальні настанови, об'рунтування особливої ролі та становища

жерців цієї релігії – брахманів. Період становлення брахманізму дуже довгий – від пер. пол. 1 тис. до н.е., коли виникає необхідність ідеологічного (релігійного) об'рунтування кастового розвитку суспільства, і до часу написання Брахманів.

Пантеон богів брахманізму багаточисельний, очолює його тріада богів – Тримурті: Брахма, Шива, Вішну.

Брахма – головний бог, творець Всесвіту. Він є і творцем варн. Зафіксований у „Законах Ману” міф так пояснює їх виникнення. Брахма для збереження Всесвіту створив із частин свого тіла людей: з уст – брахманів, щоб вивчали і тлумачили Веди, здійснювали обряд жертвопринесення, отримували і роздавали милостиню; з рук – кшатрійів, щоб охороняли підданих, роздавали милостиню, приносили жертви і вивчали Веди; зі стегон – вайш'ів, щоб пасли худобу, роздавали милостиню, приносили жертви, вивчали Веди, займалися гендлярством, лихварством і землеробством; із ніг – шудрів, які повинні покійно служити іншим варнам. Вважалося, що дотримання кожним свого кастового закону веде на небо й у вічність, порушення – до загибелі від змішання варн.

Поряд із Брахмою місце в пантеоні займають грізний бог Шива і добродійний бог-охоронець Вішну. Шива і Вішну, крім головних, виконують багато інших функцій, тому вони мають по тисячі імен. Тримурті входили до ведичного пантеону. Це антропоморфні боги, які мають дружин, дітей, родичів. Наприклад, дружина Шиви – Калі – богиня-матір, яка уособлює народження і смерть, нагороджує і карає. Діти Шиви – Ганеша (людина з головою слона) – бог мудрості і добробуту, успіху і розвитку та Сканда – бог війни, захисник від ворогів і злих духів.

Улюбленець брахманістського пантеону – Вішну. Він уособлює вічну благодійну природу, що доброзичливо ставиться до людини. Як бог-охоронець, він дбає про долю людства, будь-коли готовий прийти на допомогу. Робить він це, вселяючись у конкретну людину, тварину, явища й об'єкти природи і прислужуючись їм у потрібний час. Вішну має десять втілень (аватар), головні з них – люди-герої, люди-боги – Рама і Крішна.

В пантеоні брахманізму є й племінні боги, боги окремих місцевостей, сіл і навіть родин, які борються зі злими духами,

демонами.

Брахманізм – анімістична релігія: тут уся природа одухотворена, всюди існують духи і душі. Душа людини, яка є носієм інформації про її життя – вічна. Після смерті людини вона переселяється в інші матеріальні об'єкти – тіло іншої людини, тварини, предмети природи. Процес перевтілення зветься реінкарнацією, а постійне блукання душі з оболонки в оболонку – сансарою. Перевтілення відбувається згідно з законом карми (винагороди за праведне життя, покарання – за вчинене зло). Карма – це неминучість, збіг невідворотних причин. Карма окрема для кожної варни, бо Брахма встановив для них дхарми – норми, закони життя – і стежить за їх дотриманням. Дотримання дхарми дозволяє душі переселитися в тіло людини, що буде процвітати, матиме успіх у варні. Душа може переселитися і в тіло людини вищої касті, навіть у тіло брахмана, душа якого, при дотриманні своєї дхарми, може потрапити в рай. Порушення законів та правил варни може перевести душу в тіло нижчої касті, шудри, раба, тварини, а потім – у пекло.

Розвинутим у брахманізмі був культ. Усі його боги мали скульптурне зображення. Зображували Брахму чотириликим і чотирируким, підкреслюючи його фізичну досконалість: він усе бачить, чує, вищий від усіх богів, не говорячи про людину.

Сарасваті, жінка Брахми, яку він створив сам – богиня мудрості, наук, письма, музики та співів. Ця вродлива жінка з чотирма руками, в яких – книга, квітка лотоса та барабан, що позначали сфери її діяльності.

Особливість брахманізму – залишки тотемізму (поклоніння тваринам). Кожне божество ототожнювалося з якоюсь твариною: Вішну – з міфічним птахом Гарудою, Шива – з биком, його дружина Калі – з тигром. Священими тваринами є корови і мавпи, священна рослина – лотос.

Мав брахманізм і культові споруди, правда, примітивні – ритуальні майданчики з постійним або тимчасовим вівтарем чи жертовним вогнищем. Цю роль могло виконувати й домашнє вогнище.

Головна культова дія – жертвопринесення як головний засіб досягнення кращого перевтілення душі. Жертвопринесення супроводжувало всі політичні дії в житті брахманіста (шлюб,



народження дитини, посвячення у варну, поховання). Жертви повинні були бути принесені у відповідний час, у відповідному місці й у відповідному порядку, із застосуванням відповідних гімнів, молитов, магічних формул і дій з участю брахмана. Без його участі жертви вважалися недійсними.

Великого значення в брахманізмі надавалося обрядам очищення (із вживанням соми – наркотичної речовини). Дотримання ритуальної та фізичної чистоти було неодмінною умовою успішного жертвопринесення.

В рамках брахманізму виник і інститут гуру (вчителі, духовні наставники, які готували до посвячення у члени своєї касты брахманів, кшатріїв, вайш'їв). У шудрів цього обряду не було. Кожен брахманіст мав свого гуру.

Широкорозвинутим у брахманістському культі було пустельництво. Пустельник, що покинув свій дім, родину, діяльність, живучи самотньо аскетом, був для брахманіста життєвим ідеалом.

В V-VI ст. н.е. пізній брахманізм дав життя індуїзму.

### **Релігії античного світу**

Це комплекс політеїстичних вірувань і культів народів, що населяли території Давньої Греції та Давнього Риму. Їх існування було обмежено рамками рабовласницької епохи.

Розвинута міфологія цих релігій заклала підвалини європейської культури, збагатила своїми ідеями світову цивілізацію.

### **Давньогрецька релігія**

Близко трьох тисяч років тому в південній частині Балканського півострова, на островах Егейського моря, на Західному узбережжі Малої Азії, південного узбережжя Апенінського півострова, острові Сіцилія, узбережжі Мармурового, Чорного і Середземного морів виникла група рабовласницьких держав, відомих в історії як Стародавня Греція або Еллада. У стародавньогрецьких полісах (містах-державках) сформувалась могутня духовна культура, яка справила великий вплив на розвиток цивілізації багатьох країн світу.

Давньогрецька релігія – це система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції періоду виникнення й

розвитку рабовласницького суспільства. Для неї характерні широкорозвинута міфологія та олімпійська ієрархія богів. Все, що оточувало давніх греків, було, за їхніми уявленнями, заселене божествами (анімізм – ставлення до природи як до живої істоти). Боги, чия поведінка тлумачилася за допомогою міфів, мали антропоморфний (людиноподібний) образ. Антропоцентрична концепція грецької культури знайшла своє вираження у знаменитому висловлюванні афінського філософа Протагора: “Людина – мірило всіх речей”. Навіть грецькі боги мають людську подобу, володіють людськими достоїнствами і слабкостями: вони помиляються, сваряться, ревнують, зводять один на одного наклепи і т.д. За Гераклітом, у грецькій культурі людина розглядалася як смертний бог, а бог – як безсмертна людина. Давні греки вважали, що боги не є творцями світу, а лише захопили його в готовому вигляді у титанів. Згідно зі старогрецькою міфологією, світ сам по собі вічний і не потребує творця. Відповідно до цього історія греками поділялася на доолімпійську та класичну олімпійську.

Пантеон давньогрецьких богів ієрархічний і багатофункціональний. Очолює його Зевс – „батько людей і богів”. У релігійній формі в ньому втілені риси патріархального владика – він панує над небом, землею, морем і пеклом. За легендою, головним та верховним богом Зевс став у результаті перемоги над різного роду чудовиськами, циклопами, титанами та гігантами. В оточення Зевса також входять богиня перемоги Ніка, богиня права і справедливості Феміда, символ вічної юності – Геба і Ганімед, Мойри (три дочки Зевса, богині долі: Клото, Лахесис, Антропос). Родина Зевса складалася з його дружини Гери – покровительки шлюбу, сім’ї і дітей, Аполлона – бога сонця і музики, Артеміди – богині полювання, Афродіти – богині краси і кохання, Афіні – богині мудрості, Гермеса – бога торгівлі. До родини Зевса також входили його брати: Посейдон – бог моря і Аїд – бог підземного царства. Все це боги Олімпу.

Давньогрецький пантеон доповнювався також богами нижньої ієрархії. Це покровитель ковалів – Гефест, богиня землеробства – Деметра, бог виноробства та рослинності – Діоніс, бог пастухів – Пан. Важливе місце в пантеоні займають боги-герої – Прометей і Геракл.

Прометей – двоюрідний брат Зевса. За його волею він створив

людей із землі і води. Враховуючи, як гласить легенда, що під час творіння люди вийшли менш пристосованими до життя, ніж тварини, і беззахисними, Прометей дав їм знання, навчив користуватися вогнем, ремеслами. За це він був покараний Зевсом – прикутий ланцюгом до скелі Кавказу.

Подвиги Геракла (сина Зевса і земної жінки) відомі як перемоги смертної людини над природою. Він переможець над різноманітними чудовиськами (немейським левом, лернейською гідрою, керінейською ланню, еріманфським вепром, стимфалійськими птахами, критським биком, кіньми Діомеда і стадами Геріона).

Гераклу притаманні надлюдські якості, завдяки яким він вичистив авгієві конюшні, здобув пояс амазонок, яблука молодості, вивів Кербера (трьохголоваго пса з хвостом змії, що охороняє вхід до підземного царства) на поверхню.

Такий характер уявлень стародавніх греків свідчив про їх достатньо практичний підхід до обожнення навколишнього світу.

Специфічним для давньогрецької релігії є те, що вона не приділяє особливої уваги моральним проблемам, ідея потойбічної винагороди тут відсутня. Характерною її особливістю був полісний культ. Оскільки всі громадські акти супроводжувалися релігійними церемоніями, він був обов'язковим для усіх громадян. Виконавцями культу були як жерці, так і офіційні державні особи. Храми вважалися житлом богів у буквальному розумінні і тому їх статуї визнавалися сповненими життя.

## **Релігія Стародавнього Риму**

Відомостей про давньоримську релігію збереглося небагато. Вона разуче відрізнялася від розвинутих релігій Стародавнього Сходу і Заходу, з властивими їм уявленнями про всесвіт і складні поняття про богів. Це була система політеїстичних вірувань і культів рабовласницького суспільства, яка склалася на основі родових релігій. Рим запозичив весь пантеон грецьких богів, змінивши їх імена на латинський лад після того, як територія Греції була включена до складу Римської імперії (146 р. до н.е.). В початковому стані цій релігії були притаманні залишки тотемізму, магії, фетишизму, анімізму. Римляни вважали, що походять від вовчиці, котра

вигодувала засновників Риму – Рема і Ромула. Вони поклонялися різним домашнім духам: манам (надприродні сили), пенатам (боги – захисники родини), ларам (душі померлих родичів, захисники живих нащадків), семонам (духи посівів), карменам (духи води). Достатньо розвинутими тут також були землеробські культури. З утворенням класового суспільства і держави боги давньоримської релігії (їх було близько 30) стали загальнодержавними, не пов'язаними з певною територією. Найвищим серед державних богів, що уособлював могутність Риму, вважався Юпітер – бог неба, світла, грому і блискавки, володар погоди і дощу, носій перемоги. Він очолював численний давньоримський пантеон богів.

До досить впливових богів пантеону також належали Юнона – дружина Юпітера, Мінерва – богиня родючості, покровителька мирної праці й ремесел, наук і мудрості, медицини й мистецтва, Марс – бог війни, Квірін – бог господарства.

Інші боги контролювали досить вузькі ділянки життя і діяльності людей. Сатурн, наприклад, опікав зерно, посіяне у землю, Церера – колос, що виріс, Флора – колос, який зацвів, Конс – колос, готовий до жнив, зжатиї колос – Опс. Кожний чоловік мав свого індивідуального бога – покровителя, так званого генія, жінки – покровительку Юнону. Вірили давні римляни і в численних дрібних божеств, духів, часто вдавалися до ворожіння і магічних дій.

Римляни старанно дотримувалися всіх обрядових норм. Вважалося, що найменше порушення їх могло розсердити божество. Всі заклинання, магічні формули, звернення уваги до них не слід було перебільшувати – бо це зневага до бога, якому поклоняються; і не применшувати – бо це зневага до інших богів. Також потрібно було суворо дотримуватися календаря поклоніння, враховувати всі обставини поклоніння, жертвопринесення (сприяють вони йому чи ні).

Велику роль у давньоримському культі відігравало жрецтво. Воно було ієрархічним, мало певну спеціалізацію: жерці-фламینی обслуговували якогось одного бога; жерці-авгури ворожили, беручи за основу характер польоту птахів; жерці-гарусники ворожили на нутрощах тварин; жерці-весталки доглядали вогнище в храмі богині Вести. Всіх їх обирали. Їхня праця не оплачувалася, але влада у них була безмежна.

В часи республіканського Риму (кінець V ст. до н.е. – 30 р. до н.е.)

остаточно сформувався культ 12 головних богів: Юпітера та Юнони, Нептуна і Мінерви, Марса і Венери, Аполлона і Діани, Вулкана і Вести, Меркурія і Церери. Всі вони мали відповідних богів у грецькому пантеоні: Юпітер – Зевса, Юнона – Геру, Нептун – Посейдона, Мінерва – Афіну, Марс – Ареса, Венера – Афродіту, Аполлон – також Аполлона, Діана – Артеміду, Вулкан – Гефеста, Веста (богиня домашнього вогнища) – Гестію, Меркурій – Гермеса, Церера – Деметру. З богів-героїв одним з найвідоміших був Геркулес, який наслідував риси грецького Геракла. Однак римські боги виглядають бліднувато у порівнянні з богами Еллади. Для них були встановлені ритуальні трапези. На центральному місці Рима, де відбувалися збори громадян і всі державні події – Форумі – було встановлено антропоморфні статуї богів. Усі релігійні справи вирішував сенат. В II ст. до н.е. в Римі отримав поширення і культ Кібели (фригійська богиня, в честь якої влаштовували містерії з обрядами, самобичування, омовіння кров'ю жертв, самооскоплення), пізніше культ богині Ісіди (давньоєгипетська богиня плодючості).

Релігія цього часу була і зброєю у боротьбі за владу. Правитель, прийшовши до влади, привласнював собі і верховенство в релігії, використовував її авторитет для закріплення свого становища. При цьому римські імператори ставилися до богів як до рівних собі, вважали, що їхній родовід йде від богів.

В часи Римської імперії обожнення імператора було головним положенням в релігії, а імператорська влада поширювалася на всі релігійні справи. Спочатку римський культ був формальним, однак на зламі старої і нової ери в імперії набуває поширення містика (марновірство, магія, мантика, східні культури, які приваблювали своєю спокійністю, ідеєю справедливості, культ Мітри). У боротьбі з ними офіційна влада намагалася встановити загальнодержавну монотеїстичну релігію, але це успіху не мало. Лише християнство, яке витіснило релігії стародавнього Риму, змогло виконати таку роль.

### **Давньоіранська релігія**

Відома під назвами парсизм, маздеїзм, магізм, релігія Авести. За своїм характером є класично дуалістичною системою поглядів, що виникають у X-VII ст. до н.е. Зороастризм відносять до так

званих релігій одкровення, вчення яких, начебто, отримане пророком від Бога. Її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра). Тому цю релігію називають також зороастризм. Заратустрі приписують створення Гат – найстародавнішої частини священної книги „Авеста” й об’єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів.

Основна ідея зороастризму міститься у визнанні боротьби двох сил – Ахурамазди, як уособлення світла, добра, істини і життя, й Анхра-Майнью – уособлення темряви, зла, омани і смерті. Згідно із цим вченням, ареною боротьби цих двох сил є весь світ. Зусилля прибічників Ахурамазди врешті-решт повинні привести до перемоги світла й добра. Праведним життям, вартим спасіння, за вченням раннього зороастризму, вважалося примноження матеріальних благ за допомогою землекористування. Сучасні послідовники зороастризму вважають праведною також підприємницьку діяльність.

Культ зороастризму зводиться до визнання безсмертя душі, загробного життя і кінця світу, підкресленого шанування священного вогню, на честь якого будувалися храми. Вогонь розглядається ними як „очисна сила”. Обов’язковий елемент зороастрійського культу – молитва. Зороастрійці носять натільну сорочку, розписану зірками. Вони святкують шість свят, пов’язаних із певними періодами року. Мертвих вони не закопують у землю, а ховають у круглих баштах мовчання, які всередині мають три концентричні амфітеатри із заглибленнями для розміщення окремо померлих чоловіків, жінок, а у внутрішньому – дітей. Якщо їх поїдали птахи – це добрий знак. Обгризені кістки скидають до колодязя в центрі башти. Упродовж десятків століть зороастрійський культ залишається незмінним, проте нині він дещо терпиміше ставиться до обрядово-культуової практики інших релігій. Сьогодні зороастризм займає обмежений географічний простір і зберігся лише у парсів в Індії (Бомбеї) та у вогнепоклонників в Ірані (від 150 до 250 тис. послідовників).

### **Давньоукраїнська релігія**

Релігійна історія українського народу пройшла всі етапи розвитку, характерні для інших народів, увібравши в себе риси, притаманні стародавнім суспільствам, що існували на теренах української землі.

Її важливою особливістю було те, що вона зазнала перехресну культуру між Сходом і Заходом, надбавши могутні цивілізаційні впливи кімерійців, скіфів, готів, гунів та інших народів, які не загубилися безслідно. Вони знайшли своє відображення у релігійній свідомості етно-племенних спільнот, зокрема східнослов'янських племен. У синтезованому вигляді – це вірування і культури слов'янських племен, що мешкали в основному в межах сучасної України, та політеїстичні вірування формованого українського етносу. Праісторією давньоукраїнської релігії є язичництво (“язики” – народи, тобто релігія праслов'янських народів – трипільців, арійців, скіфів, які побутували на теренах України в 3-2 тис. до н.е.). Ці культури ще називають дохристиянськими. Язичництво давніх українців глибоко закорінене в індоєвропейській культурі і в східнослов'янській та в давньоукраїнській міфології представлене образами добрих і злих духів – упірів, берегинь, русалок, домових, водяних, лісовиків, рожаниць. Пізніше уявлення про них позначилися на змісті образів богів.

Основою релігійного світогляду українського язичництва, як зауважують волхви та віщуни – автори культурної пам'ятки українців „Велесової книги”, є вчення про Пrawdę. Пrawdę означає універсальний космічний закон, за яким невпорядкований стан (хаос) перетворюється в гармонійно упорядкований Всесвіт (Космос). Пrawdę дає лад кругооберту Всесвіту. Цей лад збігається з істиною. Пrawdę керує Всесвітом і ритуалом, вона невидима смертним, визначається не ззовні, а із самої себе (зсередини). Вона визначає все, включаючи і саму себе. Навіть діяння богів є окремими проявами Пrawdę. Пrawdę регулює рух Сонця, дощ, життя рослин, тварин, людей, діяння Богів. Безсмертя душі пояснювалося постійним обертанням душ через світи Пrawdę, Яви і Нави. Боги світу П�равы посилають душу на землю, Ява отримує тіло, а Нава здійснює перехід до царства Предків, яке поступово знову вливається у світ П�равы. Тіло – одяг душі, який дає Бог.

Другою світоглядною засадою етнічної релігії українців є поняття трьохвимірності світу (“Велесова книга” та „Волховник”), що відображено в ідеї священного дерева (дерева життя), коріння якого сягає підземних глибин, світу Предків, минулого часу, світу Нави (Нав'я) – це коріння нашого Роду.

Стовбур і гілки священного Дерева уособлюють проявлення

буття – світ живих людей, теперішній час, світ Яви. Крона і листя є житлом Володарів вищого світу, світу Прави, світу Богів, які правлять Всесвітом, та героїв, які загинули за свій народ і відійшли до Неба Богів у майбутній час, коли душі зливаються з Богом. При взаємодії небесної і земної сил народжується третя – Синівська сила. З триєдності буття постає Рід.

Існує багато легенд (про це йде мова і в „Слові о полку Ігоревім”) про кровну спорідненість русичів-українців із Богом.

Багатий пантеон Богів українського язичництва свідчить про розвинуте богорозуміння, яке формувалося протягом кількох тисячоліть. Багатопроярвність Божественної істоти відображається в постатях багатьох Богів, які слід розглядати як багатоіменну цілісність чи множественну єдність, а не як абсолютний політеїзм – багатобожжя.

Для слов’янина-язичника кожний прояв божественної сили мав бути названий словом: грім і Блискавка – Перуном, весняне Сонце – Ярилом, літнє – Дажбогом, водна стихія – Даною, Мокошею. В уяві праукраїнців творенням роду опікується Род і Рожаниці, родючістю поля – Русалки, Берегині.

“Велесова Книга” зберегла для нас повідомлення про сорок Богів, імена яких записані у 72 варіантах, а також імена покровителів місяців чи тижнів, які досі вважалися втраченими: доприч, листвич, етнич, житнич, пташич, цвітень. Кожне Божество вшановується згідно з Календарем „Коло Свароже”, де Батько Сварог є небесним зодіаком, а його сини – Сварожичі – зодіакальними сузір’ями, яких є тринадцять.

Найголовнішими в цьому календарі – свята сонцестояння і рівнодення, а також проміжні між ними (всього вісім): Різдво Божича – Коляда, Колодій, Великдень, Дажбожий, Русалії, Купайло, Боги-Спаси, Світовид Осінній та Калита. Часом і календарем керує Числобог.

Кожне із цих свят є певним етапом у сезонних господарських роботах хліборобського народу, які починалися спеціальними благословіннями, моліннями, жертвопринесеннями (борошно, зерно, плоди, овочі, квіти, молоко).

Українське язичництво мало свої специфічні культу: Землі-



Матері, Батька-Неба (Сварога), Живої води, Вогню-Сварожича, Предків, Дерев, Лісу, Хліба. Найчастіше в пам'ятках давньоукраїнської культури зустрічаються імена таких богів, як Род, Сварог, Дажбог, Перун, які сьогодні відроджені в українському неоязичництві.

Род, зокрема, поєднував у собі орудну і деміургічну функції, виступав заступником урожайності і плідності худоби, був водночас і творцем життя. Сварог – бог неба і вогню – мав риси „культового героя”, дарував людям ковальське ремесло (аналог грецького Гефеста). Велес був покровителем скотарства (одночасно богом підземного царства, його ім'ям присягали, його також вважали богом багатства і торгівлі). Дажбог – син Сварога, бог сонця і джерело живильних променів, творець життєвої сили. Перун – бог вогню і воїнства, в часи Володимира очолював побудований ним пантеон.

Українському язичництву притаманний специфічний світоглядний плюралізм. Добро і зло, день і ніч, вогонь і вода, чоловік і жінка (плюс і мінус) не протиставляються в ньому, а існують як нерозривна єдність. В розумінні язичника існування обох начал породжувало гармонію Всесвіту.

Добре розроблене в праукраїнців і вчення про душу. Вона, за їх уявленнями, – тонкий, неречовинний людський образ, чимось подібний до пари, повітря, є причиною думки і життя тієї істоти, яку одуховнює. Душа володіє свідомістю і волею свого тілесного господаря в минулому і теперішньому; здатна залишити тіло і невидимо рухатися у просторі; невидима, але має деяку фізичну силу. Може з'являтися людям під час сну або безсоння як привид, віддалений від тіла, але схожий на нього.

Матеріально душа пов'язана із зіницею ока, з пульсацією серця (кров'ю), легеньми (диханням). Тому слова „дихання”, „дух”, „душа” у всіх слов'ян вважалися синонімами. Душу також уявляли у вигляді вогню, зірки, пари, вітру, птаха, метелика.

Вірили давні українці і в потойбічне життя душі (уявлення сформувалися в трипільському суспільстві та в арійські часи – близько II тис. до .н.е.).

Ритуал сімейно-родового культу в релігіях давніх українців виконували глави сімей, громадський культ здійснювали професіонали – волхви, чаклуни. Вони організовували обрядові „події”, керували

процесом язичницького богослужіння, складали календарі та зберігали в пам'яті міфи, ворожили. Їх діяльність була багатофункціональною: волхви-хмаровідгонителі своїми магічними діями створювали людям необхідну погоду; волхви-цілителі лікували людей засобами народної медицини; волхви-хранителі керували виготовленням амулетів-оберігів, орнаментальних символічних композицій.

Волхви поділялися на дві категорії: нижчого рангу – ті, що виконували культи, і волхви вищого рангу, які розробляли ритуали, володіли знанням язичницької космології, керували створенням складних і всеосяжних композицій – на зразок збручанського ідола (чотиригранна й триярусна кам'яна статуя світовида, що означала 7 координат, за якими слов'яни визначали світ). Якщо перша категорія обслуговувала низи, то друга – знать.

Давньоукраїнський культ мав свої священні та жертвні місця, окремі святилища та храми із зображеннями та ідолами богів.

## **4.2. Національні та етнодержавні релігії**

Ці релігії формувалися в епоху переходу від рабовласницького до феодалного суспільства, занепаду окремих національних держав чи повного їх зникнення. На них відбивалися не тільки зміни соціального характеру, а й виникнення нових народностей, на основі яких пізніше формувалися окремі нації. Національні релігії – це релігійні вірування і культові дії, притаманні тому чи іншому народу, нації. У національних релігіях конфесійні й етнічні кордони, як правило, збігаються. Існуючи на конкретному етнічному ґрунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, що їх сповідували. Вони справляють вплив на формування менталітету народу, регламентують поведінку і побут людей, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції.

Саме в рамках національних релігій виникають систематизовані знання, які пояснюють світобудову, природу і сутність людини, характер її відносин з Богом та одинірцями, потойбічне життя, що узагальнюється в канонічній літературі. Через віровчення в них

відбувається освячення соціального устрою суспільства, визнається священним його поділ на варни, касти, верстви, класи.

Національні релігії мають такі особливості:

1. **Великі масштаби впливу**, яким вони, на відміну від народних релігій, охоплюють всі шари населення у межах однієї національності (а не тільки верхи).
2. **Висока живучість**. Більшість із них існують і сьогодні.
3. **Поява серед них монотеїстичних релігій**.
4. **Спрощення жертвопринесень**. Повна відмова від людських жертвопринесень, скорочення або повна ліквідація жертв худоби та птиці. Жертва є в основному символічною.
5. **Розвинутість вчення про загробну відплату**. Формується віра в небесну (потойбічну) винагороду за хорошу поведінку і кару за гріхи.
6. **Наявність родоначальника**, засновника релігії, життя якого з часом міфологізується, сакралізується, в результаті чого він одержує статус Бога.
7. **Будівництво храмів**, виникнення інституту професійних служителів культу.
8. **Використання релігії в ролі державної ідеології**. Релігії поділяються на національні (релігії більшості населення – індуїзм, джайнізм, сикхізм, даосизм, конфуціанство) та етнодержавні (ті, які отримують пільги від держави, є її ідеологією – іудаїзм, синтоїзм – до 1946 р.).

## Індуїзм

Найпоширеніша та найчисленніша щодо кількості її сповідувачів національна релігія, яка виникла в середині I тисячоліття н.е. внаслідок еволюції і злиття ведичних і брахманістських традицій.

Це складна система, до якої увійшли філософські вчення, етико-правові норми і релігійно-культові уявлення, що формувалися протягом тривалого періоду, конфесія, яка часто не вкладається в загальне розуміння релігії. Вона увібрала в себе величезну кількість різноманітних звичаїв і вчень і увійшла, в свою чергу, суттєвою частиною в інші релігії, які інколи не мають нічого спільного із самим індуїзмом. За кількістю прихильників (900 млн.) вона поступається

лише двом світовим релігіям – християнству та ісламу. В Індії індуїсти становлять 85 % населення, Непалі – 89 %, Бангладеш – 18 %, республіці Шрі-Ланка – 19 %. Поширений індуїзм також у Бірмі, Малайзії, Сінгапурі, Маврикії, на Фіджі. Виник індуїзм у стародавній Індії на ґрунті релігійно-філософських вчень, які там існували. Історія становлення цієї релігії поділяється на ведичний, брахманістський та власне „індуїстський” періоди.

Назва першого періоду походить від стародавніх релігійних текстів – Вед (санскрит – священне знання). Релігія ведичного періоду була порівняно нескладною. Найважливішою її складовою було жертвопринесення. В цей час ще немає жодної згадки про храми та святилища. Жертвопринесення здійснюється безпосередньо у житлі або на відкритому повітрі. В жертву приносилася переважно їжа. Ведичний період охоплює приблизно 1500-600 роки до н.е.

Але вже на початку I тисячоліття до н.е. в Індії закладаються основи кастового ладу. Суспільство ділиться на чотири касты: брахмани (жрецтво), воїни (кшатрії), вільне населення (вайш’ї) і раби (шудри). Кастовий, поділ закріплювався законами Ману. До найвищої касты належали брахмани – спадкоємні жерці, знавці священних Вед. Саме в цей другий (брахманістський) період, або період „Упанішад” (священні книги), який розпочався близько 600 року до н.е., склалася одна з найважливіших теорій індуїзму – ідея перевтілення (реінкарнація, метемпсихоз), згідно з якою душа людини після її смерті не вмирає, а переселяється в інше матеріальне тіло. Об’рунтуванням ідеї перевтілення служить закон карми, який за сукупністю добрих і поганих вчинків визначає майбутню долю людини. Перевтілення триває нескінченно, але може бути перерване досягненням мокші (звільнення), що означає єдність індивідуальної душі (Атман) з абсолютною душею (Брахман) та дозволяє уникнути циклу нових перевтілень (сансари). Поєднання з Брахманом – світовою душею, абсолютотом – вищий сенс людського буття. Отже, в брахманістський період формується основа індуїзму – вчення про сансару та закон карми. Саме на основі давніх ведичних вірувань та реформованого брахманізму сформувався індуїзм. Головним напрямком еволюції в процесі його становлення були переробка та спрощення давніх філософських теорій для того, щоб релігійна

доктрина була більш зрозуміла широким масам населення.

Чисельність об'єктів культового поклоніння в індуїзмі настільки велика, що порахувати їх практично неможливо. Крім богів, індуїсти поклоняються святим, героям епосу, вшановують душі предків, духів, тварин, рослин, каміння. Всі об'єкти міфотворчості та культового вшанування можуть бути об'єднані у вісім груп: боги та богині, а також обожнювані герої епосу, мудреці (ріші), душі предків (пітрі), напівбоги і духи, тварини, водні джерела, рослини, каміння.

Боги та богині в індуїзмі є головними об'єктами релігійного поклоніння. Практично всі вони мають в Індії свої храми. На мові санскрит Бог зазначається як „дева”, а богиня – „деві”. Місце перебування богів – простір, який знаходиться над землею. Від них залежить народження сонця, хмар, зрошення землі дощами, інші явища природи. Найбільш поширеними і шанованими богами є Брахма, Шива і Вішну. Божественну трійцю називають Тримурті. Брахма – творець усього живого і суцього. Кожен цикл існування створеного ним світу дорівнює одному дню життя Брахми, що становить 216000000 років. Після закінчення циклу світ гине у вогні і Брахма творить новий світ. Проте Брахма – найбільш абстрактний бог тріади, йому присвячено значно менше міфів, його заслуги перед живим світом, перед людиною вважалися не дуже значними. У повсякденних обрядах і ритуалах про нього, як правило, не згадують.

Шива – надзвичайно суперечлива постать у пантеоні богів. З одного боку, він – бог-руйнівник, з іншого – втілення культу життєвої сили, чоловічого начала. Саме до Шиви звертаються бездітні жінки в надії на божественну допомогу. Вішну – це бог-охоронець, основна функція якого – збереження. Він виступає персоніфікацією сонячної, небесної енергії і наділений великою силою, щоб перемагати зло.

Надання переваги одному з богів Шиві чи Вішну поділило індуїзм на дві основні течії: вішнуїзм (понад 500 млн. людей) та шиваїзм (понад 200 млн. людей). Істотних відмінностей між ними практично немає.

Шануються також бог Варун – володар океанських вод, Індра – бог грому і блискавки, Калі – богиня материнства, охоронниця дітей і водночас, богиня смерті. Кожне божество в індуїзмі здатне до перетвілення – аватари. Наприклад, Вішну має багато аватар, хоч

основних із них десять: риба, вепр, черепаха, людина-лев, карлик-велетень. Решта – божества: Парашурама, Рама, Крішна, Будда і месіанське втілення Вішни – Калка (білий кінь). Рама – герой давньоіндійського епосу Рамаєна. Він – благородна людина, воїн, мудрий монарх і коханий чоловік. Крішна відкриває вище значення небесного та етичного законів. Пізніше він трансформувався із мудреця-філософа у веселого пастушка і саме в цій іпостасі став шанованим у всій Індії. Рама і Крішна є найулюбленішими в Індії аватарами Вішну.

Об'єктами поклоніння є також мудреці Ріші, які виступають посередниками між сонмом богів і людьми. Вони тлумачать волю богів.

Важливий елемент індуїзму – обрядово-культува практика. На думку деяких дослідників, саме сукупність ритуалів і обрядів робить індійців індуїстами. Помітне місце в них має культ священних тварин, що бере свій початок у тотемізмі. Тому забороняється чинити будь-яку шкоду священній тварині. Нині найважливіше значення мають чотири тварини. Перша з них – корова, яку називають матір'ю. Особливого поширення на півдні Індії набув культ кобр. Їх кам'яні зображення є в храмах, житлових будинках. Священними тваринами вважаються також мавпи та птах Гаруда (поїдає змій). Шануються баран, слон, черепаха, лев, риба тощо.

Одним із найдавніших і до цього часу вагомих культів вшанування є вода. Вода вважається елементом, що має силу ритуального очищення, однією зі стихій, що входить до складу всього живого. Тисячі річок та інших водних об'єктів є місцем прощ. Великі річки часто зображаються у вигляді жінки з глечиком у руках.

У всіх народів Індії побутує поклоніння каменю, особливо тому, який від природи має схожість з людиною або твариною. Інколи каміння замінюють зображення богів.

Жоден із перелічених культів не існує окремо від інших. У кожному житлі індуїста є домашній вівтар. Це може бути полиця, столик або якась ніша, де знаходяться зображення богів. З покоління в покоління в кожній сім'ї передається традиція, що містить пояснення, які саме ритуальні предмети, їжа, вбрання, малюнки тощо мають бути в наявності для проведення тієї чи іншої церемонії. Якою б мовою індус не молився, мантри (молитви) треба промовляти

однаково на всій території Індії. Все, що стосується вшанування богів, вимагає особливої чистоти. Чистими мають бути власне тіло, думка, зображення богів, ритуальні предмети, мантри (точність їх прочитання). Без музики і співу не обходиться жодна релігійна процесія, жоден обряд. Музиці приписується сила магічного впливу на людей.

Всенародними подіями стають масові прощі до святих місць, пов'язані з популярними давньоіндійськими героями, походи в честь того чи іншого божества. Найсвятішим місцем для індусів є храм Бенарес, який складається з майже 1500 будівель і стоїть на березі Гангу. До берега – місця купання паломників – від храму прокладено безліч камінних східців. Віруючі тисячами приходять сюди для ритуальних купань у священній воді Гангу, щоб очиститися від гріхів, позбавитися хвороб і понести її в глечичку за сотні кілометрів для інших, які не можуть прибути сюди. Тут же на березі Гангу на особливих майданчиках горять поховальні вогнища, на яких спалюють померлих, а попіл розвіюють над річкою. Цвинтарів в індіїзму не існує, покійників спалюють у священних місцях.

До головних елементів релігійно-обрядової практики входять правила проведення шлюбної церемонії, весільний обряд. Молоді обходять навколо жертовного вогню, в який кидають різні продукти, після цього обряд шлюбу вважають завершеним.

Служіння богу в індіїстському храмі дуже мало нагадує службу в будь-якій європейській країні. В храмах люди безперестанно рухаються: входять, несучи фрукти, кокосові горіхи, солодощі, квіти тощо, обходять все внутрішнє приміщення храму від одного зображення бога до іншого. Перед сходом сонця жерці здійснюють лампову церемонію, тобто запалюють світильнички і читають вітальну мантру. Саме в цей час начебто боги прокидаються. Потім фігуру божества обмивають, прикрашають і моляться перед нею. Опівдні їй підносять спеціально приготовлену страву. Увечері зображення бога прикрашають ще багатше й урочисто проводжають на нічний спокій.

Переважає більшість релігійних обрядів здійснюється сімейно, а не в храмах. У храми ходять лише в дні свят.

Індіїзм – надзвичайно складна конфесія, яка часто не

вкладається в загальне розуміння релігії. В ньому відсутня централізована церковна організація з її суворою ієрархією. Саме тому між різними індуїстськими громадами, школами і напрямками практично немає жодних зв'язків. Він глибоко проник у побут, повсякденне життя людей. Тісний зв'язок із повсякденністю зробив цю релігію надзвичайно стійкою до життєвих перемін. В основі філософії індуїзму лежить ідея безконечного вдосконалення душі в процесі її багаторазових відроджень на землі. Кінцевою метою цього процесу, жаданим ідеалом є мокша – повне звільнення душі від усіх земних оков, проблем і злиття її з Абсолютом (вищою духовністю), іншими словами – злиття індивідуальної душі з абсолютною душею. Характер відродження (переродження) душ обумовлюється кармою.

Вчинки і помисли людини можуть поліпшити або погіршити її карму. Характерною рисою, що вносить істотну відмінність між індуїзмом і будь-якою іншою релігією, є неуніфікованість у ньому релігійних догматів і норм, відсутність чіткої системи поглядів на потойбічне, загробне життя. Релігійні звичаї та ритуали активно впливають на спосіб життя і поведінку величезної кількості населення Індії.

### **Джайнізм**

Релігія виникла в Індії у VI ст. до н.е. одночасно з буддизмом як опозиція брахманізму, що освячував кастовий лад. На той час він відображав інтереси прогресивних верств індійського рабовласницького суспільства. На думку послідовників цієї релігії, вона була передана їм у далекому минулому 24 пророками-вчителями, першим із яких був Рішабха, а останнім – Джина. Тому вони поклоняються цим пророкам, а Джина (це прізвисько Махавіри Вардхамана, з санскр. – переможець, той, хто переміг карму, звільнився від сансари) вважається засновником релігії. Звідси і її назва – джайнізм.

Розповіді про Джину та його учнів, повчання Махавіри склали канонічну релігійну літературу джайнізму – Сіддханта (від сіддхи – досконалий).

Джайнізм заперечує станovo-кастову систему і визнає, що врятуватися, звільнитися від карми, переродитися можуть усі,



незалежно від кастової належності.

В центрі вчення знаходяться п'ять істин, які, на думку послідовників, проповідував Джина: не вбивай нічого живого (звідси вегетаріанство джайнів), не говори неправди, не кради, не прив'язуйся до земних речей, будь непорочним (для монахів).

Перші громади джайнів сформувалися ще за життя Махавіри. Спочатку вони склалися з монахів і мирян, хоча монастирів у джайнів не було. Монахи вели специфічний спосіб життя: жили біля міст у лісах, печерах, щоб миряни бачили їхнє аскетичне життя. Миряни ж повинні були обмежувати свої потреби, навіть один раз на місяць жити як монахи, годувати монахів, дотримуватися подружньої вірності.

В III ст. до н.е. в джайнізмі виникли дві течії: светамбари (одягнені в білий одяг), які не дотримуються суворого аскетизму, і дигамбари (“одягнені простором” – ходили голі, як колись Махавіра), які найбільш послідовно дотримуються аскетизму.

Общини джайнів очолюють ачарії. Вони поділяються на групи, підгрупи. Деякі з них мають окремі храми, каплиці, релігійні школи, в кожній – свої аскети. За порушення релігійних правил винного виключають з общини. Вступ до груп вільний, без кастових обмежень.

Джайнізм має низку спільних з брахманізмом та буддизмом положень: віра в перевтілення душі, вчення про карму, в те, що праведний спосіб життя врятує душу людини від подальших перевтілень, віра в періодичну появу пророків і богів.

Основу віровчення джайнізму складає вчення про дживи (душі) і їх переселення. Нове перевтілення залежить від того, що людина зробила в попередньому житті, як вона його прожила. Якщо душа, перебуваючи в земній оболонці, вела себе негідно, то вона, побувавши після смерті якийсь час у пеклі, за законом карми (відплати), знов переселиться в матеріальну оболонку і буде страждати. Щоб досягнути повного спасіння, припинити ланцюг безкінечних перевтілень, людина повинна позбавитись негідних вчинків, справитись зі своїми пристрастями, бажаннями, користолюбством. Для цього їй потрібно керуватись принципами, проголошеними Джжиною: правильною вірою, правильним пізнанням, правильним життям. Самовдосконалення душі – головне

у вченні джайнів, а сенс життя – досягнення нірвани.

Джайни заперечують авторитет Вед, жертвопринесення тварин, як і вбивство будь-чого живого (норма ахімси, – за вченням джайнізму, вічних душ стільки, скільки є живих істот), концепцію створення світу богами. Вони заперечують варни – всі люди рівні. Людина є вмістилищем божественного. Бог – єдиний, найвищий, найблагородніший і найповніший вияв сил, існуючих у душі людини. Душа може бути врятована за допомогою правильної віри, знання і поведінки. Джайнізм високо цінує аскетизм в усіх його формах, заохочує пустельництво.

В джайнізмі дозволяється чернецтво жінок, вони читають священні книги, беруть участь у молитовних зборах. Порівняно з брахманізмом у джайнів значно спрощений культ. Молитовні зібрання проводяться для читання „Сіддхант”. Ритуали також нескладні. Віруючі беруть у них участь оголеними. Йдучи по дорозі, вони закривають рота марлевою пов'язкою і невеличкими віниками підмітають дорогу перед собою. Марлева пов'язка запобігає від того, щоби не проковтнути яку-небудь комашку, а дорогу вони підмітають, щоби не роздушити черв'яка або мурашку.

Предметом обожнення є статуї тиртханкарів (зображення голих чоловіків – у дигамбарів, статуї, обтягнутих тканинами з коштовним камінням – у светамбарів). Віруючі приносять їм символічні жертви квітами, плодами, солодошами, рисом, тричі обходять їх, читаючи молитви. Щодня жрець обливає статую молоком чи ароматизованою водою.

Джайнізм не вийшов за межі Індії і переважно є індійським явищем. Джайнів у світі налічується близько 4,3 млн. чоловік. Через численні культові розбіжності єдиної джайністської церкви не існує.

## **Сикхізм**

Сикхізм (від *санскр.* сикх – учень) – одна з національних релігій Індії, яка виникла на ґрунті індуїзму наприкінці XV – початок XVI ст. Поширена на північно-західній частині Індії, головним чином у штаті Пенджаб.

Засновником сикхізму вважається гуру (вчитель) Нанак (1469-1539 рр.). Він розробив усі основні положення релігії і на тривалий

час визначив характер діяльності общини. Нанак відкинув багато індуїстських звичаїв: ідолопоклонство, кастовий поділ, жертвопринесення (в т.ч. вбивство новонароджених). Викликом індуїзму була важлива ідея вчення Нанака – рівність всіх людей перед Богом. За це його було проголошено Першим Великим гуру. Виступ проти кастової системи в початковий період становлення сикхізму зробив його особливо популярним серед низів суспільства – селян, ремісників, дрібних торговців. Під прапором цієї релігії селяни пізніше навіть виступали проти феодалів.

Організація сикхів була створена й удосконалена наступниками Нанака. Третій Великий гуру Амар Дис (1552-1573 рр.) оголосив владу гуру спадковою й заклав династію правителів Сикхів. Після Нанака особливе місце в релігії сикхів займає П'ятий гуру – Арджуна (1581-1606 рр.). Вважається, що він склав священну книгу сикхів, яка вміщує гімни, поеми, молитви та афоризми перших чотирьох гуру та деяких інших авторів. Книга ця відома під назвою Аді Грантх (Початкова, істинна книга). Багато дослідників називають її по-іншому – „Грантх Сахіб”. До цієї книги, яку вважають „біблією” сикхів, також входять і псалми, написані Нанаком. Оригінал цієї книги сьогодні зберігається в головній святині сикхів – Золотому храмі Амритсара. Релігійно-філософська система сикхізму протягом п'яти з половиною століть свого існування неодноразово змінювалася, але її основні догмати залишилися майже незмінними, такими як і в першій половині XVI ст., коли Нанак почав проповідувати своє вчення.

Вісім гуру – наступники Нанака – розвивали його ідеї, але не внесли до сикхізму кардинальних змін. Титул гуру вони носили аж до кінця XVII ст., коли Десятий гуру Говінд Сінгх (1675-1708 рр.) радикально змінив структуру і характер діяльності общин й усунув посаду гуру.

У 1699 році він скликав загальний з'їзд сикхів, на якому й було скасовано спадкову владу гуру. Вищим органом влади став з'їзд – община рівних – хальса (орден чистих). Тут же було проголошено принципи функціонування організації сикхів. Згідно з ними, може стати представник будь-якої касты після досягнення семи років, пройшовши посвячення у присутності п'ятьох послідовників. Сикх має носити довге волосся, ніколи не стригтися і не голитися, носити кинджал і

залізний браслет, короткі шкіряні штани і гребінь, яким закріплюють волосся під тюрбаном. Члени хальси не повинні пити вино, курити тютюн, вживати наркотики. Правила ці зветься „Правилами 5 К”, бо назва кожного предмета мовою хінді починається з літери К. Це особливий кодекс поведінки сикхів.

В обрядових трапезах беруть участь усі посвячені незалежно від кастової приналежності. Це відрізняє сикхів від індуїстів. Сикхам дозволено споживати м’ясо, але заборонено палити. Кожен сикх має титул „сінгх”, що означає лев.

Члени общини сплачують обов’язковий податок, дотримуються принципу взаємодопомоги.

Віровчення сикхів (основи якого викладені в Аді Грантх), ґрунтується на визнанні єдиного неперсоніфікованого Бога. Всі явища світу є проявом його сили.

Бог, на думку сикхів, – абсолютна, безформенна, всемогутня, непізнанна субстанція. Особистість спасенного зливається з Богом, поглинається Ним. Вчення про злиття з Абсолютом за своєю суттю – індуїстське, але положення про покору Богу та добродіяння, які необхідні для спасіння, – мусульманського походження.

Сикхи дещо трансформували ці два положення, замінивши звичай індуїстів послухом божественному Гуру (вчителю) Сату Наму. Але про волю божественного вчителя можна дізнатися лише з вуст його служителів – гуру – людей Нанака і його дев’яти послідовників. Звідси – вимога віри в гуру.

Сучасний сикхізм значно відійшов від його початкових принципів. Він знову почав визнавати поділ людей за кастовою ознакою (хоч і не в такій різкій формі, як в індуїзмі), з’явився інститут священиків – махантів. В гурдварах (храмах) посіли місце типові для індуїстських храмів ідоли божеств, а релігійний ритуал став наближатись до богослужіння в індуїстських храмах.

Попри те, сикхізм сьогодні – достатньо впливова релігійна течія Індії, яка нараховує понад 18 млн. послідовників (2% населення). Це четверта за величиною – після індуїстів, мусульман і християн – релігійна група країни. Згідно з прогнозами на найближче майбутнє, сикхізм буде зростати помітними темпами (десь на 50% за десятиліття).

Із середини 60-х років ХХст. все більшої сили почала набирати

боротьба за створення сикхської держави Халістан. Сикхи не лише не здають своїх позицій у штаті Пенджаб, але й активно впливають на політичні процеси всієї країни.

## Конфуціанство

Китай – одна з найдавніших країн світу в Центральній і Східній Азії. За чисельністю населення займає перше місце в світі (понад 1,3 млрд мешканців). Зародження китайської цивілізації бере свій початок у глибокій давнині. Китайці збагатили світову науку і культуру значними досягненнями: винайшли компас, спідометр (III ст. до н.е.), папір (I ст. н.е.), сейсмограф (II ст.), книгодрукування (VI-VIII ст.), порох (X ст.). Китайські вчені (починаючи з 240 р. до н.е.) точно передбачали появу комети Галлея, створили небесний глобус, вели спостереження за плямами на Сонці. Китайські математики вміли розв'язувати рівняння з двома і трьома невідомими, вичислили число “π”. Медики користувались наркозом під час операцій, вперше застосували метод голковколупання при лікуванні хворих.

Конфуціанство – релігія, що виникла в Китаї на основі філософсько-етичного вчення Конфуція (Кун-Цзи, Кун-Цю, Кун Фу-цзи) у VI ст. до н.е. Він подарував світу велике вчення про гуманність і священний обов'язок, які вчили людей дотримуватись в будь-яких ситуаціях універсальних правил і норм життя. Однак погляди Конфуція були викладені лише його учнями у книзі „Лунь-Юй” (“Бесіди і судження”). Довгий час вчення існувало як етична система і лише на початку нової ери стало релігією.

Конфуцій жив у епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у стані тяжкої внутрішньої кризи.

Влада чжоуського правителя в цей час ослабла, хоча він і продовжував вважатися сином неба і виконував функції первосвященика. Руйнувалися патріархально-родові норми і потрібна була нова система нормативів, які б змогли подолати цю кризу. Тому погляди Конфуція якраз відобразили його прагнення захистити суспільство від соціальних потрясінь.

Виступивши з критикою моралі своєї епохи і високо оцінюючи традиції минулого, він запропонував свій ідеал високоморальної людини як еталон для наслідування. Високоморальна людина (Цзюн-

цзи) володіє двома гідностями: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття „гуманність” (жень) включало в себе такі якості, як скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей. Жень – високий, недосяжний ідеал, рисами якого були наділені лише стародавні люди і сам Конфуцій та його рано померлий учень Янь Хуень.

Обов'язок – інша риса високоморальної людини. Це моральне зобов'язання, яке гуманна людина завдяки своїм доброчесностям накладає сама на себе. Почуття обов'язку зумовлене знаннями і вищими принципами, а не корисливими інтересами.

Конфуцій розробив для цього ідеалу і ряд інших моральних норм, включаючи вірність і щирість (чжень), благопристойність і дотримання церемоній та обрядів.

Конфуцій прагнув створити ідеал лицаря доброчесності, який бореться за утвердження високої моралі, проти існуючої навколо несправедливості. Справжній Цзюн-цзи байдужий до життєвих зручностей і матеріальних благ. Він присвячує себе високим ідеалам, людям і пошукові істини.

Пізніше, коли вчення Конфуція перетворилося на офіційну доктрину, на перший план виступила не суть, а офіційна форма, що переважно виявлялося у підкресленій відданості старовині, повазі до старших, напускній скромності й доброчесності. Так, у середньовічному Китаї склалися і були канонізовані норми та стереотипи поведінки кожної людини залежно від того, яке місце вона посідала в соціально-чиновницькій ієрархії.

Існували суворо фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки для будь-яких моментів життя – при народженні й смерті, вступі до школи чи призначенні на службу. В епоху Хань було складено детальний збірник цих правил зовнішньої ввічливості і церемоніал-трактат Лин-зи, який мав силу понад дві тисячі років. Усі записані в цьому обряднику правила належало знати і застосовувати на практиці, причому з тим більшим старанням, чим вище становище займала людина в суспільстві.

Кожна людина, за віровченням Конфуція, повинна знати своє місце в суспільстві та житті згідно з її класовою та родинною належністю, встановленою небом. Цей принцип закріплено в трактаті

„Лунь-Юй”: „Цар повинен бути царем, підданий – підданим, батько – батьком, син – сином”.

Упорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох категорій людей: верхів і низів – тих, хто думає, управляє, і тих, хто трудиться і підкоряється.

Критерієм поділу на верхи і низи мусили служити не знатність походження чи багатство, а лише знання та чесноти, а точніше, ступінь близькості людини до ідеалу Цзюнь-цзи.

Одним із важливих принципів соціального порядку, за вченням Конфуція, повинна бути сувора покора старшим людям (як авторитету для молодших) та дотримання традицій.

У конфуціанстві сильно розвинений культ попередників – як мертвих, так і живих. Він став універсальною і загальною нормою поведінки, найпершим обов’язком кожного китайця. Для його реалізації Конфуцій розробив вчення про Сяо – синівську пошану. Сяо – основа гуманності. Бути чемним сином зобов’язаний кожний, а особливо – людина письменна, освічена, гуманна, яка прагне до ідеалу Цзюнь-Цзи. Суть Сяо – служити батькам за правилами обов’язку Лі, поховати їх за правилами Лі і приносити їм жертви за правилами Лі.

Конфуціанський культ предків і норми Сяо сприяли формуванню культу сім’ї і клану. Сім’я вважалася серцевиною суспільства, її інтереси переважали інтереси особи. Сина женили чи дочку віддавали заміж за вибором і рішенням батьків. До культу предків і норм Сяо привчали з дитинства.

Конфуціанству притаманний свій специфічний культ. Головним божеством тут є Шанді, прабатько людей та бог Неба. З давніх-давен китайські імператори приносили йому щорічні жертвопринесення на „небесному вівтарі” неподалік від Пекіна. Імператор при цьому представляв народ, вступаючи у взаємодію з богом неба від імені всіх китайців. У формі жертви застосовувалися тварини і речі, однак жерців в цій релігії не було.

Китайці також приносили жертви безлічі інших божеств. Простолюдини поклонялися зображенням різноманітних духів, існувала складна система магічних і релігійних церемоній. Усі ритуали й церемонії здійснювались у храмах керівниками родин,

кланів або державними чиновниками.

Поклоніння духам пращурів було в Китаї ще більш поширене, ніж поклоніння духам стихій. Померлі родичі, на думку китайців, продовжують брати участь у житті родини, тому нащадки повинні поважати їх і піклуватися про них. Пращурам передбачені особливі вшанування – щоденні приношення, на стінах у китайських домівках висять таблички з іменами померлих.

Окрім попередників, китайці поклонялися Конфуцію, який прирівнюється до бога, його учням; освячувався також культ імператорів (“синів неба”).

Протягом двох тисяч років китайське суспільство жило за конфуціанськими нормами, виконуючи обряди і ритуали на честь предків, неба і землі, згідно з вимогами Ліцзі.

Конфуціанство (а це близько 600 млн. віруючих) – це не просто релігія, але й політика, адміністративна система і головний регулятор економічних і соціальних процесів у Китаї, квінтесенція всієї китайської цивілізації. За конфуціанськими принципами нині живе не тільки Китай, але й деякі країни Східної і Південно-Східної Азії: Японія, Корея, В'єтнам, Сингапур. Причому принципи ці настільки органічно увійшли в систему національної культури, що люди самі не помічають, коли говорять словами Конфуція. Він показав, що ідеал людини – не в загробному царстві, а в реальному земному житті.

## **Даосизм**

Даосизм виник в Джоуському Китаї у VI-V ст. до н.е. одночасно з вченням Конфуція як самостійна філософська доктрина. Засновником даосизму вважається давньокитайський філософ Лао-цзи (604-517 рр. до н.е.) – попередник Конфуція. Згідно з легендою, мати носила його в утробі кілька років і народила старим – звідси його ім'я – „Стара дитина” або „Старий філософ”.

Принципи віровчення даосизму викладені в трактаті „Дао де цзин”, який написали учні Лао-цзи.

У центрі доктрини даосизму – вчення про великого Дао – загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди і необмежено. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, недосяжне для органів чуття, постійне й невичерпне, безіменне і



безформенне, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідуює Дао. Пізнати Дао, йти за ним, злитися з ним – у цьому зміст, мета і щастя життя. Виявляється Дао через свою еманацию (прояв) – „де”. Якщо Дао все породжує, то „де” все годує.

Згідно з віровченням, пізнання Дао відбувається через наслідки його дій, а вони виявляються через „де” – добродесність. Там, де вона є, там діє Дао; хто добродесний, той виконує закон Дао. Внаслідок пізнання Дао відбувається повернення людини до світової гармонії, злиття її з природою. Всі порушення нормального існування речей у природі (посуха, повені, непогода) є порушеннями її гармонії. Несправедливість, порушення суспільного порядку – теж порушення гармонії, але в суспільстві. Щоб усунути ці порушення, потрібна дія Дао. Втручання людини тут неприпустиме.

Тому Вищою метою людини, згідно з ученням даосизму, є відхід від пристрастей і метушні життя.

Даосизм пропагує простоту і природність. Проголошений у „Дао де цзин” принцип „увей” (недіяння) означає, що людина не повинна втручатись у природний перебіг подій. Треба вести пасивне існування, уподібнившись, наскільки це можливо, природі та всесвіту. Не потрібно змінювати реальність, треба залишити речі такими, якими вони є, і вести тихе, пасивне життя, „пробуджуючись” та діючи тільки в разі крайньої необхідності. При цьому слід запобігати будь-якому насиллю. Мудра людина, яка живе відповідно до принципів Дао, досягає граничної простоти, ясності та спокою. Ранній даосизм вчив, що людина повинна запобігати будь-якій агресії й змаганню. Це моністична філософія, що зводить всі уявлення до принципу Дао: все, що існує – єдине. Навіть такі протилежні явища, як добро і зло, світло і темрява – різні боки єдиного принципу. Всі явища, що спостерігаються, відносні, а не абсолютні, все виходить з Дао і повертається в Дао. У природі відбувається нескінченний конфлікт між протилежностями Ян і Інь, але в кінцевому підсумку, в разі взаємного проникнення, вони точно врівноважують один одного. Єдине абсолютне поняття в даосизмі – неосяжний принцип Дао. Ні Спасителя, ні Бога-Творця тут не існує.

Важливим принципом даосизму є виконання моральних принципів добродійності. Це, насамперед, виконання основного обов'язку, вірність, любов, терпіння, самопожертвування, напучення проти злих

учинків, розведення тварин, насадження дерев, прокладання доріг, риття криниць, просвітлення нерозумних, читання книг, виконання обрядів тощо.

Даосизм довгий час виступав лише як сукупність філософських концепцій, де ідея Дао більш-менш точно відображала загальний зв'язок явищ і предметів навколишнього світу, їх причиннозумовленість, об'єктивність закономірностей розвитку світу. Тривалий час у даосизмі невиразно виступала й ідея надприродного, він зовсім не був пов'язаний із релігійним культом.

Релігією він став лише через 500 років після смерті Лао-цзи. Релігійна система даосизму виникла як синтез анімізму, міфології, фетишизму та магії на основі релігійного культу, до якого раніше вдавалося конфуціанство.

Вищим божеством даосизму як релігії вважається нефритовий імператор Юй-Хуан. За міфологією, він має земне походження. Це – імператор глибокої старості, який добровільно залишив престол, став пустельником, допомагав у всьому людям, а потім перетворився на нефритового імператора, що володіє раєм і пеклом. Він стежить за дотриманням справедливості, чинить суд над усіма після їх смерті. Все, до чого доторкнулися Юй-Хуан та його послідовники – священне.

Важливою складовою віровчення є вчення про довголіття (800-1200 років) і навіть безсмертя, яких можуть досягти праведні відлюдники, що приєдналися до Дао. Враховуючи популярність ідеї довголіття та безсмертя, даосисти, відмовившись від відлюдності та принципу „увей” (недіяння), поєднали філософські ідеї „Дао де цзин” із примітивними народними віруваннями, їх магичною практикою, обрядами ворожінь та заклинань і надали своєму релігійному культу практичного характеру. Так виник міф про богиню безсмертя Сіванму, яка володіє персиковими садами, що дають плоди безсмертя раз на три тисячі років.

Всі, хто живе в її палаці в горах Куньлунь, на краю світу, де нема ніякого життя – безсмертні. Навіть боги раз на рік збираються в її палаці, щоб пригоститися персиками безсмертя.

За допомогою міфу про першолюдину Пань-гу даосисти спробували сформувані своє розуміння створення світу. Пань-гу уособлює в собі весь оточуючий світ: сонце і місяць, землю і гори,

трави, вітер, небо, людей.

Пропонує даосизм і свій особливий шлях досягнення безсмертя. Тіло людини, згідно з віровченням, являє собою мікрокосмос, який можна уподібнити до макрокосмосу, тобто Всесвіту. Подібно тому, як Всесвіт функціонує при взаємодії сил Інь і Ян, має зірки і планети, організм людини є також скупченням духів (їх біля 36 тис.) і божественних сил, результат взаємодії чоловічого і жіночого начал. Щоб досягти довголіття, а потім і безсмертя, слід створити для всіх духів – манад такі умови, щоб вони не залишали тіло.

Це досягається, як вважали даоси, за рахунок харчових норм (утримання від м'яса, вина, грубої їжі, які зміцнюють матеріальне начало в організмі), спеціальних фізичних вправ (постукування зубами, потирання скронь) та системи дихання (затримування його, перетворення у ледь помітне – „утробне”). Велике значення також надавалося моральному фактору. Щоб стати безсмертним після довголіття, слід здійснити не менш ніж 1200 добродесних актів, при цьому навіть один аморальний вчинок зводив все нанівець.

Все життя даоса – підготовка до безсмертя, прелюдія до завершального акту – злиття дематеріалізованого організму з Великим Дао (Абсолютом).

Ця трансформація доступна лише небагатьом, настільки священна і втаємничена, що її не можна зафіксувати. Зникнення людини знаменує собою акт залишення тілесної оболонки, дематеріалізацію, злиття з Дао, безсмертя.

Культ даосизму має багато спільного з конфуціанством. До його пантеону поруч із главами релігійних доктрин (Лао-цзи, Конфуцій, Будда) входять інші божества й герої. На честь богів і великих героїв (полководців, захисників ремесел) даоси створювали храми, де встановлювали ідолів і збирали підношення. Ці храми обслуговувалися духовенством та монахами. Інститут жрецтва в даосизмі виник у II ст. до н.е. Його основним заняттям було ворожіння, астрологія, медицина, магичні обряди.

Традиції даосизму збереглися й донині у фольклорі та народній медицині, у практичних рекомендаціях із медитації та ритуальної гімнастики.

В світі сьогодні понад 31,2 млн. його послідовників. Нечисленні

громади є і в Україні.

## **Іудаїзм**

Іудаїзму належить особливе місце в історії релігії та світової культури. Це одна з етнотериторіальних монотеїстичних релігій, яка виникла у VII ст. до н.е. на ґрунті політеїстичних вірувань давніх євреїв. Історію розвитку іудаїзму умовно можна поділити на чотири періоди: біблійний, талмудичний, рабіністичний і модерністський. У біблійному періоді іудаїзму існували примітивні вірування стародавніх євреїв, що виявлялись у шануванні гір, місяця, рослин і тварин та запозичених у II тис. до н.е. у хананейв окремих релігійних обрядах. В XI ст. до н.е. відбувся процес виокремлення з безлічі богів одного головного Бога – Яхве (Ягве).

Після релігійних реформ, проведених царем Іосією 621 р. до н.е., жерці та пророки, проповідуючи монотеїзм, обґрунтували догматику іудаїзму, зафіксовану в Старому Заповіті (Танасі).

Укладання перших п'яти книг Старого Заповіту, які отримали назву Тора (Закон), або „П'ятикнижжя Мойсея”, було завершено і оголошено віруючим у 444 р. до н.е. Впродовж IV ст. до н.е. до V ст. н.е. була зібрана і відредагована значна література, що отримала назву Талмуд, що й започаткувало талмудичний період. Талмуд (староєвр. „ламейд” – вивчення) – багатотомний збірник єврейських догматичних, правових, релігійно-філософських, моральних і побутових уявлень. Вважається священною книгою іудаїзму.

Спочатку зміст Талмуда передавався з покоління в покоління як усна традиція. Тому, на відміну від Старого Заповіту, писаного Закону, Талмуд називався усним законом (Мойсеевим Законом). Талмуд структурно складається з двох частин – Мішни (об'ємного коментаря до Старого Заповіту) та Гемари (збірника тлумачень до трактатів Мішни). Унаслідок того, що коментування Мішни здійснювалося в Палестині й Вавилоні, розрізняють два Талмуди: палестинський (Єрушалмі) і вавилонський (Бавлі). Перший було відредаговано у III ст. н.е., другий – у V ст.

Третій період розвитку іудаїзму можна віднести до епохи феодалізму. В цей час кожна з єврейських громад утримувала окрему синагогу, яка стала центром іудаїстського культу на чолі з рабином.

Синагога регламентувала життя віруючих відповідно до законоположень Тори й Талмуду. Рабини стверджували, що кожен іудей має безпосередній доступ до Бога і не потребує навернення або спокутування. Спасіння іудеїв досягається суворим дотриманням усіх вимог Тори. Рабини розділили Закон на 613 заповідей (248 повелінь і 365 заборон), яких слід було суворо дотримуватися. Це забезпечувало іудеєві спасіння. Ця умова важлива і сьогодні. Вона регламентує життя іудея до дрібниць (як ритуал) – з народження і до поховання.

У XII ст. починається модерністський період розвитку іудаїзму (приспосовання до тогочасних соціально-економічних і політичних умов). Це привело до утворення трьох різновидів іудаїзму: реформованого, консервативного та реконструктивістського.

У XII ст. іудейський філософ Мойсей Маймонд (Моше бен Маймонд, 1135-1204 рр.) сформулював символ віри, який вважається основою віровчення ортодоксального іудаїзму. Тут іде мова про всемогутність, всюдисущність, вічність та єдність Бога (Ягве). Він є невидимий Дух Буття, Творець і Джерело життя; Він гідний поклоніння. Мойсею Маймонд відводить роль одного з найвеличніших пророків. У символі віри Закон називається найвищим із одкровень. Тут також мова йде про відплату і покору, майбутнє пришестя Месії та про воскресіння мертвих.

Основою іудейської моралі вважається Декалог – 10 заповідей (шануй єдиного Бога, не сотвори собі кумира, на поминай ім'я Бога без необхідності, шануй день суботи, шануй своїх батьків, не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не свідчи брехливо на ближнього свого, не зажадай майна ближнього свого).

Частина заборон пов'язана зі статевим життям та їжею. Одна з найсуровіших заборон – вживання в їжу крові. Вважається, що Ягве ніби сказав євреям, що в крові знаходиться душа (Лев. 17:14).

Релігійної покірності Ягве вимагає і вчення про потойбічний світ, за яким люди поділяються на добрих і злих. Добрі – це ті, що дотримуються релігійних вимог, завжди виявляють покірність. Злі – ті, що мають гріхи. Згідно з вченням, після смерті душа людини переходить до Бога, а він, на терезах визначивши, скільки в неї гріхів, спрямовує душу в пекло чи рай.

У Старому Заповіті об'рунтовується ідея національної

винятковості єврейського народу. Там йде мова про те, що Бог уклав з прабатьком давніх євреїв (Авраамом) угоду, за якою він узяв євреїв під свій захист, а вони повинні поклонятися лише Ягве. За дотримання Заповіту Ягве гарантує праведникам спасіння та царство Боже. Царство небесне пов'язане з приходом посланця Ягве – месії. З вірою у прихід месії пов'язані уявлення про провісників появи божого помазаника, кількість яких дорівнює дев'яти. Серед них роль первосвященика відіграє містичний Ілля Пророк.

Іудейський культ має велику кількість різноманітних обрядів, молитов, постів, обмежень, вимог, заборон і свят.

Основними складовими культу є:

- **Молитва**, яка здійснюється тричі на добу за наявності молитовного свистка, з одяганням на лоб і ліву руку філактерії (амулетів із текстами Тори);
- **Омовіння**. Здійснюється напередодні суботи та іудейських свят у мивці (спеціально обладнаний басейн із дощовою та джерельною водою), з попереднім омиванням рук перед кожною молитвою, перед входом до синагоги;
- **Обрізання** – особлива ознака Заповіту Ягве з єврейським народом (Бут. 17:10-12). Виконується на восьмий день новонародженому хлопчику-єврею.
- **Кошерна чи тrefна їжа** – культ дозволеної чи недозволеної (нечистої) їжі. Правовірний єврей повинен уживати лише кошерне м'ясо з дозволених тварин, яких ріжуть за встановленими правилами та приготовлене відповідно до ритуалу. Заборонено вживати одночасно м'ясну й молочну їжу, а на свинину та зайчатину накладено табу. Талмуд містить три тисячі настанов про їжу.
- **Мезуза й цицит**. Віруючі повинні розвішувати мезузу (клаптик пергаменту з віршами книги „Второзаконня”) у футлярі на одвірки та носити цицит (китиці з вовняних ниток, закріплених до кінцівок арбаканфору, що їх одягають під верхній одяг). Вважається, що мезуза й цицит оберігають від злих духів;
- **Капорее, лулав, ташліх** – магичні обряди (капорее здійснюється в ніч напередодні Судного дня; лулав – під час молитви у дні свята кущів (сукот); ташліх здійснюється в день іудейського

Нового року біля річки).

В іудейському культурі дуже багато свят. Їх можна поділити на три групи: 1) свята, на які здавна здійснювали паломництво до Єрусалима (шалом, регалім) – Песах (Пасха – в честь виходу євреїв з єгипетського полону, Шавуот, Суккот (п'ятидесятниця та день кущів)); 2) релігійні свята Рошга-Шана (Новий рік – вересень-жовтень) і Йом-Кіпур (судний день – святопокаяння); 3) свята на честь знаних подій з історії життя єврейського народу – Ханука, Пурим, Піст 9 ава (свято пам'яті про п'ять трагічних подій в історії єврейського народу).

За іудейською традицією, свята починаються ввечері, а тому святкові свічки запалюють ще до заходу сонця.

В сучасному Ізраїлі іудаїзм проголошено державною релігією. Основними напрямками сучасного іудаїзму є реформістський, консервативний, реконструктивістський іудаїзм, іудео-християнський і хасидстський. За даними ООН, у світі нараховується біля 18 млн. прихильників іудаїзму.

**Іудаїзм** поширений серед євреїв і на території сучасної України. Найдавніші свідчення про них сягають I ст. н.е. До IX–X ст. відносять згадки про єврейських купців, які відвідували слов'янські землі. Хоча Володимир Великий і відкинув пропозицію прийняти іудаїзм, присутність його прибічників при княжому дворі, їхній статус, що був рівний послам Риму та Візантії, свідчать про певний вплив іудаїзму в Україні-Русі. Очевидно, і полеміка, яку вів митрополит Іларіон Київський з прихильниками іудаїзму, була цілком толерантною. В XI–XIII ст. в Україні працювали відомі талмудисти і знавці Каббали (вчення з елементарної магії) – Мойсей Київський, Іса Чернігівський, Ісаак Руський. Помітні позиції посідали євреї у Галицько-волинському князівстві. Могутній розвиток іудаїзму в Україні пов'язаний із прибуттям сюди євреїв із Німеччини, вигнаних імператором Максиміліаном I. На 1356 р. припадає найдавніша згадка про єврейську громаду у Львові, 1404 р. – Дрогобичі, 1410 р. – Луцьку та інших містах. Після Люблінської унії 1569 р. присутність євреїв в Україні розширюється, наприкінці XVI ст. вони вже побудували велику кількість синагог.

Трагедія українського єврейства XVII–XVIII ст. зумовила активні релігійні пошуки, посилила месіанські очікування, сприяла

розвиткові хасидизму. Релігійне життя євреїв України відбувається на тлі різноманітних обмежень, гонінь із боку духовенства і так званих „кривавих навітів” – звинувачень у використанні крові християн у ритуальних цілях. З ХІХ ст. серед єврейської інтелігенції посилюється рух за переустрій традиційного побуту, перегляд „талмудичної архаїки”, широке просвітництво і реформу іудаїзму, яка, однак, не набула в Україні значного поширення.

Після 1917 року іудаїзм в Україні поділив долю інших релігійних організацій. Унезалежнення України створило умови для відродження національно-культурного і релігійного життя євреїв. В Україні сьогодні діє 240 релігійних громад, які належать до восьми об’єднань та напрямів: Об’єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій; Об’єднання іудейських релігійних організацій; Релігійні громади прогресивного іудаїзму; Громади месіанського іудаїзму; Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад; Незалежні іудейські релігійні громади, Іудейська місія „Хоасконім”, іудеохристиянство.

### **Синтоїзм**

Японія – це зігнутий напівколом ряд островів, що розташовані недалеко від східного узбережжя Азіатського континенту. Вони омиваються водами Японського моря і Тихого океану. Нині держава включає чотири великих острова – Кюсю, Сікоку, Хонсю, Хоккайдо і багато малих островів (таких, наприклад, як Окінава). Таке розташування Японії по відношенню до інших країн Азії відіграло значну роль у формуванні японської культури, яка суттєво відрізняється від інших культур і має свій власний матеріальний і духовний досвід. Люди, що проживають за її межами, більше знають про технічні досягнення кріни, електронну техніку, відеокамери, автомобілі, ніж про культуру, релігію. Проте інші аспекти життя японців, національні традиції, мова, на якій не розмовляє жодний інший народ світу, комплекс релігійних уявлень, обрядово-культурна практика мають глибокі корені і надзвичайно цікаві для дослідника. І хоча протягом останніх століть в Японію проникло багато запозичених ззовні елементів, великих змін зазнало суспільство, за всіма цими змінами побутує стійка впевненість у тому, що дух



первісних японських традицій не зникав у цій країні ніколи. Із стародавніх часів японці вважають, що японські острови і японський народ створили божества і відчувають себе прямими нащадками “перших людей”. І хоч подібні міфи нині не практикуються так буквально, як раніше, серед них продовжує зберігатись стійке відчуття національної самобутності, що відрізняє їх від інших народів.

Національна релігія японців – синтоїзм (*від япон. „синто”* – шлях, вчення богів) – сформувалася в VI-VII ст. на базі родоплемінних анімистичних культів і шаманства. Як вважають деякі дослідники, синтоїзм – нерозвинена релігія, що полягає в поклонінні духам природних стихій та обожненні культу предків. У неї немає ні засновника віри, ні пророків, ні ідеї Творця чи спасителя, формального, канонічного підґрунтя вчення. Визначальна ідея синтоїзму – поклоніння Камі (сукупності богів, природних стихій, надприродних сил та обожнюваних людей). Камі – це все, що існує, і все, що існує – є Камі. Це деякий божественний розум, що пронизує весь світ, це життєва сила світу. Таким чином, синтоїзм за своєю суттю – релігія пантеїстична, де не проводиться чіткої межі між Творінням і Творцем.

Сонм (сукупність) божеств і духів (Камі), за вченням синтоїзму, оживляє всю природу і здатний втілитися в будь-який предмет (каміння, дерева, рослини, річки, тощо), який стає об’єктом поклоніння (сінтай – досл. „тіло бога”).

Релігійне вчення синтоїзму за своєю суттю – анімистичне. Водночас, це безумовний, послідовний політеїзм (світ Камі). Камі – верховні божества, покровителі стихій, вони – й локальні божества, покровительство яких зводиться навіть до окремих об’єктів: струмків, каміння, дерев, рослин. Камі – це і душі предків, а поклоніння їм – поклоніння предкам. Обожествляють синтоїсти і космос – адже він заселений Камі. В синтоїзмі оригінально поєднуються анімізм і фетишизм. Для синтоїста природа, світ, космос – об’єкт поклоніння, суцільний фетиш. Разом із тим, це і синтоїстський містицизм – Камі живуть поруч, всюди. В синтоїзмі відсутні уявлення про потойбічний світ. Спасіння, за віровченням, досягається через виконання безлічі суспільних та індивідуальних табу, які є органічною частиною життя японців. Ритуальна охайність (обмивання тіла й акуратність у побуті) мають велике значення, бо синтоїсти вірять, що чистота відлякує

злих духів.

Спасінням синтоїсти називають такий стан, за якого людина недосяжна для злих духів і нещастя цього світу. В синтоїзмі немає чіткої концепції гріха та праведності. Людина добра тому, що вона створена богами. Той, хто вмилює богів і духів померлих, чітко виконує всі табу і поклоняється Камі, отримує спокій і безсмертя, возз'єднавшись із духами пращурів у безтілесній субстанції Камі. Звідси мета життя людини – служіння пращурам (через духів) і злиття з космосом.

На синтоїзм великий вплив справили конфуціанство та буддизм. Етичне вчення синтоїсти взяли від конфуціанства (синівська шанобливість та принципи правильної поведінки) і буддизму. Починаючи з V ст., буддизм мав дуже великий вплив на синтоїзм. Ці обидві релігії, співіснуючи, взаємодоповнювалися. Процес синто-буддійського синкретизму тривав майже до XVII ст., коли синтоїзм був популярним серед народних мас, а вплив буддизму поширювався головним чином на імператорський двір та його оточення. Фактичний поділ синто і буддизму можна віднести до часу опублікування імператорського указу (28 березня 1868 року), який передбачав припинення діяльності буддійських священників.

Тривалий час відправлення культу в синтоїзмі здійснювали старійшини родів і вожді племен. Пізніше, під впливом буддизму, на зміну шаманам і главам родів, які відправляли культу і обряди, прийшли спеціальні жерці, каннусі (“господарі Камі”), посади яких були, як правило, спадковими. Імператор із цього часу стає верховним жерцем, який очолює жрецьку ієрархію.

Пантеон богів синтоїзму дуже великий. Так, у VIII ст., коли було здійснено „облік” богів, їх виявилось 3132. Тоді ж склалася їх ієрархічна система на чолі з богинею Сонця Амагерасу.

Ставлення до різних богів у синтоїзмі різне: одних (сильних, добрих) поважають, інших (слабких та злих) зневажають. Вони мають різні форми уособлення і постають як люди, звірі, птахи, ріки, трава, дерева, гори. Усе незвичне викликає благоговіння і страх як прояв Камі, наділений надприродними здібностями.

Синтоїзм як релігія не набув чіткої організаційної структури, системи відпрацьованої обрядово-культової практики. Він майже

цілком зведений до поклоніння конкретним Камі та духам пращурів, що поселилися в храмі.

Синтоїстський храм складається з двох частин: хондена – святилище, де зберігається священний предмет, в якому перебуває божество синтай, і залу для тих, хто прийшов помолитися, – хайден. Зображень богів у храмі (дзіндзя) немає, але можуть бути зображення тварин (лисиць, мавп, оленів), в яких є синтай, а тому вони вважаються божествами. Біля вівтаря – скринька для пожертвувань. Церемонія культу дуже проста: треба кинути монету у скриньку, плеснути декілька разів у долоні та викласти словами чи подумки своє прохання.

Обряди, крім храмів, виконуються в невеликих домашніх вівтарях віруючих (камідан), де повинні знаходитися зображення богині Амаатерасу. Перед ними читають молитви (поріто) і приносять жертви. Мета обряду – викликати задоволення конкретних Камі та духів, зробити їм приємне, нагадати про свою повагу і відданість, принагідно висловивши своє прохання. Для цього застосовуються молитви, заклинання, співи, музика, священні танці (кагура), жертви (реальні і умовні), щоб не викликати нарікань божеств, а тим більше – їхніх невдоволення і злості. Обряди в храмах виконують тільки фахівці – каннусі.

Починається обряд з очищення, символічного чи ритуального миття рота і рук біля храму. Потім віруючий викладає жерцю свої прохання, які записуються на спеціальну жертвну дощечку, після чого жрець, за відповідну оплату, звертається до божества. Під час останньої частини обряду присутність віруючого не обов'язкова.

До синтоїстського культу належить і свято мацурі, що проводиться один чи два рази на рік протягом декількох днів. На свято храм вичищають, вимивають і прикрашають.

Синтоїзм має свою оригінальну концепцію створення світу. За первісною міфологією японців, спочатку існували небо і земля, згодом з'явилися три божества, потім ще два, після них – ще п'ять парних божеств.

Усі вони уособлювали різні стихії природи. Вважається, що створення світу, багатьох божеств, а відповідно і японських островів, відноситься до часу появи подружньої пари богів – Ідзанагі і Ідзанамі.

Згідно з міфом, після смерті Ідзанамі, що померла при народженні

божественного вогню, Ідзанагі вирушив за дружиною до країни мертвих, але втік звідти, злякавшись скверни. Щоб позбутися її, він здійснив обряд очищення, в ході якого народив велику кількість богів. Під час обряду омивання обличчя, з його лівого ока народилася богиня Сонця Аматерасу, з правого – бог Місяця Цукійомі, з носа – бог вітру і бурі Сусаное. Останній, за ряд вчинків, не гідних божества, був вигнаний на землю з Небесної країни. Земля ж була підкорена владі небесних богів божественним онуком Аматерасу – Нігіні. Першим правителем Японських островів, згідно з міфом, був Дзімму, необхідний для того, щоб зв'язати епоху богів з епохою земних правителів і об'рунтувати божественне походження останніх. На міфах та переказах, які пізніше склали Священне писання синтоїзму, 'рунтувався релігійний престиж правителів країни, які постійно посилалися на своє походження від верховного божества Аматерасу.

Згідно із синтоїзмом, імператор (мікадо), який вважається родоначальником усіх японців, є зв'язуючою ланкою між Камі і людьми. Він – представник богині Сонця Аматерасу на землі, її продовження в часі, „син небес”, бог у людській подобі.

Спершу синтоїзм не мав Священного Писання, ідеї одкровення. Віровчення передавалося усно, у формі традицій. Лише у VII-VIII ст. з усної традиції було відібрано, відредаговано та оформлено писемно основні положення синтоїзму. Так з'явилися дві книги священних текстів синтоїстів: „Кодзіка” (“Хроніка давності”) в 712 р. та „Ніхоньсьокі” (“Японські хроніки”) в 720р.

Догматику синто, зокрема культ ісе-дзингу, викладено в „Синто-гобусе” (“П'ятикнижжі Синто”), складене у VIII ст. Одним із найважливіших документів, у яких втілене „все синто”, – „Записки про закони спадковості божественних марновірств”, написані К.Тикафуси (1293-1354 рр.)

Довгий час синтоїзм був державною ідеологією, а отже, й нормою моралі та кодексом честі. Правда, єдиної точки зору на час встановлення цього його статусу в релігієзнавців немає. (За В.І.Лубським – це V-VI ст., за Ю.А.Калініним – XVII ст., за С.В.Павловим – 1882 р.). На синтоїстські принципи (в першу чергу культ богині Аматерасу) спиралися імператори. Синтоїстські норми лягли в основу патріотизму і відданості імператору (не вітчизні, а

особі) японських самураїв, з рядів яких під час Другої Світової війни формувалися кадри самовбивць – камікадзе. Упродовж століть офіційна пропаганда у своїх націоналістичних претензіях спиралася на ідею створення „Великої Азії” під началом великої Японії (реалізація принципу „вісім кутів під однією покрівлею”), тобто об’єднання світу під владою Японії, японського імператора – нащадка богині Амаатерасу.

Розгром Японії у Другій Світовій війні привів до занепаду синтоїзму як державної ідеології, а відповідно й культу імператора. Культ богині Амаатерасу став приватною справою японського імператора та його оточення. В лютому 1946 року синтоїстське духовенство утворило Асоціацію синтоїстських святилищ (Дзіндзя Хонте), яка є сучасною формою існування синтоїзму.

Сьогодні синтоїзм – це суто японське явище, що налічує майже 150 різних синтоїстських напрямків та понад 31 млн. послідовників.

**Ключові поняття:** Авеста, Амаатерасу, антропоморфізм, Брахма, Веди, Вішну, Грантх Сахиб, гробниці, Дао, Дао-де-цзин, Джина, Єрусалим, жертвопринесення, жрець, загробна віддяка, Зороастр, Кааба, карма, Кодзікі, культ померлих предків, мантра, Медіна, Мекка, містика, міфологія, Мойсей, Нанак, нірвана, Олімп, сансара, Сяо, Талмуд, Танах, Тора, Тримурті, храмова організація, Шива, Ягве.

**Самостійна робота.** Опрацювати тему за такими працями:

1. Біднов В., Антонович Д. Передхристиянська релігія українського народу // Українська культура / За ред. Д.Антоновича. – К., 1993. – С. 189-196.
2. Вайнтруб І. Ведизм // Людина і світ. – 1998. – № 1. – С. 44-46.
3. Вайнтруб І. Індуїзм // Людина і світ. – 1998. – № 3. – С. 37-42.
4. Іудаїзм. Урок 8 // Людина і світ. – 1993. – № 6-7. – С. 31-36.
5. Українська віра (українське язичництво) – етнічна релігія українців // Релігійна панорама. – 2001. – №8-9. – С. 99-105.
6. Шмергун Е. Забуті боги предків // Людина і світ. – 1996. – № 6. – С. 32-35.

**Практичне заняття:** Ідеологічна та культуроформуюча роль етнічних релігій

### **План**

1. Історичне підґрунтя та хронологічні рамки виникнення етнічних релігій.
2. Типологічні риси етнічних релігій.
3. Народні релігії: основні види, специфіка віровчення та культу.
4. Національні та етнодержавні релігії.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Поясніть, чому на зміну первісним віруванням приходять етнічні релігії.
2. Дайте класифікацію етнічних релігій, визначте критерії їх поділу на види.
3. Які релігії називають народними? Дайте характеристику їх окремим різновидам.
4. Перерахуйте основні риси національних релігій. Покажіть, чим вони відрізняються від народних.
5. Коротко схарактеризуйте індійські, китайські, японські, іудейські релігійні системи.

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 343-365.
2. Релігієзнавство: Підручник / Є.К. Дулуман, М.М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін; За ред. М.М. Заковича. – К., 2000. – С.34-167.
3. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 54-87.
4. Історія релігії: Збірник документів і матеріалів / Упорядник Е.В. Бистрицька І.С. Зуляк. – Тернопіль, 2003. – С. 123-238.
5. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002.- С. 95-135.
6. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 116 – 186, 376 – 394.
7. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 61-310.
8. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія

- релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 36-349.
9. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 59-63, 67-197.
  10. Релігієзнавство. Навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2000. – С. 115-139.
  11. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 30-37.
  12. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996. – С. 209.
  13. Сто великих людей мира. Зороастр. Будда. Конфуцій. Магомет. – К., 1991.
  14. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – С. 5-179, 246-297.
  15. Ходькова Л.П. Релігієзнавство: Навч. посібник. – Львів, 2000. – С. 117-299.
  16. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 74-112.
  17. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 20-30.

### СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

Еволюція соціального прогресу людства сприяла занепаду рабовласницького ладу. Збагачувався духовний світ людини. Переосмислювались соціальні цінності трудової діяльності, погляди на мету і сенс життя, добро і зло, започаткувалось розуміння праведності, гуманізму. З'явилися передумови появи нової ери в самовдосконаленні особи зокрема і людства в цілому. За таких умов формуються світові релігії, які долають етнічні обмеженості й постають доступними для сприйняття будь-якої людини. До них прийнято відносити буддизм, християнство та іслам. Якщо становлення національних релігій відображає процес утворення незалежних держав, яким ці релігії служили ідеологічним під'рунтям, то формування світових релігій відбувається за умов розбудови „світових імперій” як їх доповнення. Своєю появою вони ніби супроводжують значні історичні зміни в житті великих мас людей, знаменують появу феодальних відносин. Буддизм, наприклад, виник у VI ст. до н.е. в Індії та країнах Центральної і Південно-Східної Азії, коли вони, відкидаючи кастовий устрій, переходили до класових відносин. Утвердження християнства пов'язане з політичними об'єднаннями Середземномор'я під владою Римських імператорів. Іслам також з'явився в роки переходу арабських племен до феодальних відносин.

#### **Особливості світових релігій:**

1. Міжетнічний, космополітичний характер. Вони гарантують спасіння незалежно від того, до якого етносу належить її сповідник.
2. На перших етапах свого становлення вони не прагнуть до своєї специфічної обрядовості, тому що обрядові форми заважають спілкуватися з іновірцями. Лише через кілька століть після своєї



появи світові релігії почали „обростати” власною обрядовістю (в Християнстві з IV століття).

3. Визнання рівності перед Богом всіх людей незалежно від їх соціального стану.

4. Вони актуалізують вчення про спасіння. Ідеали кращого життя переносяться із Землі на небо, в потойбіччя.

5. Їх засновники приходять до людей як спасителі і як вісники благодаті для всього людства.

Отже, світові релігії служать засобом віросповідного зв'язку людей, незалежно від їхньої етнічної, мовної, соціальної, політичної самоідентифікації. За конкретних історичних умов в тій чи іншій країні вони можуть набирати етнічних рис.

### 5.1. Буддизм

Буддизм є найдавнішою зі світових релігій. Зародився в VI-V ст. до н.е. в Індії і поширився в Південній, Південно-Східній і Центральній Азії та на Далекому Сході. Існують громади послідовників буддизму в Америці, Європі (в т.ч. і в Україні). Нині в світі близько 400 млн. буддистів (6% населення) і близько 1 млн. ченців. Засновник буддизму Шак'ямуні (мудрець) з племені Шак'їв – він же Будда (просвітлений, пробуджений), він же Сідхартха Гаутама – людина, яка досягла найвищої межі духовного розвитку, перейшла від споглядального стану свідомості до пробудження. За переказом, після 550 перероджень (85 разів він був царем, 83 рази – пустельником, 5 разів – рабом, різними тваринами) він прийшов на землю, щоб вказати людству як позбутися страждань. Для свого останнього переродження Будда обрав образ царевича Сідхартху, що означає „той, що виконує своє призначення”. Він належав до знатного роду Гаутама (проживав в долині р. Ганг, у середині її течії).

Міфи розповідають, що Будда народився від непорочної цариці Майї надприродним чином (вийшов із боку матері). Хлопчик вражав своїми непересічними здібностями, силою, мужністю та розумом. Він одержав всебічну світську освіту, жив у спеціально побудованому для нього палаці. Досягши повноліття, одружився. Дружина подарувала йому сина. Життя сім'ї сповнилося радості і щастя. Повелитель землі оточив його піклуванням і багатством, старанно

маскуючи від нього похмурі сторони життя. Але якось, проїжджаючи містом під час прогулянки, Шак'ямуні побачив чотири знамення. Перші три (вкритий гнійними виразками хворий, згорблений роками старець, поховальна процесія) засвідчили йому нестійкість сансари (круговороту буття), а останнє (аскет, що поринув у думи) – шлях до звільнення. Він вирішив втекти від розкоші, а тому вночі покинув палац і приєднався до аскетів. Через сім років у віці 35 років Шак'ямуні досяг бодхі – просвітлення – і став Буддою. Першу проповідь, згідно з легендою, Будда висловив у парку біля м. Бенарес (Венарес) для п'ятох своїх товаришів-аскетів. Її суть зводиться до висловленої ідеї тотожності життя і страждання. Сорок років Шак'ямуні ходив по долині Гангу, проповідуючи своє вчення, і помер, за легендою, у 80-літньому віці в день травневого повнолуння. Цю дату шанують також як дату його народження та прозріння й називають „тричі святим днем”.

Залежно від орієнтації дослідника буддизм можна вивчати і як релігію, і як філософію, і як культурний комплекс, і як спосіб життя. У Бенарестській проповіді Будда проголосив основи буддистського віровчення. Насамперед це вчення про „**Чотири благородні (святі) істини**” і „**благородний восьмиступеневий (восьмеричний) шлях**”. Перша істина „жити – значить страждати”. Друга – „причина страждань – бажання”. Третя – „для звільнення від страждань необхідно позбавитись від бажань”. Четверта істина стверджує: „є шлях до припинення страждань. Це – благородний восьмеричний шлях (вісім сходинок):

- 1) **праведні знання** (знання „чотирьох благородних істин”);
- 2) **праведні прагнення** (рішучість виявляти співчуття до всього живого);
- 3) **праведна мова** (мова без брехні, наклепів, лжесвідчень, грубощів);
- 4) **праведна поведінка** (не вбивати, не красти, не перелюбствувати, не обманювати, не вживати вина);
- 5) **праведний спосіб життя** (життя за принципами безкорисливості);
- 6) **праведні зусилля** (зусилля, які спрямовують до добра і віддаляють від зла);

- 7) **праведна концентрація** (самоаналіз);  
8) **праведне самозаглиблення** (правильна техніка медитації – раджа-йога, яка сприяє духовній концентрації і робить тіло невіддільним від духу).

Вища мета буддизму – **нірвана** (заспокоєння, згасання емоцій, звільнення від свого „Я”). Це досягнутий особистими зусиллями вищий стан, коли „людина звільняється від всіх земних пристрастей і схильностей, від „павутини бажань”. Всі прояви індивідуальності згасли – немає ні відчуттів, ні образів, ні свідомості. Це не смерть, а особливий стан, який неможливо описати, використовуючи людський досвід. Це – „вища мета”, „вище блаженство”, „вище щастя”. Вже припинене страждання, смуток, хвилювання, відбувається „завершення шляху”. Чинність закону карми (закон відплати: поведінка людини зумовлює її нинішню долю і наступний стан її душі) припиняється, людина вже не відроджується і залишає сансару (повторення народжень і смертей, перехід душі з однієї оболонки в іншу).

Отже, найістотнішим у вченні Будди його прихильники вважають те, що він відкрив сутність буття як страждання і водночас показав людям шлях звільнення від фізичного та морального болю і спасіння.

Різні буддійські школи дотримуються відмінних поглядів стосовно ролі Будди. Деякі вважають його лише людиною, яка знайшла власний шлях до просвітлення й показала його всім послідовникам. Інші вшановують його як останнього Будду, який прийшов у світ проповідувати або відродити дхарму – вчення або шлях Будди. Ще інші мають його за бодхисатву – істоту, яка досягла просвітлення, але відклала вхід у нірвану, аби допомогти іншим досягнути просвітлення. Просвітлення є найважливішою наукою в усіх буддійських школах.

У III ст. до н. е., приблизно через 200 років після смерті Будди, з’явився найвидатніший поборник буддизму імператор Ашока, який підкорив більшу частину Індії. Він прийняв буддизм і дав йому державну підтримку, будував релігійні пам’ятники, скликав собори, закликав людей жити відповідно до повчань Будди. Здебільшого завдяки зусиллям Ашоки буддизм переродився з індійської секти у

світову релігію. Дехто небезпідставно вважає його другим засновником буддизму.

Основною формою організації життя буддистських громад є монастирі. Ченці, що в них проживають, повинні дотримуватися статуту, підкорятися рішенням загальних зборів сангхи (чернечої громади) та настоятелю, чия посада – виборна.

Для розробки основоположних принципів віровчення та прийняття важливих рішень буддисти збирають сангіті (собори), яких за весь період існування цієї світової релігії було шість.

Перший буддійський собор відбувся в печері Саптапарна монастиря Наланда в місті Раджагриха (штат Біхар) через три місяці після смерті Будди. На ньому прийнято рішення про канонізацію буддійського Священного Письма – Трипітаки.

Другий собор відбувся через 100 років у Вайшалі. Він закінчився розколом сангхи і виникненням двох розгалужень (хінаяни та махаяни).

Через 200 років у Паталіпутрі проходив третій собор під головуванням царя Ашоки, при правлінні якого буддизм став державною релігією.

Четвертий собор проходив зразу у двох місцях. Представники одного з напрямів буддизму – хінаяни – проводили з'їзд в Анурадхапурі та Алувахарі, поблизу Магале. Тут, на пальмовому листі сангальською мовою була записана Трипітака та коментарі до неї. Представники іншого напрямку, махаяни, зібралися в Кашмірі (I-II ст. н.е.), де канонізували санскритську редакцію Трипітаки школи сервастивадинів.

П'ятий собор у Мандалаї (територія Бірми – 1871 р.) характеризувався тим, що монахи затвердили на ньому уніфікований текст Трипітаки, викарбували його по частинах на 729 мармурових плитах, над кожною з яких згодом побудували пагоду.

Шостий собор проходив у кількох містах М'янми в 1954 – 1956 рр. На ньому були відредаговані всі 54 книги палійської Трипітаки, а також канонізовані скорочені тексти перекладеної Трипітаки бірманською, хінді та англійською мовами.

Структурно буддизм поділяється на два основних напрямки – **хінаяна** (40% загальної кількості віруючих) і **махаяна** (60%).

Хінаяна (мала колісниця) проповідує „вузький” шлях порятунку, а махаяна (велика колісниця) – „широкий”. Згідно з хінаяною, досягти нирвани може тільки незначна частина людей – ченці. Махаяні притаманний універсальний характер звільнення: можливість досягти стану Будди дається всім істотам. Центральне місце в махаяні – вчення про бодхісатви. Це люди, що заслужили перехід у нирвану, але свідомо залишились на землі заради порятунку всіх істот, звільнених від сансари.

**Ваджраяна** (діамантова колісниця, тантраяна) – напрямок, що виник із махаяни і склався в середині I тис. н.е. в лоні махаяни. В ньому існує ідея про можливість досягнення стану Будди в теперішньому житті людини. У ваджраяні також є вчення про бодхистатви, широко практикуються вправи йогів, тантричні обряди, пройняті духом еротики, статевої активності людини, що начебто мають зв'язок з родючістю землі і худоби, функціями жінки-матері. Особливого значення тут надається вшануванню гуру (духовного наставника).

Буддійська література нараховує багато тисяч творів. Канонічною вважається лише Трипітака, що включає три частини (“три кошики Закону”): Віная-пітака (міфи про Будду та його повчання), Сутта-пітака (притчі і бесіди Будди та його послідовників), Абхідхарма-пітака (філософія буддизму). Моральні заповіді буддизму (панчашила) мають характер заборон: 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина.

Обрядово-культува практика буддизму подібна до обрядів інших релігій. Головним є культ Будди. Вшановуються ті населені пункти, окремі споруди, дерева, які начебто пов'язані з його біографією, моці, волосся, зуби, предмети, якими він користувався, – одяг, чаші, палиці. Ці предмети було вміщено для вічного зберігання у численні монастирі та ступи (культуові споруди, де зберігаються реліквії буддизму). Особливо вшановуються місця, де народився Будда, де він прозрів, місце його першої проповіді і місце нирвани. Вони стали об'єктами прочанства.

Віруючими проводяться щоденні молитви і жертвопринесення статуям Будди Гаутами та іншим буддам, паломництво до святих місць, обходи ступ. Храми і ступи прикрашені графічними та

рельєфними зображеннями.

На відміну від інших релігій, богослужіння буддистів у храмах здійснюється виключно духовенством, без мирян. Миряни є учасниками богослужінь поза храмами, на відкритих майданах, а молитви здійснюють вдома перед домашніми вівтарями.

Ченці, як служителі культу, ведуть аскетичний спосіб життя, їдять один раз на добу за рахунок подаяння, обов'язково повинні голити голову, обличчя, брови. Вони носять одяг жовтого кольору (ознака нижчих каст). Кандидатів у ченці готують з восьмирічного віку. Відібрані повинні бути здоровими, не мати боргів. Посвята в ченці здійснюється в двадцятирічному віці. Монах мусить дотримуватись суворої дисципліни, коритися старшим за віком членам громади.

Буддизм сприяв розвитку прекрасного мистецтва – храмової архітектури, живопису, скульптури, які можна побачити в різних країнах буддійського світу.

На відміну від християнства та ісламу, він сьогодні переживає кризу. За деякими прогнозами, його зростання до 2006 року складе лише 6%, причому переважно в країнах традиційного поширення (Південно-Східна Азія, Тибет).

Водночас, в умовах глобалізації буддизм виходить за межі свого традиційного поширення і знаходить послідовників у Європі та Америці. Створюються міжнародні об'єднання буддистів, що ставлять перед собою завдання розв'язання насущних проблем сучасності, в першу чергу – екологічного характеру.

**Ламаїзм** (тибетський буддизм) – один з організаційно незалежних різновидів махаяністського напрямку в буддизмі, що склався в Тибеті в VII-XIV ст. внаслідок проникнення сюди махаяни і тантризму (напрямок у буддизмі та індуїзмі, який використовує методи йоги; уявлення про жіночу та чоловічу статеву енергетику, трансформація якої приводить до свідомості і просвітлення).

Лама в перекладі – чернець, вищий. Нині в світі 20,6 млн. прихильників. Засновник – тибетський лама Цзюн-Каба (кінець XIV – початок XV ст.). Поширився серед монголів і проник у Росію. Зберігаючи основні буддійські положення, ламаїзм, водночас, має специфічні особливості: ускладнена обрядовість (езотеричний

ридуал – віра в магічні засоби спілкування з надприродним, йогічна практика), масове поширення інституту лам, підвищена шана до них і ін. Старший син у кожній родині посвячується в лами. Існує величезна кількість ламаїстських монастирів. Особливе місце відводиться прийдешньому Будді – Майдарі, який покарає грішників і нагородить гідних, встановить справедливе життя. Розроблено вчення про „10 чорних гріхів” і „10 білих чеснот” як основу моралі. Моляться в ламаїзмі, обертаючи наповнені молитовними текстами і священною літературою барабани, що замінює багаторазове виголошення молитов і заклинань.

Головним канонічним текстом ламаїзму є Ганджур – збірка „одкровеннь” Будди (108 томів), а також Данджур – переклад буддійських вчень (225 томів). Ламаїзм надає Будді атрибуту вищого божества – творця „іситинної сутності світу”. Пантеон ламаїзму включає в себе будд, божеств-охоронців, захисників віри та інші фантастичні образи. Ламаїзм вчить: без вчення Будди неможливе спасіння, але викласти це вчення може лише лама. Шанування лами – це шанування Будди. Верховним авторитетом усіх прибічників ламаїзму є далай-лама в столиці Лхаса, що вважається втіленням Будди в сакральному плані. Це вище за персоніфікацію бодхисатви. Далай-лама зосередив у своїх руках вищу духовну і політичну владу. Сьогодні в тибетському буддизмі існує декілька шкіл, єдиних у своїй основі, але різних у способах повчань (н’інма, каг’ю, сак’я, гелуг і ін.). Нинішній глава ламаїзму – вищий духовний авторитет Далай-Лама XIV – буддійський монах Тенцін Г’яцо. У 1989 р. Далай-ламі присуджено Нобелівську премію миру.

**Дзен (чань)-буддизм** (японське дзен, китайське чань, на мові санскрит – медитація, споглядання) – один із найбільш впливових напрямків буддизму на Далекому Сході (Китай, Корея, Японія, В’єтнам). Творцем його вважається індійський монах Бодхідхарма, який начебто прибув у 520 р. до Китаю і заснував там особливу „езотеричну”, призначену для вузького кола „посвячених”, школу буддизму. Вона отримала назву чань-буддизму. Він увібрив у себе елементи багатьох буддійських напрямів і даосизму. Дзен визнає реальність феноменального світу, але сприймає його як ілюзорний, як „ніщо”. Послідовники дзену вважають, що лише за допомогою

медитації (роздуму, споглядання, самозаглиблення) можна виявити свою первісну природу, пробудитись і після цього досягнути істинну природу речей, побачити їх сутність і усвідомити свою причетність до всього існуючого. Велика увага приділяється психотренінгу. Базова ідея – „передача істини від серця до серця” (впевненість у можливості пізнати Будду внутрішнім світом людини) та вчення про „раптове просвітлення”. Японський дзен-буддизм існує в двох напрямках – рінзай-сю і сото-сю. В XIV-XV ст. дзенські ченці виступали радниками при сьогунському та імператорському оточенні.

Наприкінці 50-х років ХХст. дзен-буддизм став помітним надбанням західної культури. Творча інтелігенція Заходу пов’язувала із дзен-буддизмом надії на духовне оновлення. „Дзенський бум” охопив багато американських університетів і впливав на рухи бітників та хіппі. Вони вбачали в ньому ідейне виправдання морального нігілізму, побутової розпусти, повну зневагу до соціальних обов’язків. В цій модній течії вбачали ефективний засіб психотерапії, здатний послабити тиск „безглузлого світу”, а також альтернативу кризи європейської культури.

Одна з характерних особливостей дзен-буддизму – негативне ставлення до логічного мислення, теорій, авторитетів. Згідно з вченням, врятуватись, злитись із Буддою можна лише з допомогою „чистого досвіду”, „живої інтуїції”. Тому деякі їх наставники навіть відмовлялись від мови і спілкувались лише умовними знаками.

Кількість прихильників дзен-буддизму в Японії – понад 10 млн., є послідовники в США, Франції, Англії, Німеччині та інших країнах. Громади дзен-буддистів наявні й в Україні.

## **5.2. Християнство**

Вивчаючи християнство, ми розглядаємо величезний рух в історії людства. Християнство справило потужний вплив (як позитивний, так і негативний) на весь навколишній світ. Нині мільйони людей на всіх континентах і практично в кожній країні заявляють тією чи іншою мірою про прихильність до вчення Ісуса Христа. Християнство – найбільш поширена і одна з найбільш розвинених релігійних систем сучасного світу. Сьогодні у світі



понад 2 млрд. 150 млн. християн, тобто близько однієї третини населення земної кулі. Протягом ХХ ст. їх кількість щорічно зростала на 2,6%, тобто перевищувала темпи зростання населення Землі.

Історія християнства нагадує дерево у процесі росту: воно має великі і малі гілки, деякі з яких раптом припиняють свій розвиток, водночас як інші, що довгий час залишались малими, вдивовиж швидко починають проростати багатьма паростками, і деякі з них стають великими гілками. В якийсь період різні церкви мають спільність у поглядах, але ніколи не можна бути впевненим, що дві спільноти, що називають себе християнами, сходяться в розумінні Ісуса Христа, проблем спасіння, специфіки віровчення або самої суті релігії. За видимою простотою основ християнства ховається надзвичайно складна і багатоліка релігійна система.

Християнство – космополітична, наднаціональна, монотеїстична світова релігія. В ідеологічному і віросповідному відношенні йому судилося стати найбільш вдосконаленою і об'рунтованою релігійною системою, усталені положення і надбання якої запозичують численні релігії світу. Християнство є офіційною релігією в найбільш економічно і культурно розвинених країнах. Воно пристосувалося до нових історичних реалій, науково-технічного прогресу, світової культури і тим самим вказує іншим релігіям їхнє можливе історичне майбутнє.

Найбільше християн проживає в Європі (27% від їх загальної кількості, щорічний приріст громад складає 2%) та в Америці (39%, щорічний приріст складає 16%). Помітно зросла кількість християн в Азії, особливо в східній її частині за рахунок Китаю, де в 2000 році у порівнянні з 1900 р. їхня кількість збільшилася майже в 23 рази і складає понад 285 млн. осіб. Ще більш різкі зміни відбулися в Африці. За 100 останніх років кількість прихильників християнства тут зросла у 41 раз і охоплює 380 млн. осіб.\*

За оцінками експертів, до 2020 року, згідно з дослідженням з допомогою демографічного інструментарію, християнство своїм

---

\* Зміна релігійної карти світу протягом 1900-2000 років: Таблиця. – Релігійна панорама. – 2001. – №2. – С. 40-41.

зростанням в основному буде зобов'язане п'ятидесятникам і харизматичним рухам. Якщо в 1980 році послідовники цих течій склали 11%, то на кінець ХХ ст. – 25%.

За своїми конфесійними визначеностями християнство багатовимірне. Якщо в 1980 році у світі існувало 1 720 000 церков, які належали до 20 800 різних течій, то за останні два десятиліття обидва показники зросли десь на 17-20%.

Щоб зрозуміти суть і роль християнської релігії, необхідно знати не тільки зміст, догматику, обрядовість цієї релігії, але перш за все потрібно вивчити умови виникнення і розвитку християнства.

Багатьма своїми коренями християнство сягає в культуру стародавнього Сходу, звідки черпало свій багатий догматичний і ритуальний потенціал. Однак це релігія характерна саме для західного світу на противагу східному з його строкатими релігійними системами. Вона зародилася в середині I ст. н.е. в східних провінціях Римської імперії за часів глибокої кризи рабовласницького ладу. Внутрішня ситуація в імперії відзначалася напруженістю: постійно точилася боротьба між рабами і вільними (повстання Спартака 73-71 рр. до н.е.), багатими і бідними, загарбниками і підкореними (іудейська війна 66-73 рр. н.е.). Поразка народних рухів породжувала настрої песимізму, відчаю, беззахисності, приреченості, надію на допомогу надприродних сил. Віра в Месію, тобто в божественного спасителя, значно поширилася в Палестині внаслідок злиття і взаємопроникнення ідей ряду месіанських сект іудаїзму – ессеїв, зелотів, назореїв та ін. Згідно з християнським вченням, засновником нової релігії є Ісус Христос – Син Божий, який з волі Бога-Отця зійшов із небес на землю, влюдився через народження його Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Заповіту, прийняв страждальницьку смерть із метою спокути первородного гріха, воскрес і вознісся на небо і ще раз має прийти у світ для здійснення страшного суду. Зародившись в єврейському середовищі, християнство запозичило від іудаїзму весь канон його священних книг – Старий Заповіт, його Бога, сонм святих, багато елементів культу. Одним із теоретичних джерел християнства була філософія Філона Александрійського (20 р. до н.е. – 50 р. н.е.), зокрема його вчення про Логос – Сина Божого як посередника між Богом і людьми.

Первісне християнство не мало уявлень про Трійцю, первородний

гріх, боговтілення, хрещення та ін., не мало своєї лімітованої обрядово-культової практики. Тривалий час різні регіональні християнські об'єднання вели між собою дискусії з приводу витлумачення деяких догматів, зокрема Трійці, природи Богородиці, ставлення до обрядів, принципів організації церкви.

Історія формування християнства охоплює період з середини I ст. до V ст. включно. Є різні підходи до виділення окремих етапів його формування. Так, С.В.Павлов та інші дослідники історію поширення і розвитку християнства ділять на два періоди. Перший охоплює 30-313 рр. – заснування, поширення, боротьба з іудейським і грецьким світом, переслідування з боку імперії. Другий – епоха Вселенських Соборів. Церква з пригнобленої стає привілейованою і навіть пануючою (IV ст. – 1054 р.). В.І.Лубський і В.І.Теремко вводять поняття „Античне християнство” і розчленовують його на три етапи: первісне християнство (середина I ст. – середина II ст.), раннє християнство (середина II ст. – початок IV ст.) та пізнє християнство (початок IV ст. – кінець V ст.).

Нам більше імпонує періодизація становлення Християнства, запропонована авторами підручника „Академічне релігієзнавство”. Вона визначає такі етапи:

1. Стадія іудеохристиянства (перша половина I ст.). Ісус Христос всю свою місіонерську діяльність пов'язує з „обраним народом”, тобто євреями. Його учні були переконані, що місія Христа – відновити зруйноване Ізраїльське царство і посадити на престол царя Давида (Лк. 2.21, Дії 1.6).

Перш ніж стати християнами, потрібно було стати іудеями (обрізання, святкування суботи тощо). Лише апостол Павло рішуче пішов на усунення іудеохристиянства. Він об'рунтував формулу „універсального християнства” (де нема ані геллена, ані юдея... варвара, скита, раба, вільного, – але все та в усьому Христос!). Зачинателем універсального християнства слід вважати не Христа, а Павла (див. Колос. 3.11).

2. Стадія актуальної есхатології (друга половина I ст.). Апокаліпсис дає достовірну картину первісного християнства. Воно ще не розірвало зв'язки з іудаїзмом, проте від нього християн вже відокремлює: 1) напружене очікування грізних подій, які

повинні змінити долю як „обраного народу”, так і всього світу, створити „все нове”; 2) ненависть до існуючого ладу Римської імперії, „вавилонської блудниці”; 3) очікування приходу Месії – Христа, який має здійснити вселенський переворот; 4) концепція Агнця, принесення якого в жертву Богові є гарантією реальності очікуваних подій. Ідея ненависті і жадоба помсти пронизують Апокаліпсис.

3. Стадія пристосовництва (II ст.). Наступила відносна стабілізація Римського суспільства. Позиція християн поступово змінюється на пристосування до існуючої ситуації. В Євангеліях установка на близький кінець світу компенсується розробкою вчення про безсмертя душі й потойбічне життя. Ненависть до Риму змінюється апологетикою існуючої римської язичницької влади як „Богом встановленої” і закликом підкоритись їй, бо „хто противиться владі, той противиться Божій постанові” (Рим. 13.1-7). Євангелія і послання апостолів закликають рабів підкоритися рабовласникам, працювати на совість. Християнство вийшло за межі Палестини і єврейської діаспори, почало поширюватись серед багатонаціонального населення Римської імперії.

4. Стадія інституційного і догматичного оформлення (III – V ст.). Для оформлення християнського віровчення мали велике значення Послання апостола Павла (ix у Новому Завіті – 14). Космополітичний характер християнства зумовив необхідність розриву з вченням про винятковість „обраного народу”. Якщо месія з’явився для спасіння всього людства, то повинна була отримати нове пояснення й проблема витоків страждання людства, тобто чинник загальнолюдського масштабу. Головним із таких чинників у догматиці паулінізму (в її основі повчання апостола Павла) постало вчення про спадковість первородного гріха, який позначився на всьому людстві. Для його викуплення Син Божий повинен був постраждати на хресті (Рим 5.12-19). Космополітична спрямованість християнства, вироблена ще в II ст., якнайкраще відповідала державній політиці Римської імперії.

---

\* В релігієзнавчій літературі побутує думка, запозичена з літератури радянських часів, що в 324 р. християнство було проголошене Костянтином державною релігією. Насправді ж вона стала державною в 394 р. при імператорі Феодосії I (див. *Источники по раннему христианству (I – III века)*. – М., 1999.)

В 313 р. імператор Костянтин видав едикт (указ) про надання християнству офіційної рівності з усіма релігіями, а в 324 р. оголосив переваги християн над прихильниками інших релігій при наданні статусу державного службовця, анульовано ряд податків для християн, Римського первосвященика було призначено претором (мером) Риму, християнським єпископам було надано право викупувати рабів при умові, що вони стануть християнами.\*

В 325 р. за ініціативою та під головуванням імператора Костянтина відбувся I Вселенський собор у м. Нікеї (Мала Азія). На ньому було затверджено „Символ віри” – стислий виклад основних догматичних положень християнства (7 членів), який мав об’єднати єдиним віровченням розрізнені громади. Собор визначив також час святкування Пасхи та засудив ересь аріанства (Арій виступав проти рівності Бога-Отця і Бога-Сина, вважав, що Син стоїть нижче Отця). II Вселенський собор (381 р., Константинополь) доповнив „Символ віри” ще п’ятьма членами, затвердив формулу трічності Бога, засудив еретичні рухи. III Вселенський собор (431 р., м. Ефес) визнав Діву Марію Богородицею. На IV Вселенському соборі (451 р., м. Халкидон) було прийнято догмат про двоєдину природу Ісуса Христа, якого визнано Богом і людиною, тобто таким, що має два ества, але одну іпостась. Окремі церкви не визнали цього догмату, що призвело до першого розколу в християнстві та утворення так званих нехалкидонських (монофізитських) церков: Вірмено-Григоріанської, Коптської (Ефіопія) та ін. Вони стверджували, що Ісусові Христу властива одна природа – божественна. V і VI Вселенські собори (558 і 680 рр., м. Константинополь) засудили монофізитів, монофелітів (останні визнавали за Христом дві природи, але єдину волю, одну „боголюдську” енергію). VII Вселенський собор (787 р., м. Нікея) засудив іконоборство і виніс рішення про вшанування ікон і хреста. Православна церква визнає рішення лише семи вселенських соборів. Католицька церква називає Вселенськими і 14 наступних. Впродовж VI ст. у християнстві склалася церковна організація з центрами патріаршств у Римі, Константинополі, Александрії, Антіохії та Єрусалимі.

Християнство поступово перетворилось у світову релігію завдяки космополітичному характеру свого вчення, відсутності на

ранніх етапах розвитку закріплених форм культури, абстрактності суспільно-політичних і моральних принципів, нівелюванню соціальної нерівності та ін. В організаційному відношенні воно ніколи не було єдиним. В 1054 р. відбувся поділ християнства на православ'я і католицизм, а в XVI ст. із останнього внаслідок Реформації, сильного антифеодального і антикатолицького руху в Європі виділилася протестантська гілка, яка являє собою сукупність численних течій. Православ'я, поділившись на ряд автокефальних церков, також породило у своєму середовищі різноманітні секти і напрями.

Християнство третього тисячоліття остаточно втратило свою європейську ексклюзивність, його сьгоднішнє обличчя все більше набирає африканських, азійських, латиноамериканських рис.

Серед трьох основних гілок християнства відбувся певний геополітичний розподіл. Католики переважають у Західній Європі, Америці, частково – в Африці. Протестанти – в Центральній і Північній Європі та Америці. Православні – у східній Європі.

В Україні християнство запровадив князь Володимир у 988 р. В 1596 р. частина єпископату Українських християн, прийнявши над собою верховенство папи Римського, стала на шлях утворення уніатської церкви, яка нині називається греко-католицькою. Нині в Україні діє понад 50 різних течій і напрямів християнства. Помітних тенденцій на зближення між ними не існує.

### **Біблія – священна книга християн**

Біблія – книга незвичайна. Вона є найчитабельнішою книгою за всю історію людства, перекладена 1848 мовами.

Біблію випускають 55 біблійних товариств. Щорічно вони друкують 250-300 млн. її примірників. Лише 2% населення Землі не має Біблії. Вона містить у собі вчення релігійного характеру і людські знання. Багато запозичила з неї поезія, історія, географія, соціологія. Біблія лягла в основу європейського мистецтва. Без неї ні Мікеланджело, ні Рембрандт, ні Рафаель, ні Ель Греко не були б тими живописцями, якими захоплюється весь світ. На цій же основі ґрунтується творчість Шекспіра, Расіна, Данте, Достоевського та ін.

Зміст Біблії різноманітний і багатолікий. Адже твори, що входять до її тексту, писали багато авторів протягом тривалого часу. Книга

зіткана з переосмислених під релігійним кутом зору легенд, міфів, літературних творів, історичних хронік, побутових розповідей, повчальних віршів. Тут поряд зі своєрідним кодексом законів знайшла місце етико-філософська новела, епос, похоронна, похідна, переможна пісня, любовна лірика, хвалебний гімн, афоризми, приповідки і навіть сатира.

Питання про походження, зміст та історичну роль біблійних книг становить великий і багатосторонній інтерес. Правильне і об'єктивне висвітлення його дає можливість зрозуміти ряд найважливіших проблем ідеології стародавнього Сходу і стародавнього світу в цілому. Це може допомогти людям, які цікавляться питаннями релігії та її історії, в тому числі віруючим, розібратись у деяких важливих проблемах світогляду, зрозуміти справжню цінність біблійних легенд у світлі даних сучасної науки.

Християни називають Біблію Священною Книгою, словом Божим, Книгою спасіння, джерелом істини і одкровення слова Божого, свічадом, яке вказує шлях до спасіння.

Біблія формувалася протягом XII ст. до н. е. – II ст. н. е., тобто її творили сотні відомих і невідомих авторів впродовж майже півтори тисячі років. Назва „Біблія” утвердилася з IV ст. Започаткував її Константинопольський патріарх і богослов Іоанн Златоуст (пр. 350-407 рр.). „Біблія” грецькою означає „книги”, складається з двох нерівних частин – Старого Заповіту (договір Бога з обраним давньоєврейським народом – цю частину іудеї вважають священною) і Нового Заповіту (договір Бога зі всім людством через месію Ісуса Христа). Християни визнають обидві частини священними.

Кожна з двох частин Біблії складається з відомої кількості книг, які, згідно з вченням церкви, містять „правила життя і правила віри”. Поняття „книги” досить умовне: деякі з них навряд чи відповідають такій назві, бо складаються тільки з двох-трьох сторінок („книги” пророків Авакума, Наума, Софонії та ін.). Книги Біблії називаються канонічними, тому що вони більше, ніж інші писання, є авторитетними, і надають людям правила, служать прикладом („канон” з гр. – правило, норма, зразок).

Що ж до назв Старий і Новий, то вони свідчать про те, що один із завітів старший, давніший, а другий – пізнішого походження.

Старозавітна частина Біблії створена в період з XII ст. до н.е. – 60-ті роки II ст. до н.е. Новий Заповіт сформувався протягом I-II ст. н.е.

Старий Заповіт займає 4/5 усього тексту Біблії. В іудаїзмі прийнятий т.зв. Масоретський текст (Танах), що написаний давньоєврейською мовою (окремі фрагменти – арамейською, яка є її діалектом). У III-II ст. до н.е. Старий Заповіт було перекладено грецькою мовою (переклад дістав назву Септуагінта). Згодом він став основою християнського Старого Заповіту. Його латиномовний варіант (переклад дещо скорочений) має назву Вульгата.

Щодо кількості канонічних книг Старого Заповіту – серед богословів немає єдиної думки. У Талмуді можна прочитати, що цих книг – 22 або 24. У творах стародавніх християнських теологів зазвичай вказується число 38 або 39. Причина таких розбіжностей полягає в тому, що інколи декілька книг групуються в одну.

Ця кількість книг старозавітного канону відповідає іудейській традиції, що склалася із середини I тис. до н.е. до кінця I ст. н.е. Згідно ж із Александрійською версією, що сформувалась серед євреїв діаспори (поза межами Палестини) і зазнала впливу грецької культури, Старий Заповіт включає 50 книг.

Ставлення християн до них різне: православні включають до своїх видань усі 50 книг, з яких 39 – канонічні, а 11 вважають неканонічними, але корисними для читання; католики на Тридентському Соборі (1546 р.), як відповідь протестантам, канонізували 45 книг, з яких 39 визнали першоканонічними (протоканонічними), інші – другоканонічними (девтороканонічними), причому нинішні католицькі Біблії, що видаються російською мовою, передруковуються з Московського видання 1968 р., яке містить 50 книг; протестанти визнають лише 39 книг.

У Старому Заповіті християни виділяють чотири групи книг:

*П'ятикнижжя* (книги Буття, Вихід, Левіт, Числа і Повторення Закону);

*Історичні книги* (Ісуса Навина, Суддів, Рут, чотири книги Царів, дві книги Хронік, Ездри, Неемії, Естер, неканонічні – три книги Маккавеїв, Товіт, Юдиф, книга Ісуса – сина Сирахова, друга і третя книги Ездри);



*Книги пророцькі* – великих пророків (Ісаї, Єремії, Плач Єремії, Езекіїль, неканонічне Послання Єремії) та книги малих пророків (Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарія, Малахії, неканонічна – Варуха);

*Книги навчальні поетичні* (Йова, книга Псалмів, Приповісті Соломонові, Пісня над піснями, неканонічна – Премудрості Соломонові).

За своїм змістом Старий Заповіт починається „з самого початку” – зі створення Богом всесвіту, землі, небесних світил, рослин, тварин, людини, йдеться про початок історії людства, про первородний гріх, вигнання людини з раю, всесвітній потоп. Довівши виклад до появи богообраного єврейського народу, Старий Заповіт далі викладає історію цього народу, починаючи з перебування євреїв у єгипетському полоні й „виходу” з нього, до організації єврейської держави та її загибелі. Сама історія єврейського народу подається як його взаємовідносини з Богом – як укладаються договори між Богом і людьми і як вони виконуються обома договірними сторонами. Тут містяться також різні молитви (псалми), морально-філософські роздуми, епічні твори, афоризми, лірична поезія тощо.

Новий Заповіт об’єднує 27 книг, канонічність яких визнана всім християнським світом. Він складається із законоположних чотирьох Євангелій (від святих Матвія, Марка, Луки та Іоанна), історичних (Діяння), навчальних (21 Послання, з яких 14 належать апостолу Павлу, 3 – апостолу Іоанну, 2 – апостолу Петру, по одному – апостолам Якову та Юді, причому останніх 7 належать до Соборних послань) та книги Пророцької (Об’явлення святого Іоанна Богослова).

У Новому Заповіті йдеться про кульмінаційну подію біблійної історії – діяльність на Землі Ісуса Христа як Божества, про Його викупну жертву, яка, за християнським вченням, є для всього людства містичним шляхом до спасіння. В Євангеліях розповідається про прихід Спасителя (Месії), його життя, смерть і воскресіння. В інших книгах описується життя Христа, поширення християнства, тлумачення віровчення, даються пророцтва про кінець світу та страшний суд.

Написання книг Біблії завершилось у II ст. н.е., утвердження

канону – в кінці IV ст., поділ на розділи й вірші – значно пізніше. Лише в XVI ст. Біблія набуває сучасного вигляду. Протестантський текст Святого Письма (66 книг) містить нині 1189 розділів і 31173 вірші.

## Православ'я

Своїми витокami православ'я сягає 395 року, коли римський імператор Феодосій увів роздільне управління східною і західною частинами імперії, в результаті чого християнська церква згодом поділилася на Східну (православну) та Західну (католицьку) церкви.

Основу **Східної церкви** склали чотири перших автокефальних християнських церков (автокефалія – від грецьк. *autos* – сам і *kerphale* – голова – повне самоврядування церкви) – Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, що виникли в IV ст. на території Візантії. Вони стали називатися православними, тобто такими, що „правильно прославляють Бога”. Разом ці церкви утворили Святу православну церкву. Офіційно ця назва стала застосовуватися після Великого церковного Розколу 1054 року.

Структурно православ'я поділяється на два напрямки: Східні Православні церкви (225 600 тис. послідовників) та Стародавні Східні (орієнтальні) Православні церкви (82 319 тис. послідовників). Загальна кількість православних у світі – 307 919 тис. послідовників. Вони в основному проживають у країнах Східної Європи та Близького Сходу. Обидва напрямки православ'я мають єдину канонічну практику, подібну обрядовість та майже нічим не відрізняються в догматичних символах. Православні завжди вважали, що догматичні положення можуть розробляти та приймати лише Вселенські Собори за участю представників усіх церков. Після II Нікейського (787 р.), або сьомого по рахунку Собору вони більше не проводилися. Тому для Православних автокефальних східних церков характерна вірність Нікео-Константинопольському Символу віри та іншим документам 7-ми Вселенських соборів (IV – VIII ст.), а також патристиці (сукупності богословсько-філософських та політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II – VIII ст., відомих як отців церкви – Юстина, Афінагора, Татіана, Тертуліана, Климента Олександрійського, Орігена, Афанасія Олександрійського, Василя

Великого, Григорія Ниського, Аврелія Августина).

З цієї причини Православні церкви називають ортодоксальними. Ці ж принципи православ'я витримує і відносно своєї структури. Організація Православної церкви на сьогодні залишилась такою, якою вона була до Великого церковного Розколу. Східні Православні церкви не мають єдиного світового адміністративного центру і є децентралізованою асоціацією 15-ти автокефальних церков з єдиною догматичною та канонічною системами. Всі вони називаються помісними і співвідносяться одна з одною згідно з диптихом ("по честі", „табелю рангів” – списку православних церков та ієрархів за авторитетом честі), в такій послідовності: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська (Сирія, Ліван), Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Православна церква в Чеських землях і Словаччини, Американська.

Перше місце серед церков займає Константинопольська, а серед єпископів – її предстоятель, який має титул „Святійший Архієпископ Константинополя – Нового Риму і Вселенський Патріарх” (з 1991 р. Варфоломей I) і вважається „першим серед рівних”. На початок 90-х рр. всі церкви, за винятком Албанської, були представлені у Всесвітній Раді Церков.

Не всі церкви, які оголосили себе автокефальними, є канонічними (тобто такими, що законно отримали цей статус). Згідно з правилами, кожна автокефальна церква набуває статусу канонічної (*від грецьк. канон – правило, зразок*) і приймається в спілкування з іншими православними церквами лише тоді, коли отримує спеціальну грамоту – **томос** – від Константинопольського патріарха або відпускну грамоту від тієї церкви, частиною якої вона була до проголошення своєї самостійності.

При обранні нового глави помісної церкви слід сповіщати про це Константинопольську церкву та її представник повинен бути присутнім при **інтронізації** (возведенні на престол) нового предстоятеля.

Окрім автокефальних, у світі існують ще автономні православні церкви. Вони відносно самостійні, але частково залежать від автокефальних у питаннях церковно-адміністративного управління.

Їх сім: Синайська (юрисдикція Єрусалимського патріарха), Фінляндська (юрисдикція Константинопольського патріарха), Японська (юрисдикція патріарха Московського і всієї Русі), Естонська Апостольська ПЦ (юрисдикція Константинопольського патріарха) та Естонська автономна православна церква – ЕАПЦ (юрисдикція Московського патріархату), Китайська (юрисдикція Московського патріархату), Північноамериканська митрополія Антиохійської ПЦ.

Автокефальні та автономні церкви становлять Вселенське, або кафеолічне православ'я (повнота православ'я). Вони зв'язані спільністю віровчення, спільними рисами обрядово-культуової практики, беруть активну участь в екуменічному русі. Кількісний склад православних неоднаковий у різних країнах. У Румунії, наприклад, їх 16 млн., у Греції – понад 9 млн., у Болгарії – близько 8 млн. (стільки ж у Сербії), у Грузії – 5 млн., США – майже 4 млн. Найчисленнішою є Руська православна церква (близько 60 млн. послідовників), до складу якої входять Українська, Молдовська, Латвійська церкви, частина Естонської, Білоруський екзархат (див. Додаток 5).

У 12-ти країнах православні складають більшість населення.

До **Стародавніх Східних** (орієнтальних) належать шість православних церков, які або не брали участі в Халкідонському Соборі (451 р.), або не визнали його рішень. Донедавна ці церкви називалися нехалкідонськими, а їх послідовники – нехалкідонітами. Нехалкідоніти об'єднували два напрями – **несторіанство** (вчення Константинопольського патріарха Нестора про те, що Пресвята Діва Марія не є Богородицею, а лише Христородицею) і **монофізитство** (вчення архимандрита Євтихія, яке полягає в тому, що Ісус Христос – не Боголюдина, а Бог).

До цих двох напрямків належать: Вірменська церква (резиденція глави – м. Ечміадзін); Коптська православна церква (резиденція патріарха – монастир Георгія Побідоносця, неподалік м. Каїр у Єгипті); Сирійська православна церква (резиденція глави в м. Дамаск, Антиохія), Маланкарська Сирійська православна церква (резиденція в м. Коттаям у штаті Керала, Індія); Ефіопська православна церква (резиденція патріарха в м. Аддис-Абеба); Ассирійська церква Сходу (резиденція католикоса-патріарха в м.

Тегеран).

У XVI ст. монофізити та несторіанці уклали між собою унію, в результаті якої між ними встановилася євхаристійна єдність.

Нині кожна з Стародавніх східних церков є етноконфесійною спільнотою.

Наприкінці 1960 р. в їх середовищі зародився рух за об'єднання зі Східними Православними церквами. Офіційні зустрічі між двома напрямками східних православних церков почалися у 1985 р. Вже відбулося три зустрічі. На останній, яка проходила у м. Шамтезі (Швейцарія) було прийняте спільне комюніке, і несторіанці та монофізити визнали постанови Халкідонського та трьох наступних Вселенських соборів. Були зняті взаємні анафеми. Тому відносно них неправомірно нині застосовувати термін „нехалкідоніти”.

Головною подією, що буде визначати на найближчу перспективу характер розвитку православ'я, є підготовка до чергового Вселенського собору Православної церкви. З 1961 р. уже пройшло три Всеправославних Передсоборних наради, в яких взяли участь і представники Стародавніх Східних Православних церков. В 1993 р. в Константинополі, у рамках підготовки до IV Передсоборної наради, визначено 10 тем порядку денного майбутнього Собору. Вважається, що коли буде досягнута єдність із перших чотирьох питань (православна діаспора, автокефалія і спосіб її оголошення, автономія і спосіб її оголошення, порядок у диптихах та прийняті відповідні документи), буде можливим проведення IV Передсоборної наради, а потім – скликання Вселенського Собору.

Основу православного віровчення складає Біблія (“Святе Письмо”) та Святий Переказ (постанови Вселенських і Помісних Соборів, твори отців церкви, Символ Віри, затверджений на перших двох Вселенських Соборах 325 і 381 рр.). Православ'я визнає догмат про триєдність Бога, про сходження Святого Духа, про боговтілення, спокуту, воскресіння з мертвих, про особливу роль церкви в житті людини у справі її спасіння, про соборність церкви, рай і пекло, хрещення. Як уже згадувалося, православ'я визнає рішення лише перших семи Вселенських Соборів.

Для православних віруючих важливим є відзначення встановлених християнством свят (дванадесятих, великих тощо),

дотримання комплексу християнських обрядів, постів, визнання культу святих і пророків, обов'язковим є відвідування храмів, носіння натільних хрестиків. Основу православної обрядності складає сім таїнств, у яких „під видимим образом віруючому передається невидима Благодать Божа”: хрещення, миропомазання, причастя, сповідь, священство, шлюб і елеосвячення. Благодать Божа, згідно з православним вченням, – це невидима духовна сила, яка очищає людину від гріха й обожнює її.

Православне духовенство поділяється на дві категорії: чорне (ченці), що може обіймати вищі церковні чини, і біле – одружені парафіяльні священники та диякони. Ієрархія духовенства має градації: диякони (диякон, протодиякон, архидиякон), ієреї (ієрей, протоієрей, протопресвітер) та архієреї (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх). Керують православними церквами патріархи або митрополити. Православні церковні парафії об'єднуються у благочинні округи, останні – в єпархії, що складають патріархію (митрополію чи екзархат). Православні церкви мають монастирі (жіночі та чоловічі), духовні навчальні заклади (семінарії та академії), духовні місії, подвір'я (представництво церкви поза її канонічною територією) тощо.

Православ'я в Україні складалося впродовж багатьох століть і є продовженням київського християнства. Його специфіка проявляється в обрядово-культурній сфері, мистецькому оформленні церков, оригінальному трактуванні деяких канонів. Ці риси зумовили формування в ньому демократизму, соборноправності, народності, віротерпимості, гуманізму.

Розвиток православ'я в Україні був достатньо специфічним і мав різноманітні історичні форми як загальноукраїнського, так і регіонального характеру. Українське православ'я сьогодні неоднорідне, немає єдиної церковної організації і представлене трьома напрямками: Українська православна церква Московської юрисдикції (УПЦ), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦКП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Православ'я представлене в Україні і старообрядницькими течіями. Тривалий час українське православ'я було складовою частиною Руської православної церкви.

Розглянемо історію становлення та розвиток цих напрямків, їх специфіку та сучасний стан.

**Руська православна церква** (до 1943 р. – Помісна Російська православна церква) – одна з автокефальних православних церков. Формувалася на базі російських північних епархій Київської митрополії Константинопольського Патріархату разом з утвердженням російської держави. Наприкінці XIV – поч. XV ст. починається процес виділення російських епархій у самостійну митрополію, що завершується у 1448 р. висвяченням у Москві Собором російських ієрархів без згоди Константинопольського патріарха митрополита Московського і всієї Русі Іони. Але процес становлення самостійної Російської православної церкви завершився лише в 1589 р., коли під тиском московського царя Константинопольський патріарх Ієремія висвятив митрополита Іова на патріарха Московського і всієї Русі, закріпивши цим РПЦ у нормах канонічного права як автокефальну. У 1686 р. РПЦ приєднала до себе Київську митрополію. При Петрі I відмінено патріаршество і запроваджено у 1721 р. Святійший Правлячий Синод РПЦ як церковний уряд на чолі з обер-прокурором, що перетворило РПЦ у державну церкву, а православ'я – в офіційну ідеологію російського самодержавства. З 1917 р. в РПЦ відновлено патріаршество. Патріархом Церкви обрано Тихона (Бєлавіна). І хоч Помісний собор 1917–1918 рр. визначив, що духовенство не буде займатися політикою, Тихон прокляв радянську владу і заборонив спілкуватися з нею. Почалися арешти духовенства, репресії священників. Проте в 1923 р. Тихон відмовився від антирадянської діяльності. В 1927 р. патріаршим місцеблюстителем став митрополит Сергій (Страгородський), який створив при собі Тимчасовий Синод, визнаний владою.

У повоєнні десятиліття РПЦ очолювали Алексій (Османський) і Пімен (Ізвєков). З 1990 р. РПЦ очолює патріарх Алексій II (Рідігер). Наступив період відродження православ'я в Росії, чому сприяє перетворення РПЦ у фактично державну релігію країни. Вищими органами управління церкви є Помісні та Архієрейські Собори, Синод. Кадри священнослужителів готуються в духовних академіях, семінаріях, училищах, іконописних і регентських школах. Нині в

юрисдикції РПЦ знаходяться 64 єпархії в Росії, 5 – в країнах СНД, 9 єпархій в інших країнах, УПЦ (36 єпархій), Білоруський екзархат (10 єпархій), Латвійська автономна православна церква, Молдавська ПЦ та Японські православні церкви (3 єпархії), інші підрозділи.

РПЦ має свої періодичні видання, друкує Біблію, церковні календарі, богословську та богослужбову літературу. Бере участь у Всесвітній Раді Церков.

**Українська православна церква (УПЦ)** – православне церковне утворення, узаконене в структурі Російської православної церкви її Архієрейським собором у січні 1990 р. шляхом надання широкої адміністративної автономії при одночасному збереженні канонічного підпорядкування Московському патріархату. Метою цієї акції Російської Церкви була протидія прагненням православ'я України мати свою автокефалію. Це свідчило про те, що у розв'язанні проблем церковного життя керівництво РПЦ іде в руслі загальної політики Росії за утримання України в орбіті своїх стратегічних інтересів. Московська Церква на Харківському єпископському зібранні, проведеному 27 червня 1992 р., усунула з посади предстоятеля Церкви митрополита Філарета (Денисенка), який активно обстоював ідею повної незалежності Православної Церкви в Україні, і висвятила на неї свого Управляючого Справами митрополита Володимира (Сабодана).

УПЦ в 2004 р. мала 36 єпархій, 10384 громади, 151 монастир (в них 4095 ченців і черниць), 15 духовних навчальних закладів (в них 4282 слухачі), 95 періодичних видань (журнали „Православний вісник”, „Слово”, „Православная семья”, „Спасите наши души”; електронний часопис „Амвон”; газети „Православная газета”, „Начало”), 8620 священнослужителів, 8858 культових споруд. Керівництво УПЦ здійснює Синод.

**Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП)** – одна із православних церков України, утворена в червні 1992 р. на Об'єднавчому соборі, в роботі якого брали участь ієрархи, ієреї і миряни, які представляли очолювану Патріархом Мстиславом (Скрипником) Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), а також ту частину очолюваної митрополитом Київським і всієї України Філаретом (Денисенком) Української православної церкви, яка визнала необхідність автокефальної церкви в незалежній



Україні. Главою об'єднаної церкви було визнано главу УАПЦ Мстислава.

В утворенні УПЦ КП втілилася давня мрія українців мати свою духовну самостійність у православному світі й реалізувалося проголошене Новим Завітом право кожного народу на свою Церкву, свого першоієрарха. Проте канонічність УПЦ КП ще не визнається помісними православними церквами, хоча вона фактично є правонаступницею Київської митрополії, заснованої після хрещення Київської Русі у 988 р. при святому князі Володимирі Великому. В Київську митрополію на той час входили території сучасної України, Білорусії, Прибалтійських країн, частини Польщі, Смоленської області (Росія). Київська митрополія була складовою частиною Константинопольського патріархату з 988 р. до 1686 р., коли вона незаконно, всупереч церковним канонам, була відірвана від Константинополя і приєднана до Московського патріархату. Константинопольський Вселенський патріарх і до цього часу не визнає це приєднання і вважає територію колишньої Київської митрополії своєю канонічною територією. До приєднання Київської митрополії Московським патріархатом, за часів Київського митрополита Петра Могили, ця митрополія мала права широкої автономії і вже тоді ставилось питання про утворення Київського патріархату. Але цей намір не був втілений у життя через те, що в 1654 р. при Богдані Хмельницькому Україна була поступово приєднана до Росії. З втратою своєї незалежності в 1686 р. Київська митрополія поступово втрачала свої права незалежного церковного утворення і згодом перетворилася на звичайну єпархію Російської церкви.

У 1919 р. український уряд на чолі з Симоном Петлюрою проголосив автокефалію Української православної церкви. А в 1921 р. українська церква була проголошена автокефальною на Всеукраїнському православному соборі (УАПЦ). Очолив церкву митрополит Василь Липківський. Церква проіснувала до 1930 р. і практично була ліквідована. Під час німецької окупації України УАПЦ відродилась, відокремившись від Польської православної церкви, яка в 1924 р. отримала статус автокефалії від Вселенського патріарха Григорія VII.

Після визволення України від німецьких окупантів у 1944 р. ця церква знову припинила своє існування. Єпископат і частина духовенства церкви емігрувала в Європу і в Америку, де УАПЦ продовжувала функціонувати. В 1988 р. почався рух за третє відродження церкви. 2 жовтня 1990 р. органи влади УРСР офіційно зареєстрували УАПЦ, а 18 жовтня відбулась інтронізація митрополита Мстислава, який очолював церкву за кордоном, на Патріарха Київського і всієї України.

Паралельно з цим митрополит Київський і Галицький Філарет, що був тоді Місцеблюстителем патріаршого Московського престолу і головуєчим на Помісному Соборі, домігся для Української православної церкви (Український екзархат у лютому 1990 р. був перейменований на УПЦ) права „незалежності і самостійності в управлінні”, тобто автономії. 26 жовтня 1990 р. Архієрейський Собор Московського патріархату прийняв рішення про надання Філарету посади довічного предстоятеля УПЦ. 1-3 листопада Філарет скликав Помісний Собор за участю всього єпископату, духовенства, мирян, представників монастирів та духовних навчальних закладів. Собор одноголосно прийняв постанову про автокефалію УПЦ. Це означало відокремлення УПЦ від Московського патріархату. 31 березня – 4 квітня 1992 р. на Архієрейському Соборі Московського патріархату УПЦ було фактично відмовлено в автокефалії. Усунути від посади Філарета не вдалося, він залишився предстоятелем УПЦ.

27 травня цього ж року у Харкові відбувся Архієрейський Собор, інспірований Москвою, на якому було прийнято рішення про усунення Філарета з посади предстоятеля УПЦ і на його місце обрано керуючого справами Московського патріархату митрополита Володимира (Сабодана). 25-26 червня 1992 р. в Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який об'єднав УАПЦ і частину УПЦ Московського патріархату в єдину Помісну церкву – Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). 1-6 липня 1992 року делегація цієї церкви на чолі з Філаретом відвідала Вселенського патріарха в Константинополі на його запрошення з метою розв'язання проблеми автокефалії УПЦ і передала йому відповідного листа тодішнього президента України Л.Кравчука. Відповідь патріарха Варфоломея була такою:

1. Україна має право на автокефальну церкву.
2. Щоб визнати автокефалію, треба щоб УПЦ спочатку об'єдналася.
3. Він хотів би зберегти добрі стосунки з Московським патріархатом.

Отже, справа автокефалії УПЦ повністю залежить від її об'єднання.

11 червня 1993 р. після смерті Мстислава Місцєблустителем патріаршого престолу був обраний архієпископ Володимир (Романюк), який і став наступним предстоятелем церкви. Його заступником було обрано митрополита Філарета (20.10.1993 р.). 14 липня 1995 р. патріарх Володимир помер, а 20-21 жовтня цього року на Помісному Соборі УПЦ КП патріархом Київським і всієї Русь-України було обрано митрополита Філарета. Частина духовенства і мирян відійшла від УПЦ КП, в т.ч. протоіерей Володимир Ярема. Оскільки частина парафій УАПЦ не увійшла в УПЦ КП і не мала свого предстоятеля, Ярему було висвячено в єпископа і 6 вересня 1993 р. на Помісному Соборі обрано патріархом під іменем Дмитрій. Перед цим він прийняв чернечий постриг.

На початок 2004 р. УПЦ КП мала 3395 релігійних громад, що входять в 31 єпархіальне управління. В її структурі функціонує 34 монастирі (185 ченців і черниць), 16 духовних навчальних закладів (в яких 1481 слухач). Різноманітну інформацію віруючим надають 25 періодичних видань (журнал „Православний вісник”; щомісячник „Інформаційний бюлетень”; двотижневик „Голос православ'я” та ін.). Мирянами опікуються 2588 священнослужителів. Церква має 2238 культових споруд.

**Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)** – одна із православних церков, яка діє в Україні. Така церква є також у США, Канаді, Австралії та ін. країнах, де проживають вихідці з України. Прихильники ідеї автокефалії православ'я в Україні прагнуть до повної незалежності їх Церкви і насамперед від Московської Патріархії. Відомо декілька спроб відновлення самостійності православ'я в Україні. Одна з них – у дожовтневий період. Серія кроків духовенства і мирян, спрямована на демократизацію і відродження національних особливостей церкви, увінчалась скликанням у жовтні 1921 р. Всеукраїнського Православного Церковного собору, який затвердив канони УАПЦ і

її внутрішній устрій, обрав ієрархію Церкви тощо. Проте в січні 1930 р. на III Всеукраїнському Православному соборі було прийняте рішення про саморозпуск УАПЦ, значна частина її діячів була арештована за звинуваченням в участі у Спільці визволення України.

Нове відродження УАПЦ почалося в роки Великої Вітчизняної війни в основному на заході і частково в центральних областях України. Церква припинила своє існування з вигнанням загарбників. У післявоєнний час утворюється декілька церковних формувань у США, Канаді, Англії, Австралії, Південній Америці та Західній Європі, які дотримуються орієнтації на українську православну автокефалію.

Новий рух за відродження УАПЦ в Україні почався в лютому 1989 р. зі створення „Ініціативного комітету за відновлення УАПЦ”. У червні 1990 р. відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, а в листопаді – інтронізація патріарха. Ним був обраний митрополит Мстислав (Скрипник), який водночас залишався і главою Української православної церкви у США. У червні 1992 р. в Києві відбувся Об’єднавчий собор, на якому представники від тієї гілки Української православної церкви, яка підтримала лінію митрополита Філарета на повну канонічну незалежність (автокефалію) керованої ним УПЦ, а також від УАПЦ, утворили Українську православну церкву – Київський Патріархат. Проте постанови цього собору не знайшли підтримки серед частини кліру і мирян УАПЦ. Вони не ввійшли в об’єднану церкву. Після смерті Мстислава, у вересні 1993 р., підтримані двома єпископами, вони провели собор УАПЦ, на якому новим патріархом УАПЦ обрали протоієрея Володимира Ярему, який узяв ім’я Дмитрія. В червні 1995 р. відбулася реєстрація державними органами Статуту УАПЦ.

Після смерті в 2000 році патріарха Дмитрія предстоятелем церкви (без сану патріарха) обрано митрополита Мефодія. Сьогодні церква має 1156 парафій, об’єднаних у 12 єпархіальних управлінь, більшість з яких галицькі (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області), 5 монастирів (12 ченців і черниць). В діяльності церкви простежується тенденція створення своєї структури у центрі та на південному сході України. УАПЦ має 7 духовних навчальних закладів (258 слухачів), 7 періодичних видань

(журнал „Православна Галичина”, газета „Наша віра” та ін.), 685 священнослужителів, у власності церкви знаходиться 746 культових споруд.

**Буковинська православна церква** – окреме православне церковне об’єднання, яке в різні століття було підпорядковане різним патріархатам. Населення Пруто-Дністровського межиріччя, яке пізніше дістало назву Буковина, входило до складу Київської Русі і підлягало юрисдикції київських митрополитів. У 1156-1401 рр. це вже була окрема єпархія Галицької митрополії. З утворенням Молдавської держави вона стала спільною церквою українців і молдаван, а після занепаду Галицької митрополії в 1401 р. – самостійною Сучавською митрополією зі староукраїнською богослужбовою і діловою мовою. Опікувалась підупалим православ’ям у Галичині. В 1630-1782 рр. підпорядкована митрополитам в Яссах, які запровадили в богослужіння румунську мову. В 1782–1877 рр. вважалась Радівецькою, пізніше Чернівецькою єпархією, що була під юрисдикцією карловацьких митрополитів (Сербія). У 1873-1921 рр. – окрема митрополія Буковини з широкими автономними (фактично автокефальними) правами. Залякавши буковинців унією, ієрархи церкви сприяли відокремленню Буковини від Галичини. Ослаблене розділом українське населення піддавалося насильницькій румунізації з боку семигородських і місцевих владик. Боротьба української інтелігенції та духовенства за рівні права в церкві завершилася в 1918 р. утворенням вікарних єпископств для українців і румунів. У 1921-1940, 1940-1944 рр. митрополія Буковини і Хотина стала складовою Румунського Патріархату, базою румунського шовінізму й основним чинником асиміляції українців.

З 1945 р. віруючі Чернівецько-Буковинської єпархії – в складі Московського Патріархату. На сьогодні на Чернівеччині функціонують дві православні єпархії – Українська Православна церква (УПЦ) та УПЦ Київського Патріархату. При участі останньої в Чернівецькому університеті відкрито філософсько-теологічний факультет. Є кілька десятків буковинських парафій і в українській західній діаспорі.

### **Старообрядництво**

Це сукупність релігійних течій, що відкололися від Московського

православ'я у другій половині XVII ст. через відмову прийняти церковні реформи Патріарха Никона. Вони стосувалися в основному обрядової сторони: заміна двоперстого хресного знамення триперсним, введення поясних поклонів замість земних, триразового повторення слова „алілуйя” в церковному співі (замість дворазового), ходіння під час богослужіння проти сонця (а не навпаки, як було раніше), запровадження зміненої форми хреста (поряд з восьмикінцевим допускався шестикінцевий), а також виправлення церковних книг та ікон за грецькими зразками тощо. Але глибинною причиною неприйняття культових нововведень було те, що вони запроваджувалися одноособовим рішенням патріарха, а це підривало ідею соборності, автономії церкви, утверджувало в ній принцип єдиновладдя і підпорядковувало її монархічній державі. Старообрядництво стало й ідеологічним виразом соціальних суперечностей у країні. В конфлікті навколо реформ виступили три основні сили: дворянська монархія, що ставила за мету підкорити Церкву державі, бояри і феодальне духовенство, які відстоювали свої місцеві станові привілеї, і очолюване Никоном духовенство з наміром централізувати Церкву і поставити патріаршество вище самодержавства (ніконівська теза „священство більше царства є”). На боці старообрядництва виступили також селянство, міська біднота, частина козацтва та ін. Вже на кінець XVII ст. воно розділилося на 2 основні напрями – попівщину і безпопівщину, які розпалися на багато різних толків і злагод. На ранньому етапі існування для старообрядництва були характерні заперечення „антихриста” – феодальної держави, відмова від спілкування з „мирським”, надія на близький кінець світу, суворий аскетизм, прихильність до старих обрядів і звичаїв і т. п. У 1666-1667 рр. старообрядці були прокляті церковним собором, і лише у 1971 р. звинувачення їх в „єретизмі” офіційно визнані необґрунтованими. Старообрядництво в Україні сьогодні представлено двома згодами: Білокриницькою (попівці) та безпопівською, які разом нараховують 75 громад.

**Білокриницька ієрархія** – старообрядницька церква попівської орієнтації. Виникла в 40-х рр. XIX ст. у зв'язку з намаганням частини старообрядців створити незалежну від никоніанської церкви вищу

ієрархію з правом зводити у священницький сан. Найменування походить від с. Біла Криниця на Буковині (в той час – територія Австрії) – місця проживання громади попівців, які переселилися сюди з Росії. Незабаром її визнали інші старообрядці-попівці, в тому числі рогозька громада (перемазанців) у Москві, куди 1853 р. перемістився духовний центр попівців. У 1862 р. частина старообрядницьких ієрархів виступила з так званим „Окружним посланням”, в якому закликала відмовитися від деяких сторін віровчення і культу, що спричинило розрив з офіційною православною церквою. Розбіжності з приводу послання привели до утворення двох течій білокриницької ієрархії: „окружників”, тобто прибічників послання, і „неокружників”, або „розладників”. Тепер білокриницька ієрархія посідає провідне місце в старообрядництві. В 1988 р. на своєму соборі з нагоди 1000-ліття хрещення Русі прийняла назву „Руська православна старообрядницька церква” і з цього часу очолюється митрополитом. Має ряд керованих єпископами єпархій, які об’єднують близько 150 релігійних громад у Росії, Білорусі, Молдові. В Україні діє Вінницько-Одеська єпархія цієї церкви. Видає „Старообрядницький церковний календар” та іншу релігійну літературу. Старообрядницька церква Білокриницької згоди налічує 65 громад.

## **Католицизм**

Назва походить від грецьк. католікос – загальний, вселенський. Це – один із основних (поряд із православ’ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Він остаточно сформувався як віровчення і церковна організація після розділення церков у 1054 р. Має ряд особливостей у віровченні, культурі та структурі релігійної організації. Віровчення католицизму ґрунтується на Святому Письмі, переказі Отців церкви. Право тлумачити Біблію в католицизмі визнається тільки за віронавчальною владою церкви на чолі з Римським Папою. До джерел віровчення католицизму належать постанови 21 Вселенського собору католицької церкви, настанови, повчання, енцикліки Римських Пап.

Одним із найважливіших віросповідних документів після Біблії є

„Сповідання католицької віри”, прийняте Тридентським собором (1545-1563 рр.). Нікео-Константинопольський Символ Віри та постанови перших семи Вселенських соборів католицька церква доповнила у VI ст. додатком про сходження Святого Духа і від Сина (лат. *filioque*).

Зміцненню католицизму сприяє вчення про спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, при допомозі церкви, яка володіє „запасом (скарбницею) добрих діл” (складається із заслуг Ісуса Христа, Божої Матері та святих). Користуючись „скарбницею добрих діл”, церква, розподіляючи лишки, може скоротити перебування грішників у чистилищі. Останнє трактується як особливе місце (стан), де душі померлих очищаються від гріхів, після чого дістають право на переселення в рай.

Чільне місце у віровченні посідає шанування Богородиці: проголошено догмати про непорочне зачаття Діви Марії, вільної від первородного гріха (1854 р.), та тілесне вознесіння Богородиці на небо (1950 р.). У зв'язку з цим у католицизмі утворився спеціальний напрям теології – маріологія.

Католицизм визнає сім таїнств, однак хрещення в католицизмі здійснюється і через занурення, і через обливання. Миропомазання (у католицизмі конфірмація) проводиться при досягненні 7-12 років і обов'язково єпископом. Під час католицької літургії здійснюється перетворення хліба і вина в тіло і кров Ісуса Христа, тому поза таїнством євхаристії, а отже, й поза церквою, спасіння неможливе.

У католицизмі, крім історично усталених трьох ступенів священства (диякони, пресвітери, єпископи), поставлена особлива група – кардинали. Для всіх церковнослужителів введено обов'язкову безшлюбність – целібат.

Католицизм – єдина релігія, що має централізовану систему управління і свою суверенну, теократичну державу – Ватикан.

Очолює католицьку церкву папа римський. Він обирається довічно конклавом кардиналів (кардинальська колегія) – зібранням найвищих ієрархів церкви (за всю історію католицької церкви обиралося 264 папи). Найважливіші справи церковного життя вирішуються на соборах єпископів.

Резиденція глави церкви знаходиться у Ватикані – місті-державі (мікродержаві) в межах Риму – столиці Італії. Понад 26 останніх років



католицьку церкву очолював папа Іоан Павло II (1920 – 2005 рр.). Папа як глава церкви обирається на спеціальному зібранні – колегії кардиналів (конклаві). Він призначає кардиналів, патріархів, митрополитів, архієпископів і єпископів, які очолюють відповідні підрозділи церкви – дієцезії. Папа є сувереном теократичної держави Ватикан. На I Ватиканському соборі (1869-1870) затверджено догмат про непогрішність Папи, коли він виступає з питань віри і моралі. Важливі позиції в католицизмі посідає чернецтво, організоване в ордени, які спеціалізуються в місіонерській діяльності, поєднуючи її з різними формами освітництва, виховання, добродійності. Найбільш впливовими чернечими орденами є домініканці, францисканці і, особливо, „Товариство Ісуса” (езуїти). Католицька церква створює також напівчернечі організації мирян – так звані секулярні інститути для євангелізаторської праці в сім'ях, серед різних спільнот.

Католицизм – найчисленніший напрям у сучасному християнстві. Регіони найбільшого поширення католицизму – Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Бельгія, Німеччина, Австрія, Польща, Ірландія, Угорщина, Словаччина, Хорватія, Литва, США, країни Латинської Америки. Після II Ватиканського собору (1962-1965) зміцнюються позиції католицизму в ряді африканських та азійських країн.

У світі сьогодні близько 1 млрд. 79 млн. послідовників цієї віри. Порівняно з 6,5 млрд. населення планети це 16,6% від усіх жителів Землі. Щороку їх чисельність зростає на 1,3%.

Католики становлять 62,4% населення обох Америк, 40,5% - Європи, 27,5% – Океанії, 16,5% – Африки, майже 3% – Азії. В структуру католицької церкви входять 4697 єпископів, 405058 священиків (один священик на 11270 жителів земної кулі), 30097 дияконів, 54828 ченців та 782932 черниць, понад 2 млн. катехитів, 215 тис. семінаристів, 47187 тис. учнів різноманітного рівня шкіл. Для реалізації соціальної доктрини церкви створена розвинена інфраструктура оздоровчої та реабілітаційної роботи. В неї входять: 5,2 тис. лікарень, понад 17 тис. диспансерів, 825 лепрозоріїв, 12,2 тис. будинків перестарілих, 8,3 тис. притулків, 12 тис. дитбудинків.

Після проголошення незалежності України тут швидкими темпами відроджується католицизм. Він набуває стрункого інституційного статусу, чому великою мірою сприяє встановлення

дипломатичних відносин між Україною і Ватиканом та візит у червні 2001 року папи Івана Павла II в Україну.

**Римо-католицька церква в Україні** – одна із традиційних для неї християнських церков. Офіційно існує від установлення її ієрархії в XIV ст. Однак перша римо-католицька дієцезія латинського обряду на території України була заснована у XIII ст. у Луцьку, об'єднана з Володимиро-Волинською дієцезією у 1427 р. У 1321 р., який вважається роком заснування Київської дієцезії Папою Іоанном XXII, першим єпископом латинського обряду Києва призначено Стефана. 13 лютого 1375 р. Папа Григорій XI установив Галицьку митрополію (латинського обряду), столицю якої перенесено на початку XV ст. до Львова. У XIV ст. створено дієцезію у Кам'янець-Подільську, у 1848 р. – дієцезію у Херсоні. Церква безперешкодно розвивалася аж до 30-х років XIX ст., коли почалися репресії з боку царського уряду (заборона побудови нових костьолів, закриття римо-католицьких монастирів або їхнє перетворення на православні, обмеження душпастирської служби тощо). Після польського повстання в січні 1863 р. посилювався тиск із боку царського уряду на католиків. Було закрито багато римо-католицьких костьолів і каплиць. Ситуація поліпшилася після царського указу „Про толерантність” в 1905 р. Із 1920 р. знову почалося гоніння на церкву. Єпископів і багато священиків було вигнано з території Радянської України. Тих, що залишилися, переслідували.

Напередодні Другої світової війни діяв лише один костюль в Одесі. Під час війни на території України відкрито чимало костьолів. У 1989 р. залишалися офіційно зареєстрованими тільки 90 римо-католицьких громад без жодної діючої ієрархії. Коли Україна проголосила свою незалежність, Святий Престол визнав її. У 1991 р. Римський Папа Іоанн Павло II призначив єпископів до трьох дієцезій (Львівської, Кам'янець-Подільської, Житомирської). В 1992 р. першим Апостольським Нунцієм в Україні призначено архієпископа Антоніо Франко. Наступним Апостольським Нунцієм в Україні був Микола Етерович. Сьогодні Апостольську столицю в Україні представляє Іван Юркович. У 1993 р. утворено Апостольську Адміністрацію для римо-католиків Закарпаття.

Церква охоплює своєю пастирською опікою віруючих різних

національностей: поляків, українців, росіян, угорців, словаків, чехів, німців, вірмен, молдаван, румунів, мовами яких ведеться богослужіння. Структура Римо-католицької церкви продовжує розвиватися. Організаційною формою РКЦ є автономне об'єднання громад – дієцезія. Духовним центром вважається Львівська архідієцезія. Окрім того, ще діють Житомирська, Луцька, Кам'янець-Подільська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська дієцезії. В Закарпатті існує структура РКЦ, безпосередньо підпорядкована Апостольській столиці. РКЦ має власну єпископальну конференцію, яку очолює кардинал Мар'ян Яворівський.

Сьогодні церкви в Україні підпорядковані 863 громади (в усіх областях України), 80 монастирів, 7 духовних навчальних закладів (800 слухачів), 13 періодичних видань, 474 служителів культу. Римо-католицька церква презентує себе у світі через чернечі ордени, які є не просто складовою релігійної системи, але й досить потужною самочинною силою. Здебільшого це буденна робота в суспільному середовищі, і в першу чергу благодійницька, просвітницька, виховна діяльність. Вплив орденів поширюється на всі ділянки роботи церкви. Із 2 тис. орденів та згромаджень в Україні сьогодні діють 23 чоловічих і 56 жіночих інститутів посвяченого життя та товариств апостольського життя РКЦ. До семисот їхніх членів живуть у монастирях.

Ще з кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття парафіяльним душпастирством в Україні займалися бернардини, капуцини, домініканці, кармеліти, єзуїти, палотини, пауліни, пасіоністи.

Серед чоловічих орденів найбільш діяльними сьогодні в Україні є ордени місіонерів, воскресінців, михалітів, редемптористів, маріян, салетин; представників францисканської чернечої родини (бернардини, капуцини, боніфратри, домініканці, палотини, селезіани, єзуїти).

Жіночі чернечі інституції РКЦ в Україні представлені серафітками, михалітками, феліціанками, юзефітками, дочками Божого Милосердя, серденками, відгалуженнями домініканок, урсулінками, шаритками, сестрами Непорочної Діви Марії, гоноратками, відгалуженнями служебниць, кармелітками, сестрами непорочницями.

Їхня праця охоплює різноманітні сфери. Брати і сестри

катехизують, здійснюють просвітницьку та благодійницьку діяльність, організують паломництво, опікуються різними об'єднаннями для тих чи інших категорій віруючих – професійних, вікових, нужденних.

Молоді кандидати у священники навчаються у духовній семінарії в м. Городку (Хмельницька обл.), а також за кордоном у Польщі і Ватикані. Римо-католицька церква видає у Києві двотижневик „Парафіяльна газета”, місячники „Аве Марія” (Кам’янець-Подільський) і „Християнське слово” (часопис капуцинів в Україні), деякі інші видання.

**Українська греко-католицька церква (УГКЦ)** – українська католицька церква візантійської обрядової традиції, яка виникла внаслідок укладення Берестейської церковної унії в 1596 р. між Київською митрополією і Апостольським престолом у Римі. Вона стала однією з традиційних історичних церков українського народу. Після розколу християнства на католиків і православних (1054 р.) чинилися різноманітні спроби знов об'єднати християн під орудою Римського престолу. Керуючись суто політичними мотивами, римські та візантійські первосвященики уклали в 1274 р. Ліонську, а в 1439 р. – Флорентійську унії з метою об'єднання східних і західних християнських церков. Ці перші спроби виявились безуспішними, але були закладені основи уніатства церковної течії в християнстві, що базувалась на союзі (унії) різноманітних східно-християнських церковних організацій із католицькою церквою на умовах визнання першими релігійного верховенства папи римського і католицького „Символу віри”, але збереження традиційного культу та національної (місцевої) мови богослужіння.

Зараз існує понад 30 уніатських церков грецького, вірменського, халдейського, коптського та інших обрядів. Ці церкви називають ще католицькими церквами східних обрядів. Українська греко-католицька церква – найбільша за кількістю послідовників уніатська церква, громади якої поширені не лише в межах України, але й серед українців, що проживають на територіях інших країн.

Прийняття Берестейської унії представниками папи римського та окремих архієреїв православної церкви України передувала трагічна історична і політична ситуація в Україні кінця XVI ст.,

ополячення православного населення, експансія римо-католицької віри, витіснення православ'я із соціального життя, обмеження соціально-політичних прав православних. Віровчення УГКЦ базується на спільних для християнської релігії положеннях про віру в божественну Трійцю та незаперечну істинність Біблії. Греко-католики визнають сходження Духа Святого від Бога-отця і Богасина (як і католики), зверхність римського папи як намісника Христа на Землі, його непогрішимість під час богослужіння в питаннях віри й моралі, вчення про пекло, рай, чистилище, культ Діви Марії та ін. Обрядово-культува практика у них – православна. Свята відзначають згідно з православним календарем.

Берестейська унія – дуже складне і суперечливе явище в історії нашого народу. Унія прискорювала процеси ополячення та окатоличення українців. Вона призвела до поділу української нації за конфесійною ознакою на православних (дезуніатів) та католиків (уніатів), що стало однією з причин, яка перешкоджала консолідації народних сил у найвідповідальніші періоди історії. Унія спричинила глибоку релігійну кризу, що вийшла за межі XVI ст., гостро позначилася на всій історії українського народу, викликала довготривалі церковні і національні конфлікти. Водночас вона еволюціонувала в традиційне віросповідання корінного населення Галичини і Закарпаття, сприяла збереженню національної ідентичності українців – мови, культури, традицій, а також вихованню інтелігенції, розвитку національної економіки. У 1946 р. Львівський собор під тиском політичних органів скасував Берестейську унію і ліквідував греко-католицьку церкву. Її майно було передано російському православ'ю. Духовенство було репресоване. УГКЦ довгий час діяла в підпіллі і за кордоном. Свою діяльність вона знову відновила у 1989 р. і нині функціонує як митрополія, очолювана кардиналом Любомиром Гузарем. Водночас було відновлено греко-католицьку церкву в Закарпатті (Ужгородська унія). Церква і миряни ведуть активну боротьбу за офіційну реабілітацію державою УГКЦ, за визнання її Патріархату Апостольською Столицею, канонізацію митрополита Андрія Шептицького, поширення юрисдикції глави УГКЦ на парафії Закарпаття і Польщі.

Сьогодні церква має у своїй структурі митрополію, Києво-

Вишгородський екзархат, 9 єпархій, 92 монастирі (1134 ченці і черниці), 13 навчальних духовних закладів (1581 слухач), 27 періодичних видань, 2051 священнослужитель (47 іноземців). За час незалежності України УГКЦ набула рекордну за всю свою історію кількість єпископів: разом із представниками діаспори їх є 33, а в Україні – 8. В її структуру також входять 19 єпархій, що діють серед української діаспори, це дві митрополії: Філадельфійська і Вінніпезька (15 єпархій в Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Австрії, Польщі, Чехії, Словаччині, території колишньої Югославії). Окрім того, це ще три апостольських екзархати: Франція, Швейцарія, країни Бенілюксу (митний союз Бельгії, Люксембургу, Нідерландів). Всього ж УГКЦ нараховує 3340 громад. Окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ і підпорядкована папському нунцію в Україні, складають греко-католики Закарпаття. Іншу групу становлять греко-католики Польщі, що знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні Апостольської столиці.

### **Протестантські течії**

**Протестантизм** (від лат. protestans – той, що заперечує, незгідний) – загальна назва релігійних течій, генетично зв'язаних із Реформацією. Це третій, поряд із католицизмом і православ'ям, напрям у християнстві. В історії розвитку протестантизму науковці виділяють дві стадії: ранній та пізній. Ранні протестантські течії – лютеранство, кальвінізм, англіканство – утворюються в XVI ст., даючи поштовх анабаптизму, меннонітству, антитринітаризму, соцініанству. Пізній протестантизм (кін. XIX – поч. XX ст.) пов'язаний із пієтизмом і виникненням методистів, баптистів, квакерів, мормонів, адвентистів, п'ятидесятників. Більшість церков і деномінацій у протестантизмі поділяє загальні віросповідні принципи християнства. Всупереч претензіям церкви на посередницьку роль між людиною і Богом, протестантизм оголосив особисту віру єдиним шляхом спасіння, Біблію – єдиним джерелом одкровення, спростувавши необхідність священних переказів. Через ідею даром даної благодаті об'рунтовано принцип загального священства віруючих, відкинуто інститут чернецтва, закладено

основи демократизму церковного життя (автономність громади, виборність і підзвітність священника). Вбрання церков спрощено, богослужіння зведено до проповідей, молитов, співу; залишено два християнські таїнства (хрещення, причащення), які вважаються тільки обрядами; поклоніння іконам, мощам, святым відкинуто. Велика кількість церков і напрямків зумовила відсутність у протестантизмі єдиного світового центру. Ранні і частина пізніх течій беруть участь в екуменізмі, суспільно-політичному і культурному житті. Протестантизм поширений на всіх континентах, особливо в Північній Америці та Європі. З другої половини ХХ ст. динамічно розвивається в Латинській Америці, Південній Африці, Східній Азії. В світі сьогодні близько 600 млн. протестантів. Щороку їх чисельність зростає на 3,3%. Найдинамічніший напрямок – п'ятидесятницькі течії (зростання щороку складає 8,1%). Більшість серед віруючих протестанти мають у 8 країнах, ще в 22 країнах їх від 50 до 85%. В Україні протестантизм існує з ХVІ ст., переважно у формі пізніх течій (баптисти, євангельські християни, адвентисти, п'ятидесятники, єговісти).

**Протестантизм в Україні** – одна з трьох християнських течій, що зародилася тут у другій пол. ХVІ ст. внаслідок розвитку ренесансно-реформаційних процесів. У своїй еволюції протестантизм тут пройшов кілька етапів. **Передреформаційний** – період впливу на духовне життя України раціоналістично-єретичних рухів західного (вальденси, катари, альбігойці, бичувальники тощо) та східно-європейського (богоміли, нестяжателі, стригольники, „жидовілі”) походження, а також ранньохристиянських учень Дж. Вікліфа та Я.Гуса. **Реформаційний** – період розвитку ранніх європейських течій: традиційних (лютеранство, кальвінізм, чеське братство) і нетрадиційних (антитринітаризм, соцініанство). Перша протестантська громада – анабаптистська – з'являється у Володимирі-Волинському (1536 р.); у 40-х рр. ХVІ ст. починається діяльність лютеран, а з другої половини ХVІ ст. – кальвіністів та антитринітаріїв, передусім серед шляхти. На першу половину ХVІІ ст. припадає активність соцініан, які привертають на свій бік українські роди Немиричів, Гойських, Чапличів, Гулевичів-Ціпановських, Олесницьких, Кішок, Іваницьких тощо. До ХVІІ ст. основний регіон поширення протестантизму –

Західна Україна (Волинь, Галичина, Підляшшя, Холмщина), з XVII ст. – також Поділля, Угорська Русь, Центральна Україна (Київщина, Житомирщина). У цей період протестантизм бере дієву участь у культурно-національному піднесенні, розгортаючи книговидавничу, літературно-полемічну, науково-педагогічну практику. З середовища протестантизму виходять переклади біблійної літератури слов'яно-руською мовою: друковані „Катехізіс” Симона Будного (1562 р.) та Євангелія (від Матфея, Марка і початок Луки) Василя Тяпинського (не пізніше 1570 р.), рукописні Євангелія Валентина Негалевського (1589 р.), анонімні Нягівські Євангельські повчання (друга пол. XVI ст.) та Крехівський апостол (друга пол. XVI ст.), численні Повчальні Євангелія, збірки проповідей і повчань (знайдено вже понад 50 збірок). **Просвітницький** – період пієтичних змін у європейському протестантизмі та їхнього відображення в духовних процесах України, зародження нових течій (меннонітства, баптизму, методизму тощо) та пізніх раціоналістичних рухів православного (духовне християнство) і пієтичного (штундизм) походження, що охоплюють переважно соціальні низи, актуалізуючи раціонально-єретичні та соціально-утопічні вчення. В другій пол. XIX ст. вони вливаються в протестантизм. **Новітній** – XX ст. – період позначений розвитком пізнього протестантизму, який поширює свій вплив на всі регіони України. На початку 2004 р. протестантські течії об'єднували у 35-ти напрямках 7278 релігійних організацій. Протестантські деномінації України мають свої управлінські структури, 65 навчальних закладів, видрукують 63 газети й журнали. Найбільшою протестантською течією в Україні є баптизм (2788 релігійних організацій), на другому місці – течія п'ятидесятників (2061 релігійна організація). Адвентисти налічують 1008 релігійних організацій, Свідки Єгови – 919. Протестантські деномінації в Україні найбільш динамічні в своєму розвитку, мають достатньо розвинуту релігійну мережу та матеріальну базу. Кількість лютеран, кальвіністів, методистів, пресвітеріан незначна, інші течії протестантизму нараховують лише по декілька громад. Останнім часом в Україні з'явився ряд непротестантських течій, зокрема різних харизматичних церков (Церква скелі, Нове життя, Боже слово та ін.). В країні існує кілька протестантських церковних об'єднань, що ведуть активну релігійну та позарелігійну,



передусім філантропічну, діяльність, поділяють принципи екуменізму, участі в суспільному житті.

### **Ранній протестантизм**

У своїй початковій формі виник у XVI-XVII ст. у Західній Європі. Це лютеранство, кальвінізм, цвінгліанство, англіканство, анабаптизм і соцініанство, які прийнято об'єднувати під загальною назвою ранній протестантизм. Дві перших течії заклали основи протестантського віровчення та внесли зміни в християнську культову практику. Лютеранство, кальвінізм та англіканство ще й сьогодні є досить численними та мають широке розповсюдження.

### **Лютеранство**

В епоху Реформації в Західній Європі відбувалося формування нового класу – буржуазії, яка вимагала не лише змін соціально-політичного устрою, а й нової релігії як нової ідеології, оскільки католицизм не відповідав її цілям і фактично захищав феодалізм. Так виникла потреба реформації католицизму, яку публічно виголосив Мартін Лютер (1483-1546 рр.). Католицький чернець, доктор теології, натхненник реформ середньовічної Церкви у 1517 році у Віттенбурзі оприлюднив антипапський документ „95 тез” проти індульгенцій, де гостро критикував основні положення віровчення і культу католицизму та висунув низку принципів, на які могла б спиратися нова релігія.

Основні принципи нового віровчення, сформульовані М. Лютером і його сподвижниками, викладені в „Аугсбурзькому сповіданні” в 1530 році. За Лютером, людину рятує тільки її особиста віра в Бога. В земному житті, а не у втечі від світу вона повинна шукати шлях до спасіння. Лютеранство заперечує духовенство як наділеного благодаттю посередника між Богом і людиною. Воно проголосило принцип священства, який полягає в тому, що кожен віруючий є священник і має право трактувати Священне Писання за своїм розумінням. Лютеранство проголосило рівність всіх віруючих перед Богом. Окрім Біблії, яка перекладається національними мовами, священною також вважається „Книга Згоди”, що включає в себе „Великий” і „Малий” катехізиси Лютера, „Шмалькальдєнські

статті”, „Формулу Згоди”. Лютеранський культ відповідає потребам „дешевої церкви”. З християнських таїнств у лютеранстві збереглося лише хрещення та причастя, які вважаються тільки символічними діями. Відкидається чернецтво, поклоніння святим, мощам, фетишам, заперечується католицька ієрархія, авторитет папських декретів, послань, рішень соборів. Богослужіння ведеться національними мовами.

Лютеранство переважно поширене в Європі. Нині в світі є 75 мільйонів лютеран, близько 200 лютеранських церков. В Україні лютеранство з'явилося разом із першими німецькими переселенцями, і, в основному, поширене в місцевостях, де компактно проживають громадяни німецької національності. Сьогодні в Україні функціонує понад 86 лютеранських громад трьох напрямків: німецька, шведська і українська незалежні євангельсько-лютеранські церкви.

### **Цвінгліанство**

Засноване швейцарським реформатором У. Цвінглі в 1522 р. Маючи багато подібного з лютеранством, цвінгліанство формувалося самостійно і мало ряд істотних особливостей. Істинне для нього лише те, що підтверджується Священним Письмом (для лютеранства – те, що йому не суперечить). Специфічною рисою цього релігійного напрямку є вчення про спасіння небагатьох обраних. Таїнства розглядаються лише як знаки-символи, тобто відкидається їх спасительне значення. Хрещення і причастя визнаються лише як символічні обряди, які не мають надприродного значення. Визнається особлива роль пророків. Наприкінці XVI – початку XVII ст. цвінгліанство злилося з кальвінізмом.

### **Кальвінізм**

Вчення засновано одним із діячів реформації у Франції Ж. Кальвіном (1509-1564 рр.), який здобув освіту в найкращих університетах Парижа та Орлеана і перебував під впливом ідей християнського гуманізму. Починаючи з 1534 р., Кальвін бере участь у Реформації, але втікає від переслідувань до Швейцарії. Тут у 1536 р. з'являється його основна праця „Настановлення християнської віри”, яка теологічно об'рунтувала реформацію. Поруч із традиційними

богословськими положеннями протестантизму, Кальвін зосереджував увагу на вченні про абсолютний характер провіденціалізму та мирський аскетизм, сакралізував трудову діяльність як форму служіння Богові. Він об'рунтував вищість духовної влади над світською, а також необхідність організаційної будови церкви як союзу самоуправних громад. Поділяючи принципи спасіння особистою вірою, богонатхненності лише Біблії, доповнив їх догматом про абсолютне передвизначення. Кальвінізм підкреслює всемогутність Бога і нікчемність людини. За Кальвіном, Бог ще до створення світу одним людям дарував спасіння, іншим – загибель. Доля кожного перевіряється результатами праці, навчання, фінансовими чи сімейними успіхами, що веде до активної життєвої позиції віруючого (догмат мирського призначення), релігійної ревності.

Вчення Кальвіна найрадикальніше реформувало християнський культ і церковну організацію. Майже всі зовнішні атрибути (ікони, свічки тощо) були скасовані, провідним у богослужінні стало читання та коментування Біблії, співання псалмів, молитви. Головна роль в общинах відводилась пресвітерам – керівникам угруповань віруючих і проповідникам, які спрямовували релігійне життя общини. Сучасна кальвіністська організація демократична, кожна громада незалежна і самокерована, пресвітер обирається віруючими. Сьогодні кальвінізм поділений на ряд напрямків (реформаторство, пресвітеріанство, конгрегаціоналізм), що мають часткові організаційні відмінності. Найбільші кальвіністські церкви діють у Голландії, США, Німеччині, Шотландії, Швейцарії, Франції. Всього в світі 73 млн. кальвіністів. В Україні кальвінізм існує у формі Закарпатської реформатської церкви, що налічує 109 громад.

### **Англiканство**

Англiканство – одна з трьох основних раних протестантських течiй, що виникла в Англії в XVI ст. у ході боротьби короля Генріха VIII за політичну незалежність від папства. В 1534 р. парламент проголосив незалежність церкви від папи, а короля Генріха VIII – її главою. Церковні відносини з Ватиканом було розірвано, закрито всі монастирі, а майно конфісковано. У 1549 р. було введено молитовник,

скасовано безшлюбність духовенства, але збережено католицькі догмати та обряди. В 1571 р. за королеви Єлизавети I парламент прийняв Англійський Символ віри з 39-ти статей, який заперечував католицький догмат про чистилище, практику індульгенцій, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Англійська церква прийняла протестантські догмати про виправдання вірою і Священне Писання як єдині джерела віри. Але при цьому визнавався католицький догмат про спасительну силу церкви, залишився недоторканим єпископат. Англіканська церква, еkleктично поєднавши в собі протестантські та католицькі догмати, стала прикладом компромісного варіанта протестантизму.

Організаційна побудова церкви єпископальна, глава церкви – король, примас (єпископ, який має вищу владу щодо духовенства країни) – архієпископ Кентерберійський. Англіканство – державна релігія Англії. Англіканські структури також діють в США, Австралії, Канаді, у Британських колоніях. Сьогодні у світі близько 73 млн. англікан. Середнє місце між католицизмом і протестантизмом дає церкві можливість успішно брати участь в екуменічних процесах.

### **Пізній протестантизм**

Еволюція ідей протестантизму знайшла свій вияв у їх пізніх формах, що сформувались переважно в XIX-XX ст. До них належать баптизм, п'ятидесятництво, адвентизм, Свідки Єгови та інші течії.

### **Баптизм**

*Баптизм* (від грецьк. *baptizo* – занурювати, хрестити у воді) – протестантський напрямок, що виник внаслідок розвитку пуританізму. На початку XVII ст. в Англії незалежно один від одного виникають два різновиди баптизму. Англійські індепенденти (незалежні сепаратисти), які переселилися в Амстердам, повернулися назад в Англію й утворили в 1609 р. першу общину загальних баптистів, що поділяла погляди арміанців. Але цей різновид не одержав домінуючого становища і в 1638 р. в Англії виникла община часткових (партикулярних) баптистів, яка поділяла кальвіністську доктрину визначеності.

Баптисти найбільш послідовні в проведенні в життя

протестантських принципів, вимогливі щодо поглядів і поведінки своїх послідовників. Хрещення в баптизмі проводиться не над дітьми, а над дорослими. Членами Церкви вважаються „заново народжені” дорослі, які свідомо прийняли водне хрещення. Єдиним джерелом віровчення є Біблія (насамперед її Новий Заповіт). У проповідницькій діяльності на перший план виходять морально-повчальні теми. Головний принцип – жити в світі, але бути не від світу, повністю віддаватися „небесному жениху” – Ісусу Христу. Надто привабливим є дотримання баптистами простих норм моралі (взаємна підтримка і допомога, відмова від алкоголю, лихослів’я та ін.). Баптизм проголошує, що особисте спасіння досягається шляхом віри у „викупну жертву Ісуса Христа”. Дотримуючись принципу „загального священства” і визнаючи можливість безпосереднього спілкування віруючих із Богом через молитву, баптизм заперечує духовенство як посередника між віруючими і Богом. Послідовники баптизму не визнають святих, мощей, ікон, чернецтва, церковних таїнств. Вони визнають лише так звані дванадцять християнські свята, хоча і не святкують їх. Специфічними святами баптизму є день жнив і день єдності. Обряди водного хрещення і причащення (хлібопереломлення) баптисти розглядають як символічні акти.

Церква баптистів – це самоуправна община. Общинами керують виборні пресвітери. Баптизм приділяє особливу увагу проповідницькій діяльності. Зібрання проходять 2-3 рази на тиждень. Віровчення баптистів із часом змінювалося. В результаті відбувся його поділ на ряд самостійних течій – Баптистів-арміан, Баптистів-реформістів, Баптистів 7 дня, Баптистів вільної волі, Древніх баптистів, Баптистів шести положень та ін.

Через переслідування у своїй країні баптисти змушені були емігрувати в США. В 1639 р. індепендент Роджер Уільямс заснував там першу общину баптистів. „Велике пробудження” американського баптизму наступило в XVIII ст. Згодом він став відігравати провідну роль у Всесвітньому союзі баптистів, центр якого знаходиться у США. Общини баптистів є майже у всіх країнах Європи. Нині в світі нараховується близько 80 млн. баптистів. Баптистська організація володіє великим капіталом, має свої університети, видавництва, пресу, місіонерські товариства тощо. В 1884 р.

утворюється Союз російських баптистів, до якого входили також українські баптисти.

Православна церква, спираючись на допомогу державних органів, всіма засобами боролась проти баптизму. Баптисти не сприйняли Жовтневу революцію 1917 р. Вони виступили з ідеєю „революції духу”. З часом баптизм перейшов на позиції лояльності щодо радянської влади. Вже в 1927 р. Союз баптистів нараховував близько 500 тис. членів. Переслідування і репресії 20–30-х рр. призвели до саморозпуску Союзу. В 1942 р. організаційна діяльність баптистів відновилася. В 1944–1945 рр. відбулося об’єднання баптистів, євангельських християн і християн віри євангельської, утворення єдиної організації Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Друкованим органом ЄХБ став журнал „Братский вестник”.

Баптистська церква в Україні – добре організована християнська течія. Чисельність її членів постійно зростає. Перші баптисти, з числа німецьких поселенців, які дотримувалися осібно (партикулярного) баптизму, були охрещені на річці Інгул (1864 р.) в Єлизаветградському повіті Херсонської губернії. У 1867 р. у селах Карлівка і Любомирка того ж повіту ними були організовані перші баптистські громади. Виникненню баптистських громад у Таврійській губернії передувала діяльність у селах Ново-Василівка та Астраханка Бердянського повіту новомолокан, які ще йменували себе євангельськими християнами. Згодом баптистські громади виникли у Волинській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Після маніфесту 1905 р. та інших царських указів почалася легалізація євангельських і баптистських церков. Однією з перших у 1907 р. була зареєстрована київська громада по вірі хрещених християн євангельського сповідання. В 1908 р. у Києві відбувся Всеросійський з’їзд баптистів. Того ж року на з’їзді в Катеринославі І.Проханов заснував Всеросійський союз євангелістів. У перші роки після Жовтневої революції 1917 р. євангельсько-баптистський рух в Україні значно активізувався. У жовтні 1918 р. в Києві відбувся перший Всеукраїнський з’їзд баптистів, з благословення якого розгорнулася активна місіонерсько-євангелізаційна робота. В травні 1921 р. в Єлизаветграді відбувся другий Всеукраїнський з’їзд баптистів, на якому засновано Всеукраїнський союз баптистів з

центром у Києві. З кінця 20-х рр. діяльність Союзів баптистів та євангельських християн була заборонена. Тільки після війни почалося відродження євангельсько-баптистського руху в Україні. Згідно з даними Всесоюзної Ради ЄХБ, наприкінці 50-х рр. в Україні проживало 75% всіх членів церкви. З 1961 р. в церкві ЄХБ розпочався розкол і була створена фактично паралельна баптистська організація, яку з 1965 р. очолювала Рада Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ). Із середини 70-х рр. у церкві ЄХБ поживалася духовна робота, кризові явища поступово долалися.

Нині євангельсько-баптистський рух в Україні перебуває на піднесенні. Споруджуються нові та реставруються старі культові приміщення. Постійно зростає кількість релігійних громад. Активно ведеться євангелізаційна робота серед різних верств населення. Сучасні баптисти опікуються питаннями розбудови Української держави, відродження духовної культури народу. Баптизм є найбільшою протестантською течією, яка складає 40 % від загальної чисельності всіх протестантських спільнот. Найчисельніша та найавторитетніша деномінація в баптизмі – Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптистів (ВСО ЄХБ). В Україні також діють громади Ради Церков Євангельських Християн-Баптистів (РЦ ЄХБ), незалежні громади ЄХБ та громади євангельських християн.

**Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСОЄХБ)** – одна з найбільших протестантських релігійних організацій України (у минулому – Союз ЄХБ України). Назву одержав на 22-му з'їзді ЄХБ України (Київ, лютий, 1994 р.), має свій статут. Керівний орган – Рада ВСОЄХБ, до складу якої входять і старші обласні пресвітери. Президентом ВСОЄХБ нині є пастор Г.Комендант. Тривалий час українських баптистів очолював пастор Я.Духонченко. Деномінація має у своєму складі 25 управлінь, 2367 релігійних громад, якими опікуються 2818 священнослужителів. Союз має 40 навчальних закладів, 18 періодичних видань.

Основні друковані органи: журнали „Вестник истины”, „Євангельська нива”, газети „Християнське життя” (Київ), „Слово веры” (Донецька обл.), „Жизнь и вера” (Автономна Республіка Крим), альманах „Богомыслие” (Одеса). Масовим тиражем

українською мовою ВСО ЄХБ видрукувала Новий Заповіт, Біблію для дітей, нотний збірник „Євангельська пісня” та іншу релігійну літературу. Підготовка служителів культу ведеться в Київській та Одеській духовних семінаріях, біблійних інститутах у Вінниці, Дніпропетровську, Києві, Рівному та Чернівцях, біблійній школі в Одесі. ВСОЄХБ підтримує добрі стосунки зі своїми одновірцями США, Канади, Німеччини, Швеції та інших країн. Входить до складу Всесвітнього союзу баптистів, Європейського союзу баптистів та Євро-Азійської федерації союзів ЄХБ.

### **П’ятидесятництво**

*П’ятидесятники* – пізньопротестантська релігійна течія, основою віровчення якої є розповідь про зішестя Святого Духа на апостолів на 50-й день після воскресіння Христа. Виникла наприкінці XIX ст., а з XX ст. поширює вплив на Латинську Америку і Європу. Перші відомі проповідники – В. Сеймур із Лос-Анжелоса та Е.Робертс з Уелса. На початку XX ст. через Скандинавію розповсюджується в Росію. П’ятидесятники не мають єдиного світового центру. Найбільші церкви – Асамблея Божа (Спрінгфілд), Церква Божа (Теннессі), інша Церква Божа (Клівленд, всі – в США), що мають місії у багатьох країнах. Їхніми зусиллями розпочато діяльність п’ятидесятників в Україні в Одесі (Асамблея Божа), в Галичині та на Волині (Асамблея Божа і Церква Божа) у 20-х рр. XX ст. Це одна з найбільш динамічних протестантських течій, що активно зростає в Південній Америці та Південній Азії, Африці, Східній Європі. Загальна кількість віруючих п’ятидесятників у світі – близько 105 млн. П’ятидесятники оголошують можливість отримання хрещення Святим Духом, а через нього – плодів і дарів Духа будь-якою людиною в її буденному житті. Серед дев’яти дарів передують дари говоріння іноземними мовами (глосолалія) та зцілення вірою. Більшість догматів є водночас елементами культу; хрещення Святим Духом та отримання дарів досягається під час безпосереднього спілкування з Богом. Дотримуються обрядів хрещення та євхаристії.

В Україні нараховується декілька різновидів п’ятидесятників (Християни віри євангельської, Християни євангельської віри, П’ятидесятники-сіоністи, П’ятидесятники-звершенці, Євангельські



християни в дусі апостольському тощо). В 2004 р. вони мали 2061 релігійну організацію (24,57 % від кількості протестантських спільнот). Більшість із них об'єднано у **Всеукраїнський Союз Християн Віри Євангельської (п'ятидесятників) (ХВСП)**. Його структура включає 1519 організацій, 26 обласних управлінь, 50 місій, 15 духовних навчальних закладів (898 слухачів), 956 недільних шкіл, 21 періодичне видання. У 1424 громадах богослужіння веде 2152 пресвітери.

### Адвентизм

*Адвентизм* (від лат. *adventus* – пришестя) – течія пізнього протестантизму, яка виникла в 30-х роках XIX століття у США, ідейним натхненником і організатором вважається баптистський проповідник Вільям Міллер.

В адвентистському русі умовно можна виділити два періоди. Перший охоплює 1831-1838 рр. і пов'язаний з проповіддю В.Міллером ідеї другого пришестя. Другий – заключний, припадає тільки на 1844 рік, на який послідовники В.Міллера призначили другий прихід Ісуса Христа. Оскільки пророковане пришестя не відбулося, послідовники В.Міллера заявили, що пришестя все ж таки було, але невидиме, в небесному храмі (святилищі), тому що церква не готова, щоб бути взятою на небо. Христос і сьогодні, за вченням адвентистів, перебуває в святилищі і чекає повної готовності віруючих, тому строків приходу його ніхто не знає.

В ході історичної еволюції адвентизм розшарувався на ряд течій: Церква адвентистських християн, Євангелічні адвентисти, Товариство життя і другого пришестя, Церква в Христі Ісусі, Адвентисти-реформісти та ін.

Однією з найчисельніших і найвпливовіших течій адвентизму є Всесвітня Церква Адвентистів Сьомого дня (АСД). Утворення її можна віднести до 1844-1845 років. Віра в друге пришестя залишається провідним догматом адвентистів. Провідну роль в організаційному і догматичному оформленні церкви АСД відіграла Елен Гасмон Уайт (О.Уайт). Вважається, що її праці є „малим світлом”, яке веде до „великого світла”. У зв'язку з цим (це і є особливістю адвентизму) у віровченні закріплено особливу роль пророцтва і самих пророків. Тому у своїй книзі „Велика боротьба”, звертаючись до біблійних пророцтв,

О.Вайт розкриває їх як Божий план великої боротьби між добром і злом (Богом і Сатаною). О.Вайт заклала фундамент не тільки чіткої доктринальної системи, але й у своїх вістях (45 томів творів) розробила систему регламентації відносин і поведінки віруючих, принципи здорового способу життя (т.зв. „санітарна реформа”), соціального служіння. Принципи здорового способу життя та святкування суботи, положення про тисячолітнє царство вибраних на небі є специфічними рисами віровчення церкви.

В цілому діяльність церкви АСД характеризується широко-масштабною філантропією, численними соціальними програмами (боротьби з наркоманією, палінням, алкоголізмом), серед яких можна виділити три основних: служби здоров'я, програма допомоги нужденним, культурологічна діяльність. Для цього створено відповідну структуру: 161 лікарня, 330 диспансерів і клінік, 113 дитячих будинків, 35 фабрик здорової їжі, 5612 адвентистських шкіл, 86 вищих навчальних закладів, 56 видавництв.

Видавнича і просвітницька робота церквою ведеться на 644 мовах. Основні положення віровчення та діяльності церкви викладаються в таких джерелах: „Велика боротьба”, „Патріархи і пророки”, „Христос – надія світу”, щорічнику „Християнські читання”, „Настільній книзі служителя” та „Настільному календарі служителя”, „Церковному керівництві”, журналах „Ознаки часу”, „Адвентистський вісник”. В узагальненому вигляді віровчення викладено в 27 пунктах „Основних положень у вченні віри християн АСД”, які прийнято в Далласі на Всесвітньому з'їзді церкви у 1980 р.

Характерна ознака діяльності церкви – принцип фіксованого членства, який передбачає відвідування молитовного будинку (в першу чергу в суботу), сплату десятини (10-та частка прибутку), моральну поведінку. За певні провини віруючий може бути покараний або навіть виключений із громади. Повсякденної обрядності в адвентистів немає. Із таїнств визнаються тільки як обряди хрещення (водою, при настанні повноліття), рукоположення, евхаристії (тайної вечері – раз в квартал, зразу ж після цього проводиться обряд ногоомовіння).

Сьогодні Всесвітня церква АСД налічує 12 млн. членів, понад 28 тис. громад, які мають 42200 молитовних будинків у 210 країнах.

Її вищим виконавчим органом є Генеральна Конференція, до складу якої входять 13 дивізіонів. Церква має чотирьохступінчасту організацію: громада, конференція (область чи край), уніон (держава чи республіка), дивізіон (великі територіальні об'єднання типу СНД). Центром Всесвітньої церкви АСД вважається Вашингтон – місце знаходження Генеральної конференції. Керівництво всіх структурних рівнів церкви обирається на з'їздах (на рівні конференції раз в три роки; уніону, дивізіону, Генеральної конференції – раз в п'ять років).

В Україні адвентизм з'являється в XVIII ст., перші громади виникли в Таврійській губернії (1886 р.) і в с.Тараща Київської губернії (1876 р.). Адвентистські деномінації в Україні автономні і не мають єдиного управлінського центру. Найчисельнішим адвентистським об'єднанням в Україні є Українська Уніонна Конференція Церкви Адвентистів Сьомого Дня, яка знаходиться в Києві. Вона є частиною Євро-Азійського дивізіону. В 2004 р. вона була представлена семи регіональними конференціями (Західна, Буковинська, Подільська, Східна, Дніпровська, Східно-Дніпровська і Південна) та двома місіями (Київська і Центральна), трьома навчальними закладами, восьми періодичними виданнями. 991 громаду обслуговує 1166 священнослужителів. Президент уніону – В. Крупський.

***Церква Адвентистів Сьомого Дня Реформаційного Руху*** – прибічники так званого „руху реформи” в адвентизмі, який виник як результат суперечок серед європейських адвентистів у зв'язку з різним ставленням до військового обов'язку на початку Першої світової війни. В 1926 р. на з'їзді в Готі (Німеччина) була створена організація адвентистів-реформістів, яка на початку 80-х рр. нараховувала близько 10 тисяч членів. В Україні вони набули розповсюдження в 20-х рр. XX ст. Перебували в підпіллі до часу отримання Україною незалежності. Найбільш високий рівень активності спостерігався після Другої світової війни і в 60-ті рр. Є певні розбіжності у віровченні з адвентистами сьомого дня. Основні із них: адвентисти-реформісти ввели в догмат положення про повну „санітарну реформу” (в першу чергу відмова від м'ясної їжі), певні відмінності у тлумаченні біблійних істин (наприклад, 144 тис. обраних – особливі люди), жорстке виконання 4-ї заповіді (про

суботу), відмова від військової служби, надання особливого значення творам О. Вайт. В Україні діє 41 громада, 7 недільних шкіл. Найбільше громад на Буковині та в Закарпатті.

### **Свідки Єгови**

*Свідки Єгови* – одна з течій пізнього протестантизму, яка виникла в США наприкінці XIX ст. У 1884 р. у штаті Пенсільванія зареєстровано її керівний орган – „Товариство Вартової башти, Біблії і Брошур”, яке очолювали Ч.Рассел (до 1916 р.), Дж. Рутерфорд (1917-1942 рр.), Н.Корр (1942–1977 рр.), Ф.Френц (1977-1992 рр.). З 1992 р. президент „Товариства” – М.Геншель. Біблійна хронологія дослідження „знаків часу” – стрижень віровчення Свідків Єгови, в якому 1914 р. є „початком часу кінця” і другого приходу Христа, а 1975 – закінченням 6 тис. років людської історії і приготуванням до Нового Божого світу і теократичного правління Бога Єгови. Віровчення Свідків Єгови має апокаліптичну (віра в „кінець світу”, Армагеддон) та хіліастично-міленаристську (віра в „тисячолітнє царство” обраних 144 тис. на небі) спрямованість. Всесвітня історія зображується як боротьба Бога Єгови і Сатани за панування над світом.

Розв’язання спірної проблеми „всесвітнього суверенітету”, знищення „існуючої злої системи речей”, виправдання імені Єгови, зневаженого Сатаною, має відбутися в Армагеддоні – всесвітній божественній війні ще за життя нинішнього покоління. У зв’язку з цим у проповідницькій діяльності Свідків Єгови увага акцентується на глобальних проблемах сучасності, гострота яких асоціюється з наближенням людства до Армагеддону, а можливість їх розв’язання – із встановленням Царства Божого на землі.

У ставленні до політики, ідеологічної боротьби, інших релігій Свідки Єгови дотримуються принципу нейтральності й ізоляціонізму, який, проте, не заважає їм піддавати критиці фашизм, расизм, комунізм, тоталітаризм, клерикалізм. Піддаються критиці релігійні догмати і віровчення про Трійцю, безсмертність душі, пекло, чистилище, рай. Свідки Єгови специфічно трактують Трійцю, де Єгова – творець І.Христа; Ісус Христос – не рівний Отцю, він створив світ за допомогою Святого Духа. Відкидаються як

несумісні з Біблією вся традиційна релігійна обрядовість і культ. Організаційним центром Свідків Єгови є Керівний орган (11 членів), що знаходиться у Брукліні (США). В 235 країнах світу діє понад 120 філій Міжнародного братства Свідків Єгови, об'єднаних у понад 90 тис. зборів, загальною кількістю біля 7 млн. членів. Свідки Єгови мають розвинуту мережу видавничої діяльності. Найбільш розповсюдженою літературою, де висвітлюються основи віровчення, є журнали „Пробудись” (видається на 82 мовах, загальним тиражем біля 20 380 000 прим.), „Вартова Башта” (видається на 137 мовах, тиражем біля 22 398 000 прим.).

На Україні перші громади Свідків Єгови з'явилися в 20-ті рр. ХХ ст. В західних областях українські емігранти, що повернулися із США і Канади, започаткували поширення цього віровчення. Його організаційні структури підпорядковувалися так званому крайовому Бюро в Лодзі (Польща). Після заборони, переслідування і нелегального стану під час тоталітарної влади Свідки Єгови з 1991 р. є зареєстрованою, вільно діючою релігійною організацією. Релігійна мережа деномінації у 2004 р. нараховувала 919 організацій (з яких 322 поза реєстрацією), 233 недільні школи. В громадах працює 1936 священнослужителів, близько 130 тис. віруючих.

### **Регіональні (місцеві) релігії**

**Осташі** (від рум. Oastea Domnului – військо боже) – гілка румунського православ'я, яка виникла в 1925-1927 рр. в м. Сібіу (Трансільванія). Лідером осташів вважається румунський священник Йосип Тріфа, який під безпосереднім керівництвом засновника й ідеолога „воїнів христових” Трансільванського митрополита Миколая розробив доктрину осташів. Прихильники осташів вважають, що ортодоксальна церква не досить дієво виконує функцію посередника між Богом і людьми. Тому вони внесли в ортодоксію елементи протестантизму. Одна з характерних ознак полягає в тому, що активні віруючі після богослужінь влаштовують додаткові зібрання за протестантським зразком (проповідь, молитва, виконання релігійних пісень). У ролі проповідників у осташів виступають не священники, а хто-небудь із „провидців”. Осташі запозичили у протестантів заборону на вживання алкоголю і нікотину; обмеження поширюються

також на світські задоволення – танці, розваги, виконання нерелігійних пісень. Діють лише в Чернівецькій області.

**Назариняни (назаретяни, назарени, назаряни)** – протестантська секта, яка відділилася від баптизму в 1840 р., мала розповсюдження серед дрібних ремісників і селян Угорщини, Румунії, Швейцарії, Австрії, США та ін. країн. Засновник – угорець Людвіг Хенгзей. Найбільше розповсюдження мали в кінці ХІХ ст. На території Буковини віру назаринян розповсюджував Іван Прядій, мешканець с. Магала, який в 1920 р. повернувся з італійського полону, де й сприйняв це віросповідання. Після з'їзду назаринян в 1933 р. буковинські общини очолив Микола Сарафінчан. До 1944 р. їх чисельність у краї досягла 400 осіб. Надалі їх активність знизилася. Нині діють 17 зареєстрованих груп їх прихильників похилого віку в окремих селах Глибоцького району.

У віросповіданні назаринян – багато від баптизму. Вони відкидають церковну ортодоксію, духовенство, церковні обряди, пости, мощі, ікони, не визнають святих місць, християнських свят. Єдине свято у них – недільний день. Віруючим забороняється брати участь у діяльності громадських організацій, відвідувати кіно, театр, приймати присягу, брати в руки зброю. В секту приймають лише тих чоловіків, які вже служили в армії. Віруючі не вважають обов'язковим здійснювати релігійний вплив на своїх дітей.

Всі течії християнства своїм Святим Письмом вважають Біблію, тому маємо за доцільне дати її стислий опис.

### 5.3. Іслам

**Іслам** (від араб. – покірність, віддання себе Богу) – наймолодша світова релігія. Виникла у VII ст. в Аравії і багато в чому визначила ідейне й культурне життя значної частини населення Азії, Африки і частково Європи. Характерною ознакою ісламу є його роль як соціального і культурного регулятора суспільства, де всі сторони життя людини регламентуються релігією. Поява ісламу стала подією світової історії. Він виявився ідеологічним вираженням багатьох глибинних процесів, що відбувались не лише в Аравії, а й по всьому Близькому Сході, і дав поштовх їх розвитку, дав людям нові ціннісні

орієнтири, нові надії, а панівним колам – нову ідейну зброю для збереження своєї влади.

Народження ісламу в Аравії було викликано як загально-історичними причинами, так і реальним ходом духовної і соціальної історії Аравійського півострова. В цей час тут відбувалася зміна епох. Розпались стародавні держави, послабилася традиційна транзитна торгівля, з'явилися нові соціальні шари, рушилися численні тривалі зв'язки. Під впливом іудаїзму і християнства формувалися монотеїстичні уявлення. В цей час виникають нові форми суспільного і духовного життя, активно йде процес етнічної і культурної консолідації арабів, формується єдина арабська мова.

Ідеї, близькі до ісламу, проповідували різні люди в різних місцях Аравії. Однак лише Мухаммед зумів перетворити туманні, невиразні ідеї в доктрину, що захопила людей. Він зумів створити общину віруючих, організувати її, дати їй мету, що поєднувала духовне і матеріальне спрямування. Мухаммед підкорив своїй общині всю Аравію і вказав шляхи подальшого розширення і розвитку. Він залишив після себе священне писання – Коран, традиції організації державності, напрямки рішучої боротьби за розширення сфери впливу своєї віри. Іслам пояснює всі ці успіхи волею і вибором Аллаха. Історична наука бачить тут класичний зразок поєднання об'єктивних обставин і потреб суспільства з діяльністю видатної історичної особи, без якої реалізація об'єктивних потенцій суспільного і культурного розвитку неможлива.

Мухаммед (Магомет – 570-639 рр.) у 610 р. оголосив себе посланцем єдиного Бога Аллаха. Аллах начебто наказав йому йти до людей і проповідувати їм могутність єдиного Бога, боротися з багатобожжям, що панувало серед мешканців Аравії. Вважається, що Мухаммед спочатку боявся своїх видінь, під час яких із ним нібито говорив сам Аллах і ангел Джебраїл. Однак люди, які його оточували, переконали в тому, що він – пророк і посланець Аллаха. Ця віра стала найважливішим догматом для всіх його прихильників і послідовників. У 622 р. Мухаммед і його прибічники переселилися в м. Ястриб (майбутнє м. Медіна). З цього часу мусульмани (віддані ісламу) ведуть літочислення своєї релігії. Основні положення віровчення:

1. Віра в єдиного Бога Аллаха і його посланців – Мухаммеда і Алі. Їх доповнюють пророки, ангели, демони, які вшановуються як боги;
2. Шанування „Священного писання” – Корану, в якому розповідається про створення світу, страшний суд, містяться сказання про пророків, вказівки, які регулюють сімейні стосунки, тощо;
3. Шанування „Сунни”, яка доповнює Коран і є зведенням розповідей про діяння, вчинки, біографію Мухаммеда. Сунна є основою фікхи – мусульманського правознавства і шаріату – комплексу юридичних норм, принципів і правил поведінки, дотримання яких угодне Аллаху;
4. Щоденна п’ятиразова молитва (намаз): на світанку, в обід, о 15 годині дня, при заході сонця і перед настанням ночі. Перед намазом виконується ритуальне обмивання водою або піском;
5. Сплата податку (зак’ят) на користь бідних, нині на користь громади. Доповнює зак’ят садак – добровільне пожертвування;
6. Дотримання посту (урази). Протягом 9-го місяця (рамазан) за місячним календарем (місячний рік коротший від сонячного на 11 днів) мусульманин від світанку до настання темряви не їсть і не п’є і може це робити тільки з настанням ночі. Тепер цю вимогу спрощено для деяких категорій людей, зокрема – вагітних жінок;
7. Ходіння на молитви до Мекки і Медіни (хаджж), покаяння у гріхах і прилучення до святих (паломники дістають назву „Хаджі” – той, хто здійснив подвиг благочестя);
8. Священна війна з невірними (джихад або газават).

Вчення про пророцтво як основну форму посередництва між Богом і людиною – одна з головних сторін мусульманського світорозуміння. Пророки, що визнаються ісламом – це персонажі Старого і Нового Заповітів (Мойсей – Мусса, Адам, Ісус – Ісса та ін.), а також герої інших близькосхідних легенд. Ідейні розходження серед мусульман призвели до того, що вже у середині VII ст. утворилося не менше п’яти релігійно-політичних угруповань. Це суніти, шійїти, харіджити, мурджійїти, мутазиліти. В основі цього розколу лежали різні уявлення про природу верховної влади – імамату (інституту керівництва мусульманською релігійною громадою, в якому збігаються влада світська і влада духовна) та ролі імама (від араб. „амма” – „стояти попереду” – духовний



керівник, голова мусульманської громади, людина, яка керує молитвою в мечеті) – головне у поділі мусульман на сунітів та шіїтів.

Більшість мусульман є **сунітами** (їх в 2,7 раза більше, ніж шіїтів). Визнають не лише Коран, але й святість Суни. За їх уявленнями, Суна (букв. „звичай”) є одним з джерел права, поряд з Кораном. Суна – це мусульманський священний переказ розповідей про вислови та діяльність пророка Мухаммеда. Вони не визнають можливості посередництва між Аллахом і людьми після смерті Мухаммеда, відкидають ідею про особливу природу Алі (четвертий праведний Халіф, двоюрідний брат і зять Мухаммеда) і особливе право його нащадків на імамат. Світського і духовного главу мусульман, на їх думку, повинні обирати члени громади.

**Шіїти** (від „ши’ат Алі” – „партія Алі”) – прихильники другого за кількістю послідовників напрямку в ісламі. Головна особливість їх полягає в тому, що вони визнають єдиними спадкоємцями пророка Мухаммеда лише Алі та його нащадків, які начебто мають виключне право на верховну владу – імамат. У шіїтській Суні – інші перекази та інші їх тлумачення. Шіїти вірять у можливість переселення душ.

За чисельністю іслам займає друге місце після християнства і має переважний вплив в Африці та Азії. На сьогодні майже кожний п’ятий у світі – мусульманин. Щорічні темпи зростання мусульман в останні десятиліття в середньому складають 35–40% або 50 млн. Це зростання пов’язане, насамперед, з економічним та демографічним бумом, що переживає ісламський світ. Якщо на початку століття іслам нараховував 216 млн. послідовників (12,3% населення планети), то на початку третього тисячоліття – 1,3 млрд. (21,7% від загальної чисельності населення Землі), тобто кількість прихильників ісламу зросла у 6 разів. За прогнозами, на ближчі два десятиліття ісламський світ зросте (за демографічними критеріями) десь на 1,7%.

Іслам в Україні має давню історію. Його масове поширення концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано в часи Золотої Орди. В період Кримського Ханства, до завоювання його Росією, іслам мав усі умови для розвитку. У подальшому мусульманство зазнавало утисків з боку світської і духовної влади імперії, а згодом – Радянської тоталітарної системи, особливо під час депортації кримських татар. Нині відбувається відродження ісламу

в Україні. На початок 2004 р. тут діяло 477 релігійних організацій, в тому числі 467 громад, які обслуговувало 436 священнослужителів. До структури ісламу входить 7 навчальних закладів, 90 недільних шкіл, 5 періодичних видань. За роки незалежності України мережа ісламу зросла на 93,14 %. Єдиної організаційної структури ісламу в Україні не існує. Сьогодні діють 4 автономних центри: Духовне Управління мусульман України (ДУМУ), Об'єднання незалежних мусульманських громад (ОНМГ), Духовне Управління мусульман Криму (ДУМК), Духовний центр мусульман України (ДЦМУ). Найбільше громад у Духовного Управління мусульман Криму (331).

**Ключові поняття:** апостоли, Будда, буддизм, Ісус Христос, католицизм, греко-католицизм, іслам, конфесія, Коран, космополітизм, Мухаммед, Новий Заповіт, православ'я, протестантизм, світові релігії, Старий Заповіт, Трипїтака, Трійця, уніатство, християнство.

**Самостійна робота: опрацювати тему за такими працями:**

1. Адвентизм. Адвентисти сьомого дня // Релігійна панорама. – 2000. – №. 1-2. – С. 62-61.
2. Буддизм – світова релігія. Урок 5 // Людина і світ. – 1993.- № 1. – С. 40-44.
3. Іслам. Урок 7 // Людина і світ. – 1993. – № 4-5.- С. 32-37.
4. Подберезький І. Бути протестантом // Людина і світ. – 1998. – № 1.– С. 36-40.
5. Християнство як світова релігія. Урок 6 //Людина і світ. – 1993. – № 2-3. – С. 48-53.
6. Фомиченко В. Римсько-католицька церква в Україні // Людина і світ. – 1993. – № 6-7. – С. 36-38.
7. Ватикан – історія і сучасність // Релігійна панорама. – 2001. – № 5. – С. 64-76.
8. Українська греко-католицька церква // Релігійна панорама. – 2001. – № 10. – С. 71-85.
9. Мадей Н. Східні католицькі церкви: історія виникнення та сучасний стан // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – № 5. – С. 35-42.
10. Мадей Н. Українська греко-католицька церква в контексті уніатських церков // Українське релігієзнавство. – К., 2001. – № 17. – С. 79-88.
11. Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму

- // Українське релігієзнавство. – К., 2001. – № 20. – С. 55-64.
12. Ткач С. Міжправославний конфлікт як дестабілізуючий чинник суспільно-політичного розвитку України // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 11. – С. 101-105.
  13. Євангельські християни-баптисти // Релігійна панорама. – 2001. – № 2. – С. 67-76.
  14. Свідки Єгови // Релігійна панорама. – 2001. – № 4. – С. 67-76.
  15. Церква християн віри євангельської – п'ятидесятників // Релігійна панорама. – 2001. – № 7. – С. 56-75.

**Тематичний вечір:** Поліконфесійність як ознака демократичного розвитку України (запрошуються керівники релігійних конфесій області)

#### Контрольні завдання і запитання

1. Назвіть типологічні риси, які характеризують світові релігії.
2. В чому своєрідність буддизму як світової релігії?
3. Дайте характеристику християнству та його основним напрямкам.
4. Яка специфіка ісламу як світової релігії? Що таке ісламський фундаменталізм?
5. Назвіть регіони поширення та форми, в яких існує кожна зі світових релігій.

#### Список літератури

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 366-411, 737-777.
2. Головащенко С. Історія християнства. – К., 1999.
3. Єленський В. Автокефалія // Людина і світ. – 1997. – №10. – С. 3-6.
4. Іслам: краткий справочник. – М., 1986.
5. Іслам: происхождение, история, современность. – М, 1984.
6. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик, та ін; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С.88-418, 456-569.
7. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996-1998. – Т. 2: Українське православ'я / За ред. П.Яроцького. – К., 1997.
8. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол: А.Колодний (голова) та

- ін. – К., 1996-1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999.
9. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996-2002. – Т. 4: Католицизм / За ред. П.Яроцького. – К., 2001.
  10. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол: А.Колодний (голова) та ін. – Т. 5: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. – К., 2002.
  11. Історія релігії: Збірник документів і матеріалів / Упорядн. Е.В. Бистрицька і С. Зуляк. – Тернопіль, 2003. – С. 19-122, 239-504.
  12. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 202-229.
  13. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 187 – 375, 376 – 428.
  14. Кочетов А. Буддизм. – М., 1986.
  15. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 387-526.
  16. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 311-501.
  17. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002 – С. 63-64, 198-366.
  18. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – К., 1996.
  19. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 2000.- С. 140-258.
  20. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 38-151.
  21. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996.- С. 293.
  22. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004.
  23. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1989.
  24. Тальберг Н. История христианской церкви. – М, 1994.
  25. Ходькова Л.П. Релігієзнавство: Навч. посібник. – Львів, 2000. – С. 299-304.
  26. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 173-193.
  27. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 31-217.

### НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІ І РУХИ

Нові релігійні рухи є невід’ємним елементом сучасного соціального розвитку людства. Під його впливом відбувається й зміна релігійної картини світу. Криза історично сформованих форм релігійної свідомості, розчарування у цінностях суспільства, відчуття самотності, безцільності життя, падіння популярності традиційних релігій, які вже не відповідають релігійним потребам сучасного віруючого, особливо молодого, спонукає людину на пошуки кращого, ідеального світу, де можна знайти психологічний захист від дійсності, вирішити зазвичай нездійсненні проблеми, реалізувати мрії і сподівання, задовольнити вибагливі смаки й потреби сучасних шукачів істини. Вони демонструють свій характер яскраво, наполегливо і агресивно, часто виходячи за межі власне релігійної проблематики.

Відродження інтересу до релігійно-містичних шукань минулого, виникнення нових релігійно-філософських учень, релігійних рухів і незвичайних містичних шкіл, справжній вибух культів другої половини двадцятого і початку двадцять першого століття – яскрава особливість Нового часу. Строкатість сучасного богошукання фантастична. Вона характерна для всіх частин світу планети, всіх континентів і регіонів. Ця „епідемія” нетрадиційної релігійності, з одного боку, викликає несприйняття, різку критику, з іншого – завойовує чималу кількість прихильників. Інколи з нічого навколо пророка, вчора ще нікому не відомого, виникають великі релігійні формування. Нині поряд зі світовими релігіями, релігійними системами з багатовіковими традиціями діє близько 30 тисяч інших релігійних учень і культів. Без відомостей про них уява про релігійну ситуацію в світі буде не повною.

**Новітні релігії, неорелігії, нові релігійні течії (НРТ), нові релігійні рухи (НРР)** – терміни, якими позначають оформлені в другій половині ХХ ст. нові конфесії, релігійні групи, духовні течії, церкви, в появі яких відбилися модерністські процеси в релігійній сфері.

Єдиного погляду на назву та сутність цього явища у релігієзнавців немає. Проблемне тут те, що саме по собі явище нове, малодосліджене і в кожному регіоні, в кожній суспільній системі, культурі розуміється по-різному. В науковій та художній літературі, засобах масової інформації для його позначення використовується дуже велика кількість синонімічних термінів: *нетрадиційні релігії, неорелігії, неокульти, новоутворення, псевдорелігії, секти, неосекти, тоталітарні секти, неомістицизм, квазірелігії, позаконфесійні об'єднання, релігії „Нового віку”*.

Релігієзнавцями зроблено чимало спроб дати більш-менш чітке визначення сутності новітніх релігій, однак оптимальної їх дефініції поки що не вироблено. Більшість релігієзнавців нині користуються стандартним терміном – „**модернізована форма релігій**”.

Аналіз процесу еволюції *новітніх релігій* показує, що є певні відмінності у їх виникненні в США та в Західній Європі. Якщо в США вони прийшли зі своєї батьківщини (здебільшого зі Сходу) разом із родоначальниками (гуру, вчителями), то в Європу, а вже потім і в Україну – з учнями, тобто через посередників.

Якщо мова йде про причини виникнення новітньої релігійності, то тут називають найрізноманітніші чинники, серед яких основними можна вважати такі:

- у США та на Заході – як альтернатива існуючим традиційним церквам, незадоволеність формами їх роботи, як результат духовних пошуків, протест проти існуючих порядків;
- у посткомуністичних країнах (у т.ч. і в Україні) – як протест проти комуністичної ідеології та форма своєрідного дисиденства, в молоді – самоствердження;
- зміна світоглядних парадигм, спричинена науково-технічною революцією ХХ ст. і суперечностями постіндустріального суспільства; підвищення загального рівня освіченості, що призвело до кризи світоглядних орієнтацій та релігійної картини світу;

- розрив існуючих донедавна зв'язків поколінь, у тому числі і через релігійну трансформацію, що спричиняє відхід від релігії батьків;
- відкритість новітніх релігійних течій для послідовників будь-яких віровчень, їх демократизм і претензії на духовне об'єднання людства;
- оригінальні методики та форми роботи, які вони пропонують неофітам – медитації, сеанси йоги, фізичне та психічне оздоровлення.

Причини, які зумовили виникнення неорелігій, стали не тільки рушієм їх розвитку й великої популярності серед населення. Вони отримали широке розповсюдження на всіх континентах, щороку чисельно зростають. Їх можна назвати трансконтинентальними. Так, за даними „Енциклопедії Британіки” (1996), в 1995 р. у світі нараховувалось 121 млн. 297 тис. прихильників нових релігій і близько 1 млн. потенціальних послідовників. Тобто серед 6,5 млрд. населення планети 2 % – їх прибічники. Якщо з 1980 по 1993 рр. приріст прихильників нових релігій становив 33 %, то, за прогнозами, до 2006 р. зростання складе 67 % при 20-відсотковому зростанні населення. У жодній з давно існуючих релігій таких змін не очікується.

НРТ, що з'явилися в Україні, успадкували всі ті риси, які характеризують модернізовані релігії взагалі в будь-якій країні (універсалізм, синкретизм, орієнтація на спільний містичний досвід, відкритість до послідовників різних релігій і релігійно-філософських систем, авторитаризм лідера руху, жорстка організаційна структура релігійних громад). Водночас, українським НРТ притаманні й певні специфічні ознаки: їх поява збіглася з періодом релігійного відродження, що може розглядатися як прояв плюралізації релігійного життя; повільність процесу поширення. За даними Державного комітету України у справах релігій, станом на 2004 рік в Україні зареєстровано 50 їх напрямків, 1582 організації неорухів, з яких 1112 – харизматичні громади.

Всі неорелігії, незважаючи на їхню різноманітність, мають спільні особливості й ознаки.

Насамперед зазначимо, що їм притаманна своєрідна соціально-психологічна орієнтація, при якій прихильники НРТ вдаються до самоізоляції від родинних і соціально-групових зв'язків, колишніх

цінностей і уподобань. Це досягається різноманітними засобами психічного впливу, встановленням специфічних правил і норм поведінки членів громади, виробленням своєрідної техніки контролю за ними, а також максимальною насиченістю програми різними груповими заходами, що проводяться протягом доби з метою відволікання їх від позаобщинних справ. Робиться все так, щоб кожна хвилина віруючого була заповнена. Для прибічників цих вчень характерна демонстративна втеча від дійсності, несприйняття існуючого соціального устрою, відсторонення від політичного життя.

Очолює релігійну громаду харизматичний лідер – особа, наділена містичними якостями. Йому приписують роль особливого спасителя, посланця Божого, месії. З допомогою активних методів впливу на особистість він може подавляти її волю і свідомість. Інколи віруючі поклоняються йому, а не Богу. Він має необмежену владу, відрізняється нестримним самозвеличенням. Встановлюючи правила та норми поведінки для членів громади, він сам їх не завжди дотримується і живе в значно кращих умовах, ніж рядові члени спільноти.

Прихильники неорелігій – це в основному люди віком від 18 до 45 років, що мають досить високий освітній ценз, причому здебільшого це городяни, вихідці з родин службовців, інтелігенції, військовослужбовців, із невисоким або середнім рівнем матеріальної забезпеченості. Причина знаходження притулку в неорелігіях – порушення соціальних зв'язків, розчарування в наслідках своєї діяльності, втрата перспективи самореалізації, пошук чітко організованого способу життя, твердих моральних правил поведінки.

Сповідуючи свої віросповідні доктрини і обрядово-культурну практику, прибічники неорелігій викривають традиційні релігії як хибні, неприйнятні, тому умовно їх можна вважати „неопротестантськими”.

Як правило, нові релігії і культу будуються на принципі синкретизму. Їх неофітам пропонуються вчення, запозичені з релігійно-культурних традицій різних народів і різних часів; вони вбирають у себе елементи християнства, буддизму, ісламу, індуїзму, а також окултизму, спіритизму, теософії, антропософії, астрології і ін. Причому кожне вчення НРТ претендує на універсальність і



винятковість своїх доктрин.

Проповіді лідерів нетрадиційної релігійності зводяться, в кінцевому підсумку, до пророкування кінця світу. Часто члени громад відмовляються від власного майна на користь релігійної групи, змінюють місце проживання і навіть власні імена.

Особливістю культів є також типовий спонукальний мотив у кар'єрі лідерів – нажива за рахунок рядових членів груп. При цьому керівники неорелігій часто не гребують навіть експлуатацією своїх прихильників, позбавляючи їх найнеобхіднішого. Члени релігійних громад безоплатно працюють, передають до фонду братства свої заощадження та цінні речі. За рахунок цього у проводирів НРТ нагромаджуються великі багатства.

Дискусійним у релігієзнавстві залишається наразі питання, на підставі яких критеріїв цей тип релігій можна називати „новими”. Зарубіжні та вітчизняні релігієзнавці по-різному підходять до визначення відповідних часових рамок.

Найбільш вдалими і методологічно виваженими можна вважати класифікації, які поділяють новітні релігійні течії та рухи на сім груп (В.Лубський, Л.Филипович, А.Черній): **неохристиянство** (Богородична церква, мормони, Новоапостольська церква, Церква Христа, Нова церква або Церква Нового Єрусалиму, харизматичні церкви); релігії **орієнталістського напрямку** (Міжнародне Товариство Свідомості Крішни (МТСК), Трансцендентальна медитація (ТМ), центри Шрі Чінмоя, Ошо-центр, послідовники Шрі Сатї Саї Баби, Вселенська чиста релігія або Сахаджа йога, Дзен-буддизм, Нітірен, Всесвітня віра Багаї); **синтетичні релігії** (Велике Біле Братство (ВББ), Церква об'єднання або Церква Уніфікації, Аум Сінрікьо або Вчення істини АУМ); **езотеричні об'єднання** (теософія, антропософія, Братство Грааля); **неоязичництво** – рідновірство (Рідна віра, РУНвіра, Собор рідної віри, Ладовіра); **саєнтологічні (наукологічні) рухи** (Діанетика або саєнтологія, Наука розуму, Християнська наука); **сатанізм**.

У підручнику дається характеристика лише найбільш відомим і розповсюдженим із них.

## 6.1. Неохристиянство

До цього класу належать релігійні течії, що виникли в рамках традиційного християнства з метою приведення його до вимог часу. Ці течії ґрунтуються на Біблії як на основному віросповідному джерелі і на особі Ісуса Христа як на центральній постаті своїх релігійних доктрин. Вони критикують ортодоксальне християнство за відхід від первісних традицій; оголошують свою церкву виключно істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у спасінні Христової віри. Послідовники досконало володіють текстом Біблії з дозволом її вільного прочитання та власної інтерпретації. Ці інтерпретації підносяться до рангу віросповідних джерел (додаткові писання, одкровення), часом авторитетніших за Біблією. Для них характерне визнання Ісуса Христа нарівні зі своїм лідером – керівником церкви, який вважається пророком, посланцем Бога.

### Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)

Церква Ісуса Христа святих останніх днів заснована в США в 1830 р. Йосипом Смітом. За його твердженням ангел Мороній, що явився йому, вказав місце, де знаходились золоті таблиці з давніми письментами книги пророка часів Старого Заповіту **Мормона**. “Книга Мормона” подає життєпис двох давніх народів, які залишили Ізраїль і переселилися до Америки. Вона, а також праці Сміта “Вчення і Завіти”, “Дорогоцінна перлина”, англійський переклад “Біблії” короля Якова становлять мормонський канон.

Віровчення мормонів увібрало християнські, ісламські, буддистські, давньогрецькі та давньоримські релігійні традиції, тлумачення самого Сміта. Мормони вважають себе богообраними людьми і сподіваються, що попадуть в Царство Боже на оновленій землі, яка отримає райську красоту в Сіоні (Новому Єрусалимі) на Американському континенті. Мормон, нібито, написав книгу на золотих таблицях, які закопав, а вони якраз у потрібний час і були явлені Йосипу Сміту.

З опублікуванням “Книги Мормона” власне і починається історія мормонської церкви. В її статуті говориться, що лідером, немовби,

має стати пророк, перекладач, пророк, апостол Ісуса Христа і старійшина церкви через волю Божу. Природно, що єдиною кандидатурою на лідерство був саме Й. Сміт. А видіння йому з'являлись дуже часто і саме такі, які були йому вигідними. Наприклад, коли Йосип задумав обзавестись жіночим гаремом, йому зразу було видіння Господнє: “Я наказую моїй рабі Еммі Сміт (дружина Йосипа) слухатись і підкорятись моєму рабові Йосипу і нікому іншому. Та коли вона не послухається цього повеління, буде знищена... І нехай моя раба Емма Сміт прийме всіх тих, які були дані моєму рабу Йосипу...” І мусила Емма змиритись з багатощлюбністю Йосипа. Жінок у Сміта було не менше 30.

Відомо також, що дітей він мав лише від семи жінок.

1844 року Йосип оголосив себе кандидатом у президенти США, стверджуючи, що мормони мають панувати над всіма, а його слід проголосити королем і коронувати. Закінчилось це сумно. Частина мормонів, обурена зухвалістю Сміта, відокремилась від нього і створила своє видавництво і друкарню, де почали випускати антисмітівські матеріали. Сміт організував розгром друкарні. В цю справу втрутилися офіційні власті і Сміта разом з його братом посадили у в'язницю. Другого дня до в'язниці вдерлась розлючена юрба. Йосип Сміт разом з братом були застрелені. Причому вони теж мали зброю і відстрілювалися. Сам Йосип Сміт зумів поранити трьох осіб.

Після смерті Сміта було оголошено мучеником, а рух мормонів невпинно зростає. Новим главою мормонів став Брігхам (Брайам) Янг. Він очолив велике мормонське переселення до Солоного озера (штат Юта).

Брайам Янг мав 70 жінок і 56 дітей. З того часу багатощлюбність стала основним догматом мормонської віри, а тих, хто виступав проти цього, вважали недостойним.

Наприкінці минулого століття Юта мала одержати статус штату, а разом з цим можливість для його мешканців обирати і бути обраними до органів влади. Але за законами США багатоженство заборонялось. Слід було робити вибір між одкровенням і нелегальним становищем. Тож тодішньому главі мормонів, як завжди, явилось провидіння, згідно якого багатоженство відмінялося. Проте до цього

часу існують формування мормонів, які визнають багатоженство.

Мормони шанують свого Бога Елогіма, заперечують непорочне зачаття Христа від Діви Марії. Вони вважають, що Бог Елогім у фізичному тілі спустився на Землю і звичайним способом зачав там свого першородного сина Ісуса, який обіцяв Друге пришестя і Царство Боже на землі.

Церква має чітку ієрархічну організацію, своєрідно трактує Трійцю. За вченням мормонів Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий є окремими, відмінними одна від одної іпостасями Верховного Божества. Вони вірять у дар говоріння на “іномовах” та можливість його витлумачення. В церкві визнаються чотири таїнства: хрещення по досягненні 8-річного віку, рукоположення для священників, шлюб у двох різновидах - земний і вічний, причащення хлібом та водою. Члени Церкви мормонів розглядають себе не як рабів Бога, а як Його дітей, не палять, не вживають алкоголю, чаю, кави, наркотиків, навіть кока-коли, тому що в ній є кофеїн. Громадами мормонів керує президент, який вважається пророком. Він керує за допомогою 12 апостолів.

Після смерті першого пророка Йосипа Сміта було ще 12 пророків. Нині пророком церкви є Езра Тафт Бенсон. Двічі на рік у мормонів бувають загальні збори, на яких обираються посадові особи.

Важливою частиною мормонського культу є храм, вхід до якого немормонам суворо заборонений. Є приміщення для відвідувачів, де людей привітно приймають, але в храм не пускають. При храмі є дві таємних кімнати: в одній проводиться “посвячення”, в іншій – проходить “закарбовування шлюбу”.

При хрещенні мормон одержує нове ім’я, яке відоме лише йому і Богу. Коли настане воскресіння з мертвих, Бог покличе мормона таємним іменем, він почує це ім’я і воскресне. Ті ж, хто такого імені не отримали, воскреснути не зможуть.

Після воскресіння чоловіки-мормони покличуть по імені своїх жінок. Жінки, почувши свої імена, теж воскреснуть.

Мормонська церква дуже багата, її капітал становить понад 30 мільярдів доларів. Всі члени її зобов’язані сплачувати десятину, тобто 10% від всього заробітку. Великі прибутки церква отримує також від банківської, страхової, готельної та іншої діяльності мормонів.

Все життя мормонів суворо регламентоване, кожен день розписаний до дрібниць. Віруючий зобов'язаний вдома мати річний “недоторканий” запас харчів, який щороку оновлюється. Ці харчі зберігають на випадок важких часів перед Другим Господнім пришестям, коли народ буде помирати від голоду. В такий спосіб мормони легко зможуть пережити останні часи.

Основний центр мормонів – м. Солт-Лейк-Сіті (США, Юта). Загальна кількість членів у більш як 150 країнах складає понад 10 млн. В Україні діє 57 громад.

**Новоапостольська церква** виникла в Англії у 1832 році як результат релігійного руху за відродження первісного вчення Христа. Центром церкви є Цюріх (Швейцарія). В ієрархії Новоапостольської церкви існують такі духовні звання (служіння): першоапостол, окружний апостол, апостол, єпископ, окружний староста, окружний євангеліст, пастор, євангеліст, священник, диякон, молодший диякон, парафіянин. Першоапостол займає важливе становище в новоапостольській церкві. Він є найвищою інстанцією у всіх справах. Вірні вбачають у ньому намісника Господа на Землі. Апостол у перекладі з грецької означає „посланець”, „уповноважений посланець”. Церковні служителі – єпископ, староста, пастор і проповідник не є штатними і ведуть безоплатно богослужіння, окрім своєї професійної діяльності. Новоапостольці визнають три таїнства як обряди: хрещення водою, закарбування Святим Духом, причастя. Якщо Святе хрещення водою і Святе причастя можуть здійснювати в храмі священнослужителі за завданням апостола, то Святе закарбування, тобто хрещення Святим Духом, а відтак прилучення до членів Новоапостольської церкви – лише апостол. Він же здійснює ординацію священнослужителів на певні види діяльності. Традиційним одягом священнослужителів є чорний костюм і біла сорочка. Богослужіння в новоапостольських храмах складається з вступної молитви, проповіді Слова Божого, виконання таїнств і заключної короткої молитви. Супроводжується богослужіння грою органу і співом гімнів. Основою віри новоапостолів є Біблія. Офіційним символом (емблемою) Новоапостольської церкви є високий прямий хрест на фоні Сонця, що повстає над хвилями водної поверхні.

Новоапостольська церква, за її статистикою, нараховує понад 60 тис. парафій майже у 200 країнах при кількості послідовників близько 8 млн. Парафії церкви певної країни чи регіону утворюють апостольський округ, яким керує окружний апостол.

В Україні нині функціонує 59 громад; утворено апостольські округи з центрами в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Запоріжжі, які патронуються певними округами Німеччини і Швейцарії. Громади Новоапостольської церкви діють майже в усіх областях України, але найбільш активні вони в Києві та Харкові. В Києві в 1995 році ними побудована єдина в Україні культова споруда в Березняках. Церква видає журнал „Наша сім'я”.

**Харизматичні громади** складають особливу групу НРТ, віровчення яких дуже близьке до протестантського, особливо до п'ятидесятницького.

Назва течії походить від поняття „харизма” (*від грецьк.* – милість, благодать, Божий дар), що означає наділеність якоїсь особи (харизматичного лідера – пророка, проповідника, вождя, політичного діяча) особливими якостями надприродності, винятковості, непогрішимості, святості в очах прибічників чи послідовників. Харизматичний рух зародився в США (штат Канзас) в 1901 р. в середовищі п'ятидесятників, від яких взяв догмат про „хрещення Святим Духом” і такий елемент культу як „глосолалія” (розмова на іномовах). Засобом досягнення „говоріння на інших мовах” (незнайомих, таємничих, ангельських) під впливом Духа Святого є колективна молитва, що вводить віруючого у стан крайньої екзальтації або трансу. „Говоріння на мовах” вважається кульмінаційним моментом хрещення Духом Святим, свідомством його живої присутності у молитовному зібранні, актом безпосередньої їх зустрічі з Богом, проявом Божої благодаті. Тому „хрещення Духом Святим” є центральним догматом і кульмінаційним пунктом релігійного життя харизматів, які головним чином орієнтуються на третю іпостась Бога – на Святий Дух. Харизмати вважають, що харизму може отримати кожен хрещений при спілкуванні зі Святим Духом. Головне – правильно молитися. А тому молитовна практика оволодіння цією „особливою” молитвою є одним із найважливіших моментів релігійного життя харизматів. Дев'ять дарів Святого Духа, які можна

отримати, харизмати класифікують за троїстим принципом: **дари одкровення** – мудрість, знання, уміння розрізняти духів; **дари сили** – віра, чудотворіння, зцілення; **дари мови** – пророцтво, говоріння на інших мовах (глосолалія), тлумачення іномов. Остання група дарів вважається найбільш доступною і розповсюдженою. „Прийняття Святого Духа” або „хрещення Святим Духом”, як і говоріння на різних мовах – свідоцтво „богообраності”. Вчення про прославлення Бога є основою культової практики харизматів. Харизмати не мають єдиного віроповчального джерела, єдиного авторитету чи катехизису. Їхнє віровчення опирається на священний текст: Дії апостолів (2. 2-4; 8. 14-20; 9. 17-18; 10. 44-46; 11. 15-17); I Послання до Коринтян ап. Павла (12. 7-13; 12. 27-28); Євангелія від Матвія (3. 11), від Івана (20. 22). Поширена теологічна доктрина “Повного Євангелія”, яка вимагає, щоб кожний віруючий у своєму житті певною мірою повторив життя Сина Божого.

Загальні молитовні збори проводяться, як правило, у великих орендованих приміщеннях. У харизматичних церквах майже не використовується символіка. Одним із основоположних принципів організації є сімейна (“домашня”) церква. Харизматичні церкви здебільшого працюють „за місцем проживання”, що є одним із чинників їх швидкого зростання. Очолює громаду пастор. Він організовує життя громади, проводить недільні молитовні зібрання. У його відсутність цю роботу проводить „лідер прославлення”. Громади харизматичного толку в середньому нараховують 300-400 чол., більшість з яких – жінки. Сьогодні це одна із деномінацій, що розвивається найбільш динамічно.

За даними Державного комітету у справах релігії, в Україні у 2004 році діяло 1112 харизматичних громад (2,3 % всіх протестантських громад), з яких 481 підпорядковувалася Церкві Повного Євангелія, 34 громади входять до складу Церкви Живого Бога (Вінницька, Львівська, Закарпатська області з центром у Мукачевому). Мережа громад харизматів має сталу тенденцію до зростання – з 27 у 1992 р. до 1112 – на 2004 рік. Найбільш поширений харизматичний рух у Південно-Східному регіоні.

## 6.2. Релігії орієнталістського напрямку

Представлені в Україні *неоіндуїзмом* та течіями *буддизму*.

*Неоіндуїзм* виник у першій половині XIX ст. у рамках індуїзму як його сучасне прочитання для інтелектуалізованих верств Сходу і Заходу. У всіх неоіндуїстських вченнях популярні ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовного базису в реконструкції суспільства. Обов'язковим для неоіндуїзму є наявність вчителя, майстра (гуру) як провідника вчення і проповідника духовних пошуків особистості, групи, течії. В Україні неоіндуїзм представлено громадами і центрами руху „Харе Крішна”, Сат Баби, Шрі Чінмоя, Омо-центру та ін. Одним із найпоширеніших напрямів неоіндуїзму є Рух „Харе Крішна”.

*Міжнародне Товариство Свідомості Крішни (МТСК), Рух „Харе Крішна”* – модернізований варіант однієї з гілок вішнуїзму – релігії чайтанітів. Утворення МТСК як спільноти віруючих за межами Індії припадає на середину 60-х рр. XX ст. і пов'язане з ім'ям його засновника Абхай Чаран Де Бхактіведанти Свамі Прабхупади (1896–1977). Лідери МТСК стверджують, що воно являє собою універсальний релігійний і культурний рух, мета якого – пропаганда ведичного знання (космогонічних, антропологічних, соціальних та медичних концепцій); поширення Свідомості Крішни (уявлень про Всевишнього Бога та способи відданого служіння йому – бхакті-йози), а також поширення брахманічної культури, яка характеризується чесністю, контролем за почуттями, терпимістю та повним знанням і вірою в Бога тощо. В основі релігійної догматики МТСК – віра в Крішну як Верховну Особу Господа та проповідь необхідності відданого служіння йому. Віровчення МТСК базується на певній інтерпретації індуїстського канону Бхагавад-Гіти, Бхагавата-Пурани та Брахма-Самхіти. Згідно з ним, усі медитативні системи, засновані на йогічних позах, марні, якщо вони не супроводжуються досягненням Свідомості Крішни, яке розглядається як споконвічно властива кожній людині любов до Бога. Крішнаїти – вегетаріанці, вони не вживають м'яса, риби, яєць, кави, тютюну, наркотиків.

Центри МТСК є в США, Канаді, Австралії, Латинській Америці,



майже у всіх європейських державах. Сьогодні Товариство об'єднує близько 500 напрямків, інститути, школи, сільськогосподарські громади. Це близько 300 тис. активних членів та декілька мільйонів послідовників.

Перші громади крішнаїтів в Україні з'явилися у 80-х рр. і функціонували нелегально. В 1990 р. офіційно дано дозвіл на діяльність МТСК в Україні. В 1995 р. зареєстровано Всеукраїнський центр громад Свідомості Крішни, який є керівним органом об'єднання послідовників крішнаїзму. В усіх областях України діють 38 громад МТСК, з них зареєстрованих – 30. Найбільші центри крішнаїзму – Київ, Донецьк, Одеса. МТСК проводить соціально-важливі благодійницькі акції: їжа для життя, боротьба з наркоманією, реабілітація ув'язнених та ін.

Мають Духовну академію (зареєстрована в 1996 році), яка готує священнослужителів, розробляє наукові та методичні рекомендації, відповідну літературу та надає загальну вайшнавську освіту. Випускають часопис „Истоки”. В Україні нараховується понад 40 священнослужителів, 120 учнів, близько 5 тис. активних віруючих, загалом 40 тис. послідовників крішнаїтів.

**Буддійські течії** представлені в Україні їхніми модерновими формами, але є і автентичні, поширені серед національних меншин, традиційно буддійських за віросповіданням. Вони, як правило, нечисленні. Так званими необуддизм як історично новий рух виник у першій половині ХІХ ст. в Японії, але найбільшого поширення набув після Другої світової війни в Кореї, США, Західній Європі. Характерним для необуддійських течій є акцент на одній або декількох рисах буддійського вчення. Кожна з них претендує на ортодоксальне тлумачення вчення Будди, поєднуючи у своїх релігійних системах ідеї різних східних традицій, навіть християнства.

Буддизм в Україні представлений громадами дзен-буддизму, нітірену, різних шкіл тибетського буддизму. В 2004 році в Україні діяло 45 буддійських громад (зареєстрованих 42), з близько 500 постійними членами та біля 10 тис. симпатиків.

**Дзен-буддизм** (дзен – японською, чань – китайською, походить від санскритського дх'яна, тобто споглядання, медитація) – одна з найбільш впливових буддійських шкіл на Далекому Сході (Китай,

Корея, Японія, В'єтнам). Дзенську традицію приніс із Індії в Китай 28-й загальнобуддійський і перший патріарх чань Бодхидхарма (помер у 528 р.). В Японії дзен отримав поширення з кінця XII ст. Дзен визнає реальність феноменального світу, але сприймає його як ілюзорний, ніщо (му). Вважається, що лише за допомогою медитації можна виявити свою первісну природу, яка є „сутністю Будди” (бусьо), пробудитися й після цього досягнути істинну природу речей, побачити їхню сутність і усвідомити свою причетність до всього існуючого. Велику увагу дзен надає проблемам психотренінгу (практика дзадзен та коан). Базовими ідеями дзену є практика передачі істини від серця до серця і „вчення про раптове просвітлення” (дунь у). Кількість прихильників дзену лише в Японії становить більше 10 млн. Його послідовники є також в США, Англії, Німеччині, Україні. (Детальніше див. у розділі „Буддизм”). Орієнталізм в Україні також представлений бахаїзмом.

**Всесвітня релігія Багаї (багаїзм, бахаїзм)** виникла у Персії в середині XIX століття на основі розвитку одного з модернізованих ісламських напрямків – бабізму. Засновник – Мірза Хосейн Алі (1817-1892), відомий під іменем Баха-Улла (“Слава Божа”), створив так звану „Декларацію Баба”. В ній він заявив про себе як про ворота нової ери світу і всесвітнього братства та оголосив про свою божественну місію – об’єднати людство на основі єдиної релігії. Головний догмат багаї – принцип „світової єдності людства”, який настане тоді, коли люди усвідомлять, що „світ – єдина країна, а всі люди – її громадяни”. Основними заповідями релігії стало визнання рівних прав, можливостей і привілеїв чоловіків та жінок, необхідності обов’язкової освіти, знищення крайнощів бідності і багатства, заборона рабства, аскетизму, чернецтва, вживання алкоголю та наркотиків. Багаї дотримуються принципу одношлюбності й подружньої вірності, невтручання в політику, поваги до свого уряду, піднесення будь-якої праці до рівня служіння іншим. Вони шанують усі релігії світу, вважають їх божественними за походженням; їх же засновників – як вчителів людства, посланих Богом. Вчення всіх релігій розуміються як необхідні етапи розкриття духовної істини. Для багаїв Баха-Улла – останній за часом з явлених учителів, чий Писання є віросповідним джерелом церкви.

У багаїв відсутній інститут священиків. Громадою керує місцева Рада дев'яти (Духовні збори), на рівні країни – Національні духовні збори, у загальному масштабі – Всесвітній Дім справедливості.

На сьогодні багаї присутні у 214 країнах, загальною чисельністю більше 5,3 млн. чоловік. Багаїзм приділяє особливу увагу проповідницькій діяльності. Зібрання проходять 2–3 рази на тиждень. В Україні офіційно діє 15 громад. До цієї групи відносяться Велике Біле Братство та Церква об'єднання.

### **6.3. Синтетичні релігії**

У догматичі та культовій практиці ці релігії спираються на поєднання елементів різних традиційних релігій, створюючи свої власні вчення, систему обрядових дійств, сильну церковну організацію, претендуючи при цьому на статус надрелігій. Ці релігійні новоутворення характеризують розвинутий культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел, ідея богообраності їхніх послідовників.

**Велике Біле Братство (ВББ)** – неорелігійна течія, що започаткувала свою діяльність у Києві в 1990 році. Її засновниками були **Юан Свами** (він же тоді і патріарх) і **Марія Деві**, які нібито прийшли в світ з місією Ісуса Христа, щоб передати людству останній заповіт Божий і прийняти мученицьку смерть за гріхи людей. Вони входили до трійці, яка називалась ЮСМАЛОС (Юан Свами - Іоан Хреститель - ЮС, Марія Деві - Богородиця - Ма, Логос, або Ісус Христос - Лос). Над цією Трійцею, як і над усім світом, стоїть Верховна Божественна Особистість.

Фундатори цього об'єднання нині добре відомі особи. Юан Свами - **Юрій Кривоногов** - колишній кібернетик, кандидат наук. Спочатку він співпрацював з кришнаїтами, потім порвав з ними і створив інститут душі “Атма” і нову релігію. Марія Деві - **Марина Цвігун**, за фахом лікар-терапевт, була кореспонденткою газети “Атма”, а у подальшому, залишивши сім'ю і малолітнього сина, стала дружиною Кривоногова. У колишньому житті Юан Свами і Марія Деві були, начебто, Адамом і Євою, Кришною і Рамою, Діонісом і Персефоною, Богоматір'ю і Хрестителем, Києм і Либіддю, Ромео і Джульєттою.

Кривоногов познайомився з Мариною Цвігун в одній з поїздок до Дніпропетровська. Він гідно оцінив її вроду і взяв до своєї команди, оголосивши невдовзі “Богом” на землі. Відомо, що Марина працювала в одному з райкомів комсомолу міста Дніпропетровська, потім у місцевій газеті. За свідченням самого Кривоногова, під час сьомого аборту вона перенесла щось схоже на клінічну смерть, мала галюцинації. Кривоногов повідомив, що душа її покинула тіло і вознеслась на небо, а в тіло Марини вселилась інша душа - Божественна, в що Марина і сама щиро повірила.

Нова течія проголосила себе «надрелігією», епохальною релігією прийдешнього.

У віровченні ВББ часто змінювалося розуміння Абсолюту. Початкова його синкретичність пояснювалася різноманітністю втілень Бога-Отця Кришни. Принцип кришнаїзму про триєдність проявів Бога поєднувався з християнським розумінням Св. Трійці, де Марія Деві (М. Цвігун) ототожнювалася зі Святим Духом. На початку 1993 р. було запроваджено культ «Живого бога Марії Деві Христос (МДХ)» як свідчення того, що М. Цвігун остаточно обійняла чільне місце в ієрархії руху. Іншими словами, проголошення М. Цвігун «Матір'ю Світу» відображає догмат реріхівської «Живої Етики» про домінування жіночого начала в завершальний період існування матеріального світу. Під впливом теософії утвердився також догмат про так звану майбутню «Сьому расу людства» — Велике Біле Братство. За переконанням членів братства, після «Страшного суду» врятуються лише ті, хто визнав «Живого Бога МДХ».

На початку 90-х років громади Великого Білого Братств діяли в Одесі, Дніпропетровську, Києві. У найбільшій з них - київській - налічувалося кілька сот членів. Більшість з них були ще молодими людьми або підлітками з несформованою психікою, легко піддавалися навіюванню і тому готові були без роздумів виконати будь-які накази Кривоногова.

Для підготовки до «другого пришествя» створювались таємні скити, в яких оселяли віруючих. Члени громади вели відчужений спосіб життя, поривали зв'язки з сім'ями, не працювали, не вчилися, байдикували.

Громадськість забила тривогу. Створений був комітет «Порятунок». Батьки, чії діти залишили сім'ї і вступили до Білого Братства, зверталися до прокуратури і навіть до Верховної Ради з проханням допомогти повернути дітей. Проблема набула окрім юридичного ще й медико-соціального забарвлення. Запрограмована проводирями організації психіка молодих людей важко піддавалась депрограмуванню. Повернути дітей в сім'ї виявилось не так просто через зрушення у їх світосприйманні та психіці.

Марина Цвігун поставила собі за мету зібрати 144 тисячі вірних. Це мала бути нова раса юсмалиан, яка б заволоділа усім світом і стала б жити в царстві Божому. Наприкінці земного служіння “Він” буде розіп'ятий і через три дні воскресне. Злий світ загине в язиках полум'я, а Біле Братство нарешті відродиться для нового життя. Названа була і дата - 24 листопада 1993 року. Проте все сталось на два тижні раніше. 10 листопада, близько 13 годин дня керівники Білого Братства здійснили акцію, до якої тривалий час готувались. У Києві, на майдані біля Софіївського Собору вони організували зухвалі виступи, які призвели до порушень громадського порядку, пошкодження національної святині — храму Святої Софії. Під виглядом екскурсантів білобратчани проникли в Софіївський Собор, зійшли на вівтар і оточили одну із своїх “Апостолиць”, одягнену в білий балахон. Служителі Софії звернулись за допомогою до “Беркута”. У відповідь на спробу видворити “антихристів” з храму Божого на голови омонівців посипались прокляття. Зчинилась бійка. Фанати взяли музейний експонат - плиту зі стародавнього фундаменту і забарикадували нею боковий вхід до вівтаря. Коли ж співробітникам спецзагону вдалося туди прорватись, “браття” і “сестри” стали зривати зі стін вогнегасники і засипати порошком вівтар і підлогу собору. Використовували вони вогнегасники і в якості кийків, удари яких обрушували на голови працівників міліції. В результаті постраждали три охоронці правопорядку. В ході безчинств близько 40 членів “Великого Білого Братства” були затримані.

Всього ж того дня на майдані біля храму Святої Софії побувало кілька тисяч молодих людей, які очікували страшного суду. Марину Цвігун, Юрія Кривоногова і Дмитра Ковальчука було притягнуто до судової відповідальності. Вони звинувачувались в організації

безпорядків, нанесенні шкоди здоров'ю людям і майну історичній святині. У Києві у 1994-1995 роках відбувся суд. Керівників було засуджено: М. Цвігун - на 4, Д. Ковальчука - на 7, Ю. Кривоногова - на 9 років ув'язнення. Однак судовою справою історія не закінчилась. Звільнені з розподільників МВС, виписані з лікарень члени братства знову поновили свою діяльність. Проте в стані ВББ виникли непорозуміння і чвари.

Марина Цвігун змінила своє ставлення до Кривоногова. Перебуваючи в ув'язненні, кілька разів подавала заяви на розлучення з ним, характеризувала його вкрай негативно: "Кривоногов поведився зі мною дуже грубо. Він не давав мені грошей, хоча справно одержував за мене зарплату редактора газети "Атма", що видавалась Інститутом душі людини, не дозволяв одержувати посилки від матері. Навіть кожушок звелів пожертвувати на користь общини. Моє ім'я ніколи в афішу не вносив. Взагалі він був переконаний, що 10 листопада мене обов'язково уб'ють і все буде закінчено. Варіант сухого голодування був передбачений на випадок, якщо ми залишимося живими. Десять днів я голодувала, не їла, не пила. А Кривоногов на третій день попросив їсти. Я розцінюю це як зраду. Він без мене - ніщо."

"Біле Братство" оголосило Кривоногова Іудою. Звільнена достроково за кілька місяців до закінчення тюремного терміну, М. Цвігун зняла з себе заборону на споживання м'яса, розвелась з Кривоноговим і вийшла заміж за Ковальчука (він же Господь Іоан Петро Другий)

Нині вони живуть у Києві в розкішному особняку, обнесеному триметровим парканом з колючим дротом. Час від часу до особняка приїздить "Тойота", з якої виходить Марина з новим чоловіком.

Не довго залишався холостяком і Кривоногов. Через рік після розлучення з Мариною він одружився з юсламаліанкою та взяв собі її прізвище. Це четвертий шлюб в його житті. Проте сімейне щастя теж не склалось. Відвернулись від нього і прихильники Великого Білого Братства. Залишився вірним йому єдиний його послідовник Костянтин Мінгурян, який до цього часу розсилає в різні інстанції листівки з погрозами та прокляттями і призначенням нових дат кінця світу. Сам же Кривоногов у листі до свого учня зізнався: "Ніякий я

не “пророк”, не “вчитель”, не “Іоан Богослов” і не те, що ти на мене начепив. Я вже не молодий і хочу решту життя провести в спокої. Раніше в пресі часто писали, що я гіпнотизер і екстрасенс. Все це, звичайно, дурниці. Хочу сказати чесно і прямо: Я більше не вірю в Марію Деві Христос і нині ніякого відношення до Білого Братства вже не маю. У мене тепер зовсім інше життя, інші погляди. Мені соромно за ту нісенітницю, яку я в свій час писав. Але за це відсидів і шкодую, що посадив у тюрму ні в чому не винних людей».

Відречення «білих братів» від матеріального життя («світу зла») спричиняло тривале несприйняття ними цінностей родинних зв'язків, суспільних інтересів тощо.

Нині громади Білого братства діють у різних регіонах України і поза її межами (Росія, Білорусь).

Офіційна статистика подає ВББ як незареєстровану організацію.

**Церква об'єднання (Церква уніфікації)** – одна з найпоширеніших новітніх релігійних течій, в якій поєднано риси східних релігій і християнства, різних філософських і соціальних вчень. Засновником і керівником вважається преподобний Сен М'ян Мун, виходець із Північної Кореї, який заснував у 1954 р. „Асоціацію Святого духу для уніфікації світового християнства” (скорочено – церква уніфікації). Тому послідовників ще називають мунітами. Основні положення віровчення викладено в творах Муна, таких як „Пояснення принципу” (1957) і „Глумачення принципу” (1966). У них заперечуються вихідні засади традиційного християнства, в першу чергу божественна природа Христа, пропонується своє розуміння Святого Письма. Теологія Муна зосереджена у вченні про трьох Адамів і трьох Єв. Згідно зі вченням, перша пара, створена Богом, не виконала своєї місії – створення досконалого людства, бо підпала під гріхопадіння. Другим Адамом був Ісус Христос, який також не виконав своєї божественної місії – не залишив нащадків. Мун та його дружина Хак Джа Хан Мун відводять собі роль „Істинних батьків”, третіх Адама і Єви, які, за дорученням Бога повинні створити досконалі сім'ї, що стануть джерелом спасіння для всіх інших сімей. Вони беруть на себе право підбирати шлюбні пари (т.зв. блесінг). Відповідно, ті члени церкви, котрі бажають одружитися, повинні пройти через відповідний шлюбний обряд. Тому церква надає велике значення масовим

колективним вінчанням (у серпні 1995 р. в Сеулі Мун дав благословення на сімейне життя 360 тис. пар).

У церкві об'єднання діє суворя регламентація взаємин, чітке підпорядкування її членів керівництву. Муніти постійно тиняються в різних людних місцях, продаючи квіти, солодоші, морозиво або жебракуючи, щоб заробити матеріальні засоби для „об'єднання людства в єдину божественну сім'ю”. Церква надає велику увагу роботі з кадрами. На „семінарах із лідерства” проводиться кваліфікована підготовка лекторів, проповідників. Для вчених, діячів культури вона організовує симпозиуми, конференції, фестивалі. Під егідою церкви діють такі міжнародні організації, як „Федерація жінок за мир в усьому світі”, Академія професорів „За мир в усьому світі”, Міжнародний релігійний фонд. Муніти підтримують понад 200 різних наукових, соціальних, навчальних та ін. проєктів.

Прихильники Муна є сьогодні в 160 країнах світу, в т.ч. і в Росії, Балтії, Україні. (Церква уніфікації виникла в 70-х рр. ХХ ст., як масова організація існує лише з 1991 р.). Незареєстровані громади церкви функціонують у Києві, Донецьку та в інших містах.

#### 6.4. Езотеричні об'єднання

**Езотеричні об'єднання**, як правило, позавіросповідні містичні течії, що виникли на межі ХІХ-ХХ ст. (*теософія, антропософія, вчення Гурджієва, екстрасенсорика*) як опозиція традиційним релігіям.

Включають у себе віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магичні засоби спілкування з ним, підкорення його своїм інтересам. Всі засновники езотеричних течій переконані, що тільки вони дають надзвичайно глибокі позитивні знання про світ, приховані від „непосвячених”.

*Теософія* (богомудрість, богопізнання) – релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів із надприродними силами. Найбільш відомим теософом була уродженка України Олена Блаватська, яка в 1875 р. заснувала „Всесвітнє теософське товариство” і виклала своє розуміння теософії у багатотомній праці „Таємна доктрина”. Вона розробила свою езотеричну (таємну) систему, яка претендує



на універсальну релігію, що є синтезом різних релігійних доктрин (езотеричного буддизму, тибетського ламаїзму, індійського містицизму, каббали, єгипетської і грецької міфології, спіритуалізму, масонства). Завдання системи – розкрити тотожність таємного змісту всіх релігійних символів. Спираючись на вчення Парацельса, Бьоме, Сен-Мартена, Сведенборга, В.Соловйова, О.Блаватська подає еволюцію Всесвіту, людства відповідно до східних езотеричних традицій, які постулюють існування семичленної ієрархії „планів” (рівнів). Вважається, що вчення О.Блаватської стало концептуальним ґрунтом теоретичних розробок переважної більшості течій „Нью-ейдж”. Сьогодні послідовники О.Блаватської є в багатьох країнах, в т.ч. і в Україні. В 1995 р. при Київському коледжі ім. Муравйова-Апостола відкрита школа теософії.

### 6.5. Неоязичництво (рідновірство)

**Неоязичництво (рідновірство)** представлено в Україні течіями Рідної віри, РУНвіри, Ладовіри, Ягновіри, орантійців, Собору рідної української віри, Великого Вогню та ін. В Україні сьогодні існує 77 громад неоязичників, з яких зареєстровано 75. Всі вони об'єднані ідеєю відродження праслов'янських вірувань, які вважаються єдино автентичними для українця. Неоязичницькі громади є і в інших країнах, де компактно проживають українці.

Неоязичників можна поділити на дві категорії: ті, які зберегли вірність пантеїзму, і ті, які на основі модернізації витокового українського язичництва сповідують монотеїзм.

Рідновірство сприймає в першу чергу частина національно орієнтованої інтелігенції, котра розглядає відродження язичництва як домінанту відродження українства. Перетворення рідновірських течій на масове явище вважається, на думку вітчизняних релігієзнавців, досить проблематичним.

**Рідна віра** – напрям в українському неоязичництві, який започаткував у 1934 р. професор В.Шаян, піонер Рідновірського відроджувального руху. Вивчаючи етнічну (язичницьку) релігію праукраїнців, яку вони сповідували до прийняття християнства і деякі елементи якої добре збереглися в т.зв. двовір'ї, В.Шаян у своїй книзі „Віра предків наших” пропонує повернутися до батьківської традиції,

до коренів української духовності. Осередком „Рідної віри” українців, на думку В.Шаяна, повинен стати Орден Бога Сонця, головним лицарем якого вважається сам засновник течії. Максимально зберігаючи язичницьку обрядовість, „Рідна віра” підпорядковує своє віровчення вдосконаленню людської особистості, піднесенню її національної самосвідомості. Рідна віра ґрунтується на язичницькому розумінні Бога як багатопроявної сутності, що реально постає у вигляді багатьох імен богів. Українські рідновіри, як правило, використовують автентичні язичницькі молитви і співи, хоча іноді створюють і сучасні. Вони мають своє вчення „Волховик” та „Православ: молитва до Рідних богів”, обрядовий календар „Коло Свароже”. В Україні є декілька десятків громад сповідників „Рідної віри” (Київ, Харків, Чернігів, Миколаїв, Львів, Одеса). Найбільшою діаспорною громадою є рідновіри при святині Дажбожій у Гамільтоні (Канада).

***РУНвіра*** (*Рідна Українська Національна віра*) – одна з форм сучасної релігії українців. Засновник РУНвіри – Лев Силенко, якого віруючі вшановують як посланого самим Богом Вчителя і Пророка. Реформуючи політеїстичну дохристиянську віру українців, Силенко запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ. Згідно з нею, українці, як і всі народи, мають своє розуміння Бога, який явлений лише під ім'ям Дажбога. Це дає їм можливість поновлювати і вдосконалювати силу власного ества. Дажбог – це свідомість світу, вічна енергія несвідомого і свідомого буття, свята правда. РУНвіра установлює для українців окреме місце в релігійному житті людства. Вважається, що маючи Рідну віру, українець не підпорядковує себе іноземним релігійним авторитетам, догмам, канонам. На думку Силенка, раба в душі українця впродовж століть виплекала релігія рабів – християнство, яка не є йому рідною, а привнесеною в Україну. Саме зрада Дажбожій вірі й спричинила ту гірку долю колонізованої країни, яку мала Україна протягом століть. РУНвісти не визнають зображення Дажбога, оскільки він – Святий Дух, Воля, Правда, Любов, Милосердя. Символом РУНвіри є Тризуб на сонячному диску. В РУНвірі наявні свої обряди вінчання, освячення дитини, поховання, свої специфічні молитви і свята. Основні заповіді РУНвіри зорієнтовують своїх віруючих жити і діяти заради добра Вітчизни, любити і розуміти Бога по-рідному, обороняти

скарби свого народу, шанувати духовність своїх предків.

Основні положення РУНвіри викладені в Святому Писанні РУНвіри – „Мага Віра” й катехізисі „Повчання. Пісні. Молитви”. Основна культова споруда РУНвіри – собор святої Матері України – знаходиться в містечку Спрінг Глен, що в штаті Нью-Йорк (США). При головному офісі функціонує Вище Духовне училище (Академія) і видавничий центр РУНвіри. Громади (станіці) є в Америці, Канаді, Австралії, Англії та інших країнах, де проживають українці. В Україні офіційно зареєстровано 49 громад РУНвіри. Координатором їх діяльності є священник київської громади „Дажбожа” Б.Островський. Запорізька громада видає часопис „Світло Оріяни”. В Спрінг-Глені друкується двомісячник „Самобутня Україна”.

**Собор Рідної української віри** – одна з течій українського язичництва, що виникла в 1994 р. на Вінниччині. Послідовники Собору вважають своїми ідейними попередниками В.Шаяна, М.Шкавридка, Л.Силенка, С.Кокрецького, кожний з яких зробив вагомий внесок у формування теоретичних основ „Рідної віри”, але не зміг вирішити найважливішого історичного завдання – відродити її. Їхні праці, взаємодоповнюючи одна одну, в сукупності утворюють цілісне віровчення, поєднати і поширити яке покликаний Собор Рідної віри. Така його місія зумовлена ще й тим, що Поділля є серцем України, оскільки саме тут найдовше, аж до 1620 р., Болохівські князі боронили рідну віру. Крім того, на березі річки Бог (Буг) була головна святиня скіфів – Еksamній (Божа дорога). На Поділлі також віднайдено збруцького Святовита, найдавніший символ Дажбога – Тризуб. Послідовники цієї течії толерантно ставляться до інших рідновірських громад.

В Україні офіційно діє 5 громад цього напрямку.

**Ладовіра** – неоязичницька течія, ідейно оформлена у працях О.Шокала та Ю.Шилова, зокрема в журналі „Український світ” (видається з 1992 р.). Основу ладовірського вчення складає концепція українського світу як духовно-природної та геоетнічної цілісності. Ладовірство – політеїстично-монотеїстична релігія, де наряду з вірою у Всеєдиного Духа Світла – Оря, що перевершує весь світ, існує віра і в інших богів і богинь, які іманентні світу. Згідно з його вченням, світом керує Універсальний закон, який називається

Ладом. Зло – це порушення Ладу. Жіночим відповідником Всеєдиного Духу Світла є його мати – Всеєдина Мати Землі й Духу Оранта, а відповідником Ладу – Лада. У вченні ладовірства Космос розглядається як єдність двох взаємопов'язаних начал – чоловічого (творчого і духовного), який є Вогнем, Небом і Часом й жіночого (відтворюючого і матеріального), яким є Вода, Простір і Земля. Засобом гармонізації людського життя з ритмами космічної енергії тут виступають спеціальні обряди. Небесним і земним тотемом – першопредком України, згідно з Ладовірством, є журавель і явір.

Організаційно Ладовіри в Україні – не об'єднані, частина з них – незалежні, інші відвідують яку-небудь неоязичницьку громаду.

### **6.6. Саєнтологічні (наукологічні) рухи**

Це одна з форм нетрадиційної релігійності. Сайєнтологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити проблеми сучасного індустріального суспільства. Більшість із тих сайєнтологічних рухів, які існують в Україні (Діанетика – Фонд Хаббарда, Наука розуму, Християнська наука), мають іноземне походження.

*Церква сайєнтології* (в перекладі – „науковчення”) заснована Л.Р.Хаббардом у 1954 р. Теорія Хаббарда, викладена в його книзі „Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я” (1950), являє собою суміш уривчастих відомостей про комп'ютерну технологію з поверховим уявленням про буддизм та індуїзм і з практикою психоаналізу. Згідно з теорією Церкви саєнтології, можна відкрити єдину причину психозів, неврозів, насильств, соціального розладу. Вона начебто полягає у невмінні управляти роботою власного мозку, нерозумінні його „божественної сутності”. Різні неприємності індивіда обумовлюються його ірраціональною поведінкою. Лікування передбачає виявлення таких подій (вульгарний психоаналіз) з допомогою „Е-вимірювача” Хаббарда їх відбитків („енграм”) і нормалізацію розумової діяльності, емоцій, волі. Хаббард твердить, що виходить із наукових методів. Однак жодного разу не зміг подати достовірних доказів із цього приводу. Маніпуляції Хаббарда відтворюють розроблену З.Фрейдом теорію психоаналізу, але в спрощеній і вульгаризованій формі.

В 1955 р. Р.Хаббард проголосив себе пророком вчення про „тетана”, особливого духа, який після смерті людини переселяється до іншого тіла, і про „тета” – духовну першооснову руху і розвитку неживої матерії. Це відкрите опошлення буддизму, його вчення про вічне переселення душ. Єнграми почали вважатись не просто психічними травмами, набутими в земному існуванні, а душевними рубцями, надбаними за всі минулі втілення „тетана”. Тим самим „Е-вимірювач” набуває принципово нового значення – не як скромний інструмент рятування „одноразового” людського існування, а як єдиний спосіб ліквідації в усьому Всесвіті болючих наслідків коловороту „тетанів”.

Церква саєнтології віротерпима до інших релігій, а від віруючих, що прилучаються до її „лікувальних програм”, не вимагається розриву із своєю колишньою вірою. Віровчення, догматика не відіграють у саєнтологічній церкві вирішальної ролі, це лише вихідний пункт для атаки на людську свідомість, для якої застосовується витончена психотехніка. Церква саєнтології – воєнізована організація з жорсткою ієрархічною структурою, деспотичними порядками, казарменою дисципліною. Вона вважається достатньо багатим формуванням. Прибутки отримує за різноманітні програми, продаж „Е-вимірювачів”, творів Хаббарда. Мова може йти про десятки мільйонів доларів.

Хаббард у 1986 р. помер, але його послідовники продовжують експлуатувати створену ним організацію. Церква сьогодні має понад 6 млн. послідовників в 33 країнах; в Україні вона організаційно не оформлена.

## **6.7. Сатаністи**

До них належать прихильники обоження сил зла, поклоніння Сатані (Дияволу чи Люциферу). Цю течію не можна вважати виключно новим явищем, оскільки у неї досить тривала історія. Як культ сатанізм зародився у Стародавньому Іраці, а в Європі особливе поширення набув у середні віки. Під сучасним сатанізмом слід розуміти різновид напіврелігійного руху, заснованого Е.О. Кроулі на рубежі ХІХ-ХХ ст. і реанімованого в 60-ті рр. в Америці.

Вчення Кроулі було творчо опрацьоване Ронном Хаббардом та Ентоні Ла Веєм. Перший потім створив церкву саєнтології (Див. розділ “Саєнтологія”), другий - “Церкву Сатани”.

Ла Вей був циркачем, органістом в нічному клубі і фотографом Сан-Франциського департаменту поліції. Потім захопився сатанізмом і створив знамениту “Сатанинську Біблію”, що є антиподом християнській Біблії. Крім того, він створює ряд книг, в яких у спрощеному та спотвореному вигляді подає ідеї Ніцше, Дарвіна і Фрейда. В них він із замилюванням оповідає про сексуальну свободу, садомазохізм, фетиші та статеві збочення. Примітивне, спонукаюче до нищих почуттів чтиво розходить ся масовими тиражами в багатьох країнах світу. Ентоні Ла Вей стає учасником численних радіо- та телепередач, консультує режисерів, які знімають фільми жахів, сам знімається в ролі диявола у фільмі «Дитя Розмарі» - фільмі, за його власним визначенням, «кращим комерційним проектом сатанізму від часів інквізиції». Нині сімейним бізнесом у вигляді «Церкви сатани» займається і дочка Ла Вея.

Ла Вей, якого прозвали “чорним папою”, вважав, що в кожній людині сидить сатана і завдання лише полягає в тому, аби його виявити і впізнати. Він казав: “Як не грюкайте у двері - вам не відчиняться, тому вибивайте двері самі”. Перефразовуючи біблійні заповіді, Ла Вей переконував: “Возлюби ворогів своїх і твори благо тим, хто ненавидить і зловживає тобою, - хіба це не є огидною філософією улєсливого пса, який качається на спині, коли його б'ють? Так ненавидь же ворога свого щиро, від душі і від усього серця... І коли хто-небудь вдарить тебе по одній щоці - вріж йому по другій. Хто підставляє другу щоку, той боязливий пес”. Фахівці відзначають, що написана книга до певної міри талановито і нестандартно, а тому подобається молоді. Не випадково середній вік громад сатаністів не перевищує 30 років.

Нині найбільші світові центри сатанізму об'рунтувались у США і Англії. За даними журналу “Ньюсуік” культ диявола охоплює понад 3 мільйона американців.

Крім відомих організацій сатаністів - “Церква Сатани”, “Міжнародна організація люциферистів кельтсько-східного обряду”, “Зелений орден” - в США і Європі діють десятки і інших диявольських груп.

Нині не лише в США, а й загалом у світі існує безліч сатанинських об'єднань та дияволопоклонників. До того ж їм сприяє ціла індустрія, яка випускає масовими тиражами відповідну літературу, відеофільми, комп'ютерні ігри, виготовляє одяг (майки, куртки), перстені, іншу продукцію з сатанинською символікою, організовує рок-концерти з використанням продукції з музикою в стилі чорного року. Сатанізм приносить його авторитетам мільйонні прибутки.

Послідовники “Церкви Сатани” вважають Сатану символом сили, яка дозволяє досягти влади та успіху. Віросповідні догмати і культові дії сатаністів є своєрідним антиподом християнства, побудовані на дзеркальному відображенні останнього. Сатаністи шанують не Бога, а Сатану, читають Біблію “навпаки”, проводять так звані “чорні меси” з використанням чорних ряс, “чорних” свічок, перекинутих розп'ять, проклять, ритуальних приношень тощо.

Сатаністи вважають, що сила християнського Бога убуває, а сила Сатани, князя світу зростає. Ісус Христос зображається ними як талановитий містифікатор, котрий обдурив людей, обіцяючи їм спасіння в обмін на покірність.

Тим, хто вступає до громади сатаністів, пропонують звільнитися від почуття вини і комплексу неповноцінності, користуватися усіма радощами і насолодами життя.

Члени громад збираються щотижня чи щомісяця “на служби” (збори), здебільшого в кількості 13 осіб, надаючи перевагу темряві, тому збори починаються опівночі, їх проведенням керує “Князь темряви”.

Під час зборів проводяться ритуальні поклоніння Сатані, каються за добрі справи, трапези, молитви тощо. За трапезою настає “чорна меса” з певним ритуалом, що відкривається загальним колективним паплюженням Бога, потім настає “богохульна служба”, в якій використовуються вищезгадані свічки (виготовлені іноді з людського жиру), свята вода (розбавлена сечею або кров'ю немовляти), молитовник, переплетений інколи в людську шкіру нехрещеного немовляти.

Служба проходить у спеціально підготовлених приміщеннях із жертovníком, покритим чорною тканиною, а стіни - в чорних

драпіровок, на яких зображено Диявола. Особливого значення сатаністи надають знуцанню над хрестом та іншими символами християнства. Зібрання супроводжуються найчастіше гнівом і лютю, мстивими закличками на адресу своїх ворогів, тобто християн. Трапляється, що під час таких “чорних мес” скоюються тяжкі злочини (вбивство дорослої людини, а частіше - дитини, що розглядаються як жертви Сатані).

Ритуальна зала у сатаністів називається “кімнатою інтелектуального розкріпачення”. Майбутню жертву кладуть на червоний стіл, зв’язують руки і ноги і починають різати, повільно шматуючи тіло. Адже з точки зору сатани жертвою є не сама смерть живої людини, а її муки. Тобто, чим довше тягнуться муки, тим якіснішою є жертва Сатані. При останніх конвульсіях вирізається серце і печінка і по шматочку вони з’їдаються всіма учасниками “чорної меси”.

Чоловіки, як правило, на сатанинських месях одягаються в чорні ряси, жінки, навпаки, повинні виглядати сексуально. Капюшони або ж ковпаки - не данина моді, а частина ритуального одягу, за допомогою якого приховуються сатанинські обличчя під час “розкріпачення негативних емоцій”.

Іншими необхідними атрибутами меси є дзвін, меч, фалос (або його муляж), гонг, пергамент, кубок (обов’язково не золотавого кольору), пентаграма- п’ятикінцева зірка як символ одного з імен Сатани і перевернутий християнський хрест.

У сатаністів всього два свята - свій день народження і хелоуїн - істино-сатанинське свято, що прийшло зі Штатів.

Приблизно один раз в тиждень сектанти влаштовують нічні оргії в пустуючих будинках, на пустирях або християнських кладовищах. При цьому вони використовують наркотики і, роздягшись догола, займаються груповим сексом. Згодом відсікають курці або кішці голову, п’ють їх кров і обмазуються нею.

Останнім часом сатаністи стали помишляти і про кров немовлят. Для цього деякі жінки з секти спеціально для того, аби мати жертву, заводять дітей від своїх одновірців.

“Сатанинська Біблія” має також свої десять заповідей, а саме: Сатана – сильніший за всіх; життя - це насильство; необхідно



коритись своїм низинним інстинктам і потягам; на суспільні закони і владу - начхати; все, що пов'язано з офіційними релігіями, має оквернятись; головний ворог — християнство і ін.

Ненависть до християнства у сатаністів особлива. Вона у них виділена в окремих закон: “Порок є християнство”. Неважко помітити, що всі сатанинські обряди є антихристиянськими. Є у них своя молитва, свій алфавіт, так званий “єнохіанський”.

Важливим моментом сатанинських культів є залучення й посвячення нових прихильників. Воно передбачає укладення договору з Сатаною. Договір цей може бути усний чи письмовий, але підписаний власною кров'ю вступаючого. “Новонавернений” до сил зла проходить “хрещення”, яке здійснюється при допомозі суміші води, солі та сірки, і отримує нове ім'я. При цьому обов'язково ставиться знак Сатани на інтимному місці. Перед залученням в організацію здійснюється випробування кандидата.

Щоб потрапити, скажімо, дівчині в секту, треба пройти сатанинський обряд. Вночі її приводять на кладовище, “накачують” наркотиками, роздягають, обмазують кров'ю, кладуть на надгробну плиту і вступають з нею в груповий секс всім “братством”.

Засоби масової інформації Німеччини, США, Єгипту, ПАР, Росії і інших країн повідомляли про жахливе безумство сатаністів. На початку 2002 року ЗМІ обійшло приголомшливе повідомлення про судовий процес у містечку Бохумі (Південний Рейн - Вестфалія) над молодою подружньою парою - 23-літньою Мануелою та 26-літнім Даніелем, які з неймовірною жорстокістю на ґрунті сатанізму вбили молодого англійця, віруючи в те, що князь Темряви подарує їм безсмертя за їх вчинок. В їх будинку знайдено арсенал ножів, сокир і список майбутніх жертв.

Такі факти безумства непоодинокі. В 1972 р. керівник ковену (підрозділ з 13 adeptів) секти “Церква Сатани” Чарльз Менсон на дачі кінорежисера Рома Паланського по-звірячому розправився з актрисою Шарон Тейт її друзями.

Через рік у Флориді (США), виконуючи ритуал жертвоприношення, було вбито 17-річного Росса Кочрена. 1988 року в Онтаріо сатаніст Брентфорд перерізав горло своїй сестрі. В Преторії (Південно-Африканська Республіка) adeptи культу сатани вбили

п'ятьох малолітніх дівчаток. В Єгипті (1997 р.) 80 членам сатанинської секти "Служителі шайтана" ("Союз смерті") було пред'явлено звинувачення в знущанні над різними релігіями, сексуальних оргіях, вживанні наркотиків, руйнуванні могил та глумленням над трупами. Більшість членів секти становили студенти віком від 17 до 28 років. У зв'язку з цим в Єгипті вибухнув скандал, оскільки батьки багатьох студентів були відомими діячами мистецтва, бізнесменами, чиновниками, журналістами і послами.

В країнах СНД пік сатанізму прийшовся на 1993-1997 роки. Про аналогічні явища в Росії преса вперше повідомила 1993 року, коли відбулось ритуальне вбивство трьох православних ченців в Оптиній Пустині (Калужька обл.). Наступного року був жорстоко убитий трьома уколами шпичі православний паломник Георгій. Потрясла росіян і звістка про те, що жителька маленького містечка Дягілево поблизу Рязані, цілителька Аріна Забродіна принесла в жертву сатані власного сина, другокласника. Готуючи його для цього, вона спеціально відгодовувала хлопчика, згодом оглушила молотком, перенесла у ванну, відрізала голову і випустила кров. Таким же чином вона мала намір вчинити зі своєю дочкою, та не встигла - наскочила міліція.

В березні 1996 року в Мінську було затримано сатаніста, який здійснив ритуальне вбивство. Він зізнався, що готувався до цього декілька років, вбиваючи котів. А коли їх кількість досягла 666, зарізав людину.

Аналогічний випадок зареєстровано в Ташкенті, де 22-річним мешканцем м. Душанбе Тіором Хамідовим було вбито двох чоловіків. Він убивав жертву, збирав кров, а потім на вечерю випивав її. На допиті вампір заявив, що ним управляли сили зла.

В Україні сатаністи з'явилися у 80-ті рр. ХХ ст. як своєрідний антипод християнства. Нечисленні прихильники є й сьогодні. Умовно їх можна поділити на теоретиків ("ідейних одинаків") та практиків ("груповиків"). Найбільш багаточисельні з них - «Орден чорного кола», «Зірка смерті», «Партія сатаністів», «Церква Сатани», «Чорне братство», «Чорний орден», «Легіон темряви» За неофіційними даними, лише в Києві нараховується більше двохсот прихильників сатанізму. Діють вони і в інших містах України. Зокрема,

правоохоронними органами Запоріжжя викрито діяльність секти «Чорна зоря», яка в складі 20 осіб протягом двох років безчинствувала на кладовищах, оскверняла могили, влаштовувала сексуальні оргії, приносила в жертву кішок і собак.

У місті Сімферополі сатаністи здійснювали ритуальні вбивства. В Севастополі пошкодили статую розп'ятого Ісуса Христа біля храму Всіх Святих, осквернили храм. Львівські вандали поглумились над могилами в'язнів фашистського концтабору «Талергоф». Шабаші і «чорні меси» проходили на руїнах християнських базилік Херсонеського городища. В Одеській області сатаністи проникли в морг і обезголовили чотирьох мерців. Перелік можна продовжувати. Інші формування організаційно слабо об'єднані і діють як молодіжні екстремістські угруповання, чий світоглядні пристрасті є віковим зацікавленням, яке з часом проходить. В нашій країні сатаністи офіційної реєстрації не мають.

**Ключові поняття:** нетрадиційні релігії, новітні релігії, екта, культ, синкретизм, месія, гуру, вчитель, пророк, медитація, психотерапевтика, орієнталізм, езотерика, синтетизм, теософія, неоязичництво, саснтологія, сатанізм.

- Самостійна робота:** опрацювати тему за такими джерелами:
- Верещагіна Б. Церква Муна: „включене спостереження” // Людина і світ. – 1996. – № 11-12. – С. 27-31.
- Віра багаї // Релігійна панорама. – 2001. – № 6. – С. 68-76.
- Вселенська чиста релігія (Сихаджа-Йога) // Релігійна панорама 2003. – № 6. – С.63-78.
- Гринько В. Теоретичні джерела віровчення Великого Білого Братства // Українське релігієзнавство – К., 1997.– № 5.– С. 44-48.
- Єленський В. Біле братство як підручник з соціології релігії // Людина і світ. – 1997. – № 5-6. – С. 23-29.
- Колодний А. М. Нові релігії на карті України (станом на 1.01.2003 р.) // Релігійна панорама 2003. – № 5. – С. 44-49.
- Колодний А.М. РУНвіра (Рідна Українська Національна Віра). – К., 2002.
- Міжнародне товариство свідомості Крішні // Релігійна панорама. – 2001. – № 1. – С. 68-77.

- Міжнародний рух Грааля // Релігійна панорама. – 2002. – № 12. – С. 70-76.
- Новоапостольська церква // Релігійна панорама. – 2004. – № 7. – С. 71-77.
- Особа в „секті”: що дали? // Людина і світ. – 1998. – № 5-6. – С. 15-20.
- Петрик В. Церква саєнтології // Людина і світ. – 2000. – № 4. – С. 39-44.
- Петрик В. Сатанинські секти // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 9. – С. 77-93.
- Рідна Українська національна віра // Релігійна панорама. – 2003. – № 12. – С. 67-86.
- Саєнтологія як нове релігійне вчення // Релігійна панорама. – 2002. – № 6. – С. 65-76.
- Скоморовський Я.М. Нью Эйдж в современном мире: типология, некоторые формы проявления // Українське релігієзнавство. – К., 1998. – № 7. – С. 115-124.
- Собор рідної української віри // Релігійна панорама. – 2002. – № 6. – С. 65-76.
- Церква єднання // Релігійна панорама. – 2002. – № 10. – С. 80-88.
- Церква Ісуса Христа святих останніх днів // Релігійна панорама. – 2003. – № 1. – С. 62-74.

**Круглий стіл:** Неорухи в Україні: стан, форми утвердження на канонічному просторі історичних релігій, їхнє майбутнє.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Визначте терміни: нові релігійні течії (НРТ), нетрадиційні релігії, неорелігії, релігії „Нового віку”, секта, культ.
2. З’ясуйте причини виникнення нових релігійних течій та рухів. Покажіть, які складнощі супроводжує процес їх розвитку.
3. Перерахуйте основні класифікації НРТ, згідно з якими вони зараховуються до того чи іншого типу.
4. Охарактеризуйте найбільш розповсюджені НРТ.
5. Розкажіть, в чому проявляється специфіка НРТ, які функціонують на території України.
6. Які існують прогнози щодо майбутнього новітніх релігій?

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 778-796.
2. Гуревич П.С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. – М., 1985.
3. Дудар Н.П., Филипович Л.О. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). – К., 2000.
4. Зінченко Л.П. Неорелігії або сучасні нетрадиційні релігії. – Вінниця: РОМІК°, 2002 – 116 с.
5. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик, та ін. / За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 627-654.
6. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 285-289.
7. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 457-497.
8. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник. – К., 2004. – С. 592-622.
9. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 565-588.
10. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 367-391.
11. Митрохин Л. Религии „Нового века”. – М., 1985.
12. Нові релігійні течії та організації в Україні / Упорядник Л.Филипович). – К., 1997.
13. Новітні релігії в сучасній Україні. Збірник матеріалів / Редакційна колегія: В.Д. Бондаренко – головний редактор та ін. – К., 2000.
14. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2001. – С. 259-300.
15. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 173-179.
16. Релігієзнавство: Підручник/ Є.К.Дулуман, М.М.Закович, М.Ф.Рибачук. та ін.; За ред. М.М.Заковича. – К., 2000. – С. 168-194.
17. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 212-238.

## СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ В СВІТІ, УКРАЇНІ

### 7.1. Основні фактори змін у сучасному релігійному просторі

Людство неможливо зрозуміти, не зрозумівши його релігійних вірувань. В наші дні понад три чверті населення планети визнає свою належність до тієї чи іншої релігії. Нинішня георелігійна ситуація в світі – результат тривалої еволюції релігійстворчого процесу.

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, зростання ролі науки, загального рівня освіченості населення на межі другого та третього тисячоліть кардинально змінили релігійну картину світу, характер релігійності людей.

Аналіз релігійних процесів у XX столітті свідчить про зміну парадигм у духовному житті людства. Ці зміни проявляються, в першу чергу, в співвідношенні віруючих та невіруючих на початку та в кінці століття. Сучасну релігійну ситуацію характеризують дві основні тенденції, які будуть визначати і її майбутнє. З одного боку – це підвищення ролі релігії та церкви в розвитку духовної культури, екуменічних процесах, консолідації окремих етносів. З іншого боку – десакралізацію культури, секуляризацію всіх сторін життя суспільства, визнання важливості принципу світськості держави та освіти, утвердження індивідуальної цінності особи та суспільного прогресу.

XX століття дослідники релігії називають століттям відходу від релігії, віком агностицизму та невір'я. Чисельність невіруючих за

останнє століття збільшилась з 5 млн. до 1 млрд. 208 млн., що складає 19,5% світового населення.

Впровадження наукових досліджень у всі сфери життєдіяльності, урбанізація призводять до зростання кількості невіруючих, в першу чергу, в розвинутих країнах. Так, зростання кількості невіруючих за останні сто років склало: в США від 0,2% до 9,7%, в Канаді відповідно 0,2% до 12,5%; у Фінляндії невіруючих – 12,3%, Німеччині – 25%, Великобританії – 40%, Австрії – 12%, Новій Зеландії – 29,9%, Чехії – 37%. Центром світового відходу від релігії можна вважати Азію. Світова статистика нараховує тут 1017 млн. невіруючих. В Китаї та КНДР, наприклад, три четвертих населення не відносить себе ні до якої релігії. У В'єтнамі – це 2/3 населення, Південній Кореї – 46%, Японії – 46,6%, Гонконзі – 64%, Сингапурі і Тайвані – 14,8%.

За таких умов релігія та церква зазнають глобальних трансформацій. Це кардинальні трансформації соціальних доктрин, антропологічних вчень, навіть церковних канонів і віросповідних догматів.

Багато релігій сьогодні знаходяться у кризовому стані. На рубежі тисячоліть вони зіткнулися із проблемами загострення відношень, аж до релігійних зіткнень (зокрема, Ізраїль та Палестина). Спостерігається погіршення взаємин між державами, орієнтованими на певні релігійні авторитети (християнство й іслам). Релігійні організації в останні десятиліття зіткнулися із суттєвими змінами в характері релігійності сучасного віруючого: низька частота відвідувань храмів, хрещень, священницьких покликань. Це також зменшення кількості віруючих в індустріально розвинутих суспільствах (зростання йде в основному за рахунок Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Африки).

Західний варіант християнства, що поширився в Європі та Північній Америці, втрачає лідерство в християнському світі. Сьогодні найбільш активними стають незахідні країни, які дають 5/6 всіх християнських місіонерів світу.

В останні роки різко зросла вага і значимість католицької церкви, яка провела епохальний II Ватиканський собор. Він ще довго буде визначати майбутнє релігійних процесів у всьому світі.

Католицька церква сьогодні є ініціатором більшості змін у релігійстворчому процесі. Вона прагне до діалогу не лише із християнами, але й представниками інших культурно-релігійних спільнот. Щорічно з ініціативи папи Римського проводяться різноманітні релігійні зустрічі. Авторитету католикам додало також покаяння (2000 р.) понтифіка за гріхи всієї католицької церкви, його паломництво до Святої землі.

XX століття позначено початком діалогу і співробітництва різних релігій. Це проведення II і III Всесвітніх Парламентів релігій, взаємне зняття анафем 1054 р. католиками і православними, розгортання екуменічного руху.

Якщо в останні десятиліття в релігійному середовищі спостерігалася лібералізація релігійного життя, то сьогодні поряд з цим можна говорити і про наростання фундаменталістських тенденцій всередині майже всіх релігій. Друга половина XX століття породила безліч нових релігійних течій та рухів, особливо апокаліпсичного (віщують близький кінець світу) та міленаристського (пропагують тисячолітнє царство після загибелі цивілізації) спрямувань, які, з одного боку, збільшили полірелігійність світу, з іншого – будуть суттєво впливати на зміни в релігійному середовищі.

Якщо вдатись до деякого прогнозу майбутнього релігії, то слід зауважити, що при збереженні як тенденцій конвергенції (зближення), так і сепаратистських настроїв (автономізації, відокремлення) релігійним організаціям доведеться враховувати й інкультурацію (врахування впливу інших культур).

На найближче майбутнє світовий релігійний процес буде характеризуватися такими тенденціями:

- пошук оптимальної формули гармонійного співіснування релігій у світі, де буде потрібно віднайти розумну міру між опертям на минуле, традицію й адекватними сучасності рухами всередині церков;
- релігійним організаціям прийдеться визнати полірелігійність світу, існуючий геополітичний розподіл між різними релігіями;
- відмова від претензії на абсолютну істинність своєї релігії та вміння співіснувати з іншими.



## **7.2. Релігійна мережа України**

Поліетнічний склад населення України сприяв історичному існуванню різноманітних конфесій, релігійних течій та церков. Деякі з них функціонують і нині, інші трансформувались і синтезувалися з іншими конфесіями. Важливо зазначити, що історія України не знала масштабних міжрелігійних війн, гострих конфліктів. Траплялись, звичайно, суперечки між православними і унітатами, православними і протестантами. Проте в минулому тут в основному панувала віротерпимість, що дозволяло, зокрема, знаходити на українських землях притулок від переслідувань тим конфесіям, які зазнавали гоніння від панівної церкви, виборюючи свою незалежність.

Важливим показником релігійної ситуації, який сьогодні офіційно фіксується органами державної влади, є інформація про діючі релігійні організації. Зауважимо, що до них державна статистика відносить управлінські структури конфесій, церков чи течій, громади (парафії), монастирі, місії і братства, а також духовні навчальні заклади. Тому слід розрізняти поняття „релігійні організації” і „релігійні громади”. Друге є складовою першого.

Україна є багатоконфесійною країною, де станом на 2004 рік, згідно зі статистикою Державного комітету у справах релігій, функціонує 29795 організацій, понад 100 релігійних течій, церков, спільнот. З них: **православних** – 15370 (51,5% від загальної кількості), **протестантських** – 7278 (25,41%), **греко-католицьких** – 3480 (12,16%), **римо-католицьких** – 1000 (3,49%). Релігійна мережа України включає 28626 релігійних громад, 19975 культових споруд (забезпеченість складає 69,80%), 365 монастирів із 6070 насельниками, 163 духовних навчальних заклади із 19450 слухачами, 283 місії, 75 братств.

Релігійними організаціями опікується 26650 священнослужителів і пасторів (з них 728 – іноземці), забезпеченість складає 93,10%. При громадах сьогодні працює 11453 недільні школи, видається 323 часописи і газети.

Після певного спаду темпів зростання кількості релігійних організацій у 1995-1996 роках, починаючи з 1997 року, спостерігається, хоча й не інтенсивне, але стабільне їх наростання.

За роки незалежності України кількість релігійних організацій зросла на 16833 одиниці, або на 56,49%. Особливо інтенсивно цей приріст відбувався впродовж 1998-2000 років: 4999 або 1666 щорічно, причому найвищим цей показник був у 2000 році: 1862, в т. ч. 1707 громад.

З 11475 громад, утворених у 1992-2000 роках, 5885 (51,28%) є православними, а 3866 (33,7%) – протестантського напрямку.

Релігійні організації розміщені в Україні нерівномірно. Так, три галичанські області (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська) в 2003 році мали їх стільки ж, як шість областей східної і південної України (Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька) з включенням сюди ще й Криму, хоча за кількістю населення цей регіон приблизно в 5 разів перевищує Галичину. Найбільше громад сьогодні має Львівщина (2845), Закарпаття (1671), Вінниччина (1748) і Хмельниччина (1608). Найменше їх на Миколаївщині (621) та Херсонщині (702). Громади регіонально різні й щодо чисельності віруючих. Якщо в Харківській області на 1 релігійну громаду в середньому припадає 4830 віруючих, в Дніпропетровській – 4250, в Луганській – 4200, Донецькій – 3850, то в Львівській – лише 900, а в Тернопільській – 680.

Через 10 років незалежності зникло домінування в релігійному житті Заходу України. Раніше там було близько 55-60% релігійних організацій. Правобережжя сьогодні дещо перевищує цей показник.

Традиційно найвпливовішою конфесією в Україні є **православ'я**. Темпи росту православних громад за останні роки майже вдвічі перевищують темпи росту сукупної кількості релігійних громад і становлять близько 15%. Однак, як показує аналіз розвитку релігійної мережі, 51,5% православних громад від загальної кількості не дозволяє говорити про Україну як про православну країну. До того ж, православні громади розміщені по території України нерівномірно. 10 областей Сходу і Півдня мають лише 30% цих організацій. Православ'я не є домінуючою конфесією на Сході, Закарпатті, Буковині і в Криму. Вагомо воно переважає на Півночі (16%), Поділлі (14,3%), Галичині (12,8%), Волині (11,2%).

Найсуттєвіші зміни серед трьох православних церков упродовж останніх 10 років відбулися в мережі релігійних організацій

**Української православної церкви (УПЦ)**, кількість громад якої зросла на 4915 одиниць (47,33%). На сьогодні вона має 36 єпархій, в яких є 10384 громади віруючих. Церква налічує 151 монастир із 4095 ченцями і черницями, 15 духовних навчальних закладів із 4282 слухачами, 95 періодичних видань, 3746 недільних шкіл та 36 братств. Віруючими опікуються 8620 священників. Предстоятелем церкви є митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан). Найбільша концентрація громад УПЦ у Хмельницькій (883), Рівненській (569), Закарпатській (565), Житомирській (550) та Київській (535) областях.

Православні організації, орієнтовані на помісність Українського православ'я, незалежнення його від Московського патріархату (УПЦ КП та УАПЦ) найвпливовіші в таких регіонах: Галичина – 89,4%, Волинь – 33%, Буковина – 32%, Південь – 28%, Поділля та Подніпров'я – 21%. Значно менше їх прихильників у північних областях (близько 17%), на Слобожанщині і на Сході (12-13% парафій). Достатньо низький відсоток цих спільнот у регіонах, де надто живучі сепаратистські настрої – в Криму і Закарпатті.

Українське православ'я неоднаково представлене в Україні як по чисельності громад, так і по впливу в суспільстві. **Православна церква Київського патріархату (УПЦ КП)** сьогодні нараховує 31 єпархію, 3508 релігійних організацій (зростання за роки незалежності склало 1696 одиниць або 48,34%). Вона має 34 монастирі з 185 ченцями, 2588 священнослужителів, 16 духовних навчальних закладів з 1481 слухачем, 23 місії і 8 братств, 25 періодичних видань та 1086 недільних шкіл. УПЦ КП очолює Патріарх Київський і всієї Русі-України Філарет (Денисенко). Якщо на початок 1993 року церква мала 87,3% своїх громад у західному регіоні, то сьогодні вона представлена у всіх областях України. Найбільше громад УПЦ КП у Львівській (404), Івано-Франківській (285), Рівненській (275), Київській (274), Тернопільській (210) областях.

Інституційна мережа **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)** налічує 1190 релігійних організацій, 68% яких знаходиться в галицькому регіоні. У порівнянні з 1992 роком кількість громад скоротилась на 299 одиниць, або на 24,36%. Це пов'язано зі зміною організаційної підпорядкованості цих громад

на користь Київського патріархату. Церковну службу в УАПЦ здійснюють 685 священників (забезпеченість – 59,21%). Церква має 7 місій, 5 монастирів, 325 недільних шкіл, 7 періодичних видань. Кафедральним собором УАПЦ тепер є Андріївська церква в Києві. Предстоятель церкви – митрополит Київський і всієї України Мефодій. Церква перестала бути переважно галицьким явищем і сьогодні її громади відсутні лише в Сумській, Чернівецькій та в Чернігівській областях. Найбільша їх чисельність у Західній Україні: Львівська (362), Тернопільська (289), Івано-Франківська (126) області.

В Україні, крім названих, є менш чисельні православні інституції. Це – **Російська вільна (закордонна) православна церква**, яка має 27 громад (10 з них – на Одещині), **Апокаліптична ПЦ** – 6 (всі на Вінниччині). В релігійному просторі України діють також дві **греко-православних** громади, сім – **православних незалежних**. З'явилися громади **Реформованої і Соборноправної** православних церков. Поширені також різні об'єднання православного коріння. Так, **Старообрядницька церква Білокриницької згоди** налічує 65 громад. До **Руської православної старообрядницької церкви безнопівської згоди** належить 10 громад, 7 з яких функціонують на Житомирщині. **Російська істинно-православна церква** має на цей час 23 громади. **Церква Матері Божої Преображеної** – 14 громад. Постійною за останні роки залишається кількість молокан – 4 громади. Специфічне для цих течій православного коріння – відсутність в Україні власних навчальних закладів, видань, братств, достатньої кількості священнослужителів.

**Католицизм** в Україні існує у двох різновидах – **греко-католицькому і римо-католицькому** (4343 організації або 14,57%). Хоча він має свої інституції в усіх областях (окрім греко-католиків на Кіровоградщині), все ж домінує на Захід від Дніпра (переважно в Галичині, на Поділлі і в Закарпатті).

Не отримав широкого розповсюдження католицизм на Сході, в Центрі і на Півдні України. Такий стан у католицизмі пов'язаний з тим, що структура католицької церкви була майже знищена в роки радянської влади.

За роки державності України ситуація докорінно змінилася і обидві деномінації не тільки відновили свою довоєнну структуру, але й наростили її. Серед цих двох напрямків католицизму більш інтенсивно розвивається **Греко-католицька** церква, яка вочевидь є українським явищем. Головні події, пов'язані з її відродженням, відбувалися в 1989-1991 роках і мали вибуховий характер: кількість парафій греко-католиків збільшилася з 138 напівлегальних осередків, що не мали права юридичної особи, до 2769 повноправних громад на листопад 1992 року. Якщо на початок 1999 року УГКЦ мала 3315 організацій, в 2000 році – 3356, в 2001 році – відповідно 3437, то сьогодні за кількістю релігійних організацій (3480) вона займає третє місце в Україні (після православ'я і протестантизму). За роки незалежності УГКЦ розширила свою мережу на 837 одиниць (24,05%) й сьогодні має у своїй структурі 3480 організацій, митрополію, Києво-Вишгородський екзархат, 9 єпархій, 92 монастирі із 1134 ченцями і черницями, 14 місій і 2 братства, 13 навчальних закладів із 1581 слухачем; церковну службу в УГКЦ в 2697 храмах здійснює 2051 священик (58,9% забезпеченості). Діє 1132 недільні школи, 27 періодичних видань. У структуру УГКЦ також входять 19 єпархій, що діють серед української діаспори. Це 2 митрополії: Філадельфійська і Вінніпезька (15 єпархій у Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Австрії, Польщі, Словаччині, на колишній території Югославії).

Окрім того, це ще три апостольських екзархати: Франція, Швейцарія, країни Бенілюксу (митний союз Бельгії, Люксембургу, Нідерландів).

В останні роки в Греко-католицькій церкві спостерігається спад росту релігійних громад. Таку тенденцію розвитку конфесії можна пояснити тим фактом, що церква перевищила свій довоєнний рівень – 3237 громад – і уповільнення її росту закономірне. Настає певне насичення традиційних територій поширення церкви громадами, а подальше освоєння інших регіонів України відбувається повільно. Сьогодні 95% мережі зосереджено в трьох галицьких областях, а також на Закарпатті, де її громади становлять окрему Мукачівську єпархію, яка не входить до структури УГКЦ, а безпосередньо підпорядкована папському нунцію в Україні (33 громади). Таким

чином, поки що церкву можна характеризувати як західноукраїнське, навіть галицьке явище.

Переважна кількість чи більшість парафій УГКЦ знаходиться у Львівській (1509), Тернопільській (777), Івано-Франківській (660) областях. Центральні і Східні області України не прийняли греко-католицизм. Він тут існує як релігія вихідців із галицького регіону. Зауважимо, що греко-католики Польщі знаходяться у безпосередньому підпорядкуванні Апостольської столиці.

Керівний орган УГКЦ – Синод єпископів (32 єпископи). Главою церкви є Верховний архієпископ – кардинал Любомир Гузар. Центр УГКЦ сьогодні перенесено до Києва, де споруджується Кафедральний Собор.

Динамічно розвивається останніми роками **Римо-католицька Церква (РКЦ)**, яку очолює кардинал Мар'ян Яворський. Римокатолицизм також постає в Україні переважно як галичансько-подільський феномен. Тут знаходиться 55% його громад. Більшість парафій римо-католиків зосереджена там, де помітна польська національна меншина. В таких областях України, як Хмельницька, Вінницька та Житомирська, функціонує 395 організацій РКЦ, що становить 41% від загальної їх кількості в Україні – 1000 (в тому числі 863 громади). За роки незалежності релігійна мережа РКЦ зросла на 548 одиниць, що складає 54,80%.

Основними структурними одиницями церкви є дієцезії. Їх шість: Львівська архієпископія, духовний центр церкви, а також Житомирська, Луцька, Кам'янець-Подільська, Харківсько-Запорізька, Одесько-Симферопольська. У підпорядкуванні Апостольської столиці в Україні автономно діє структура РКЦ у Закарпатті.

Нині церква має 80 монастирів (635 насельників), 7 навчальних закладів (майже 800 слухачів), 518 недільних шкіл, 13 періодичних видань. Культ відправляє 474 священнослужителі (з них 268 іноземців).

По висхідній лінії розвивається в Україні **протестантизм**. Протестантські течії – одні з найбільших у СНД, оскільки об'єднують у 35 напрямках 7278 релігійних організацій, що становить 24,4% релігійної мережі України (проти 20,9% у 1992 році). За кількістю громад протестанти займають друге місце після православ'я.

Протестантські спільноти майже рівномірно розміщені на теренах України. Вони поки що не домінують ні в одній із областей України. Однак у Закарпатті, на Півночі України і в степових областях вони вже мають третину організацій. Найбільший відсоток їх дає Буковина (43% від загальної кількості релігійних організацій у краї). Найменше протестантів у Криму (19%) та Галичині (11%).

Протестантські організації кількісно перебувають у такому співвідношенні:

**Євангельські християни баптисти** – 2788;

**Християни віри Євангельської (п'ятидесятники)** – 2061;

**Свідки Єгови** – 919;

**Адвентисти сьомого дня** – 991;

**Реформатська церква** – 113;

**Лютерани** – 86 (лише в Закарпатті: Німецька, Українська, Шведська);

**Пресвітеріани** – 42;

**Методисти** – 16;

**Адвентисти-реформісти** – 41;

**Назаряни** – 17;

**Євангельські християни** – 198.

Усі протестантські деномінації мають управлінські структури, 73 навчальних заклади, налагоджену видавничу діяльність, видрукують 63 газети і журнали, мають свої передачі на радіо та телебаченні.

Найбільшою протестантською течією в Україні є **баптизм**. Сьогодні тут офіційно функціонує 2 788 його організацій, що становить 40% від чисельності всіх протестантських спільнот. Найбільше баптистських організацій на Півночі України (18,9%), Подніпров'ї (14,2%), в Степовій зоні (12,2%); найменше їх – у Закарпатті (2,7%), Криму (2,9%), Галичині (4,4%).

Серед баптистських спільнот найвпливовішою церквою залишається **Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптистів**, який має 2517 офіційно зафіксованих організацій. У його складі діють 25 регіональних та обласних управлінь, 80 місій та 2367 релігійних громад, якими опікуються 2818 священнослужителів (з них 16 іноземців). У 40 навчальних закладах навчається 6867 слухачів. Союз має 1339 недільних шкіл,

18 періодичних видань. У порівнянні з 1992 роком релігійна мережа союзу збільшилась на 1390 одиниць (55,22%).

Другою за кількістю протестантською течією є **п'ятидесятництво**, в структуру якого входить 2061 організація, що складає 24,57% від загальної кількості протестантських спільнот. Регіонами їх поширення є Волинь (21,3%), Галичина (16,8%), Північ України (14,2%). Найменше їх у Криму (2,5%), Закарпатті (3%), на Слобожанщині (4%).

Найбільшою п'ятидесятницькою спільнотою – **Всеукраїнський Союз Християн Віри Євангельської**, який нині налічує 1519 організацій (1424 релігійних громади). Його мережа складається з 26 обласних управлінь, 50 місій та 15 навчальних закладів, де навчається 898 майбутніх служителів та працівників церкви, 956 недільних шкіл, 21 періодичне видання. В громадах богослужіння проводить 2152 пресвітери. За роки незалежності кількість громад союзу збільшилась на 954 одиниці (62,80%).

Дещо відстає в кількісному зростанні серед протестантських деномінацій **адвентизм**, який сьогодні має лише 1008 організацій. Адвентистськими регіонами можна вважати Північ (14%), Поділля (13,6%), Степову зону (12,8%), Буковину (12%). Мало їх у Криму (2,8%), Закарпатті (4,94%), на Слобожанщині (5%).

Найбільш чисельна в цьому напрямку **Українська Уніонна Конференція церкви Адвентистів сьомого дня**. Вона представлена в Україні 7 регіональними конференціями (Західна, Буковинська, Подільська, Східна, Дніпровська, Східно-Дніпровська, Південна) та 2 місіями (Київська, Центральна), 3 навчальними закладами (482 слухачі) та 991 громадою (1166 священнослужителів), 669 суботніми школами, 8 періодичними виданнями. У порівнянні з 1992 роком інституційна мережа деномінації збільшилась на 689 одиниць (71,39%).

Найменш розповсюдженими серед відомих протестантських конфесій є **Свідки Єгови**. Релігійна мережа деномінації нараховує 919 організацій (з них 399 – поза реєстрацією), 233 недільних школи, 1936 священнослужителів (з них – 34 іноземці). Найбільше їх у Закарпатті (16,6%), Галичині (16%), Сході (12,1%). Єговізм не отримав розповсюдження на Черкащині (4 громади), Чернігівщині (7 громад), Хмельниччині і Полтавщині (по 9). За останніх 12 років мережа єговізму зросла на 553 одиниці (60,17%).



Окрім традиційних протестантів, в Україні поширюється неопротестантизм у різних конфесійних різновидах.

Незначна частка в релігійній мережі України представників **національних меншин** (2,5%). Це, зокрема, кримсько-татарські мусульмани, іудеї, реформати-угорці, караїми і кримчаки.

Продовжує розвиватись мережа релігійних організацій **ісламу**. Проте єдиної організаційної структури ця інституція ще не набула. На сьогодні офіційно діють чотири зареєстрованих управління: **Духовне управління мусульман України (ДУМУ)**, **Об'єднання незалежних мусульманських громад (ОНМГ)**, **Духовне управління мусульман Криму (ДУМК)**, **Духовний центр мусульман України (ДЦМУ)**. Найбільше громад – у Духовного Управління мусульман Криму (331).

Не мають жодної мусульманської громади Волинська, Рівненська, Житомирська, Тернопільська, Чернігівська та Івано-Франківська області. Загалом у структуру ісламу в Україні входить 477 релігійних організацій (467 громад), які обслуговує 436 священнослужителів (із них – 21 іноземець), 7 духовних навчальних закладів (276 слухачів), 90 недільних шкіл, 5 періодичних видань. Служба ведеться у 90 храмах. За останні 12 років мережа ісламу зросла на 421 громаду (93,14%).

**Іудаїзм** в Україні представлений 261 релігійною організацією (240 громад) 8-ми течій: *Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських громад та організацій України* (117 організацій), *Об'єднання іудейських релігійних організацій* (67), *Всеукраїнський конгрес іудейських громад* (5), *Релігійні громади прогресивного іудаїзму* (51), *Громади месіанського іудаїзму* (17), *Незалежні іудейські релігійні громади* (17), *Іудейська місія „Хоасконім”* (1), *Іудео-християнство* (14). У структуру конфесії також входять 1 місія, 5 навчальних закладів (111 слухачів), 77 недільних шкіл, друкується 21 періодичне видання. Церкву обслуговує 136 священників (із них – 60 іноземців). Інституційна мережа іудаїзму, як і ісламу, практично створена в роки незалежності України. Зростання за 12 років склало 221 одиницю (84,67%). Найбільше громад іудеїв на Вінничині (22), Донеччині (20), Житомирщині (17) та в Києві (19).

Набули поширення в Україні за останні роки **новітні релігійні течії і культу**. Серед офіційно зареєстрованих державними органами нових релігійних течій є й такі, які діяли в Україні ще в минулі століття. В часи масової атеїзації вони припинили своє існування. Відродили їх місіонери, які прибули з-за кордону в перші роки демократизації України. Тому новими для країни релігійними течіями, найімовірніше можна вважати ті, які в своєму конфесійному вираженні з'явилися в нас десь в останні 10-20 років. Власних українських новоутворень серед них майже немає (хіба що Українське лютеранство, деякі рідновірські течії та Велике Біле Братство). Більшість нових релігій привнесені в Україну з-за кордону шляхом активної місіонерської роботи на українських теренах їхніх адептів. Всі вони виникли як відповідь на той духовний вакуум, який утворився в Україні після краху марксистсько-ленінської ідеології та несприйняття застарілих, заформалізованих форм роботи традиційних конфесій.

В офіційній статистиці Державного комітету України у справах релігій новоутворення у 2004 році нараховували 1582 організації, понад 50 напрямків, серед яких найчисельніші неохристиянські – 1352 (в тому числі 1112 харизматичних). На території України також функціонують Новоапостольська церква (59 громад), Церква Ісуса Христа святих останніх днів – мормонів (57), Церква Христа (100). Це також течії неоорієнталістського спрямування: Товариство Свідомості Крішни (38 громад), буддисти (45), багаї (15), Сахаджайога (18). Отримали розповсюдження різні рідновірські напрями (77 громад), зокрема 49 громад РУНвіри.

Новітні релігії переважно дислокуються в східних та південних областях України. Завдяки могутньому опору традиційних конфесій неорелігії майже не представлені в Галичині та в Криму (близько 40 громад), мало їх на Буковині, Поділлі й Волині (майже 3 %).

Крім названих вище, в Україні діють ще більше 200 невеликих громад віруючих понад 50 різних релігійних напрямів, течій і толків.

Релігійна мережа в Україні неоднорідна як щодо кількісного показника, так і щодо наповненості громад.

Лідерство серед релігійних організацій утримує 6 областей (Львівська, Вінницька, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька,

Рівненська) та Крим. Найменше їх у Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Херсонській, Луганській та Харківській областях. У нижче поданій таблиці наведено кількісний склад релігійних організацій в областях.

Розвиток мережі релігійних організацій сьогодні йде переважно за рахунок Центру і Сходу. На Заході країни вже наступило в цьому відношенні певне насичення. Продовжується також освоєння так званої релігійної “пустелі” – півдня України.

За роки державної незалежності значно поліпшилася матеріальна база культової практики. Віруючим повернуто майже 4 тис. храмів і понад 10 тис. предметів культового та церковного майна. Зведено 3638 культових споруд і майже 2,5 тис. ще будуються.

До основних тенденцій релігійного процесу в Україні можна віднести таке. Продовжується процес інституювання українського православ'я та пошуку моделі створення єдиної помісної церкви. Призупинився розвиток мережі УАПЦ. В церкві, як і раніше, мають місце сепаратистські процеси. Загальною тенденцією для Західного регіону є насичення парафіями УГКЦ та РКЦ.

Спостерігається інтенсивне зростання мережі протестантських церков (вони сьогодні є достатньо представницькими у всіх областях), особливо баптистів, п'ятидесятників і Свідків Єгови. Немає стабільності у відносинах між окремими течіями в іудаїзмі та ісламі. Продовжується розвиток мережі неорелігій. З нових течій найбільший успіх у поширенні мають харизмати. Дещо призупинився і стабілізувався процес росту неоорієнталістів та неоязичників. Зберігається протистояння через володіння храмами між православними і греко-католиками. Залишаються нестабільними відносини між різними конфесіями в Криму. В майбутньому в релігійному просторі України, мабуть, можна буде спостерігати такі процеси: подальше збільшення кількості релігійних громад, особливо православних і протестантських; розширення мережі духовних навчальних закладів, видавничої діяльності та матеріальної бази церкви; тенденції дезінтеграції, сепаратизму, автономізації (в православному та протестантському середовищі); тяжіння до клубних форм релігійного життя.

Нерозв'язаною проблемою практично для всіх конфесій

продовжує залишатися незабезпеченість кадрами священнослужителів і культовими спорудами.

**Ключові поняття:** громада, деномінація, десакралізація, історичні церкви, конфесія, культові приміщення, міжконфесійні конфлікти, нетрадиційні церкви, поліконфесійність, релігійна організація, релігійна ситуація, релігійність, секуляризація, традиційні церкви.

**Самостійна робота:** опрацювати тему за такими працями:

1. Климов В. Сучасна модель державно-церковних відносин як результат суспільних трансформацій // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 12. – С. 52-63.
2. Колодний А. Конфесійна панорама України 2002 року // Релігійна панорама. – 2003. – № 2. – С. 1-81.
3. Колодний А. М. Регіональна карта релігійної мережі України (станом на 1.01.2003 р.) // Релігійна панорама. – 2003. № 3. – С. 52-56.
4. Колодний А. М. Регіональна карта релігійної мережі України (станом на 1.01.2003 р.) // Релігійна панорама. – 2003. № 4. – С. 57-59.
5. Колодний А. М. Нові релігії на карті України (станом на 1.01.2003 р.) // Релігійна панорама 2003. – № 5. – С. 44-49.
6. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. – 2001. – № 3 – С. 31-43.
7. Релігійна активність в Україні у 2000 році зростає // Релігійна панорама. – 2001. – № 3. – С. 56-60, 61-66.
8. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ. – 2004.- № 1. – С. 31-34.

**Прес-конференція:** Сучасний стан релігій в Україні.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Зробіть аналіз релігійної ситуації у світі, визначте основні тенденції змін серед найбільших релігійних течій.
2. Охарактеризуйте сучасний стан та основні тенденції розвитку релігійстворчого процесу в Україні.
3. Опишіть сучасну етнорелігійну ситуацію в Україні.
4. Який характер носять міжконфесійні і внутрішньоконфесійні

відносини в нашій країні?

5. Як впливає внутріправославний розкол на розвиток українського суспільства?
6. Чим характеризується релігійна ситуація в Буковині?

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 829-858.
2. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик, та ін; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 571-626, 673-719.
3. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002.- С. 230-259.
4. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – с. 428 – 447.
5. Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті духовного відродження України // Українське релігієзнавство. – К., 1996. – № 2.- С. 4-14.
6. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика – К., 2001. – С. 259-300.
7. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч. / А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 152-172.
8. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка. – К., 2000.- С. 272-292.
9. Релігієзнавство: Підручник / Є.К.Дулуман, М.М.Закович, М.Ф.Рибачук, та ін.; За ред. М.М.Заковича. – К., 2000. – С. 310-314.
10. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 239-270.
11. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 218-243.

**Примітка:** Починаючи з №7 за 1997 рік в журналі „Людина і світ” ведеться рубрика „У державному комітеті у справах релігій”, де дається поточна інформація про стан релігійних процесів, державно-церковних відносин в Україні. Релігійне життя в Україні висвітлюється також у часописі „Релігійна панорама”, починаючи з № 1-2 за 2000 р.

Студентам потрібно постійно стежити за матеріалами цих видань.

### ВІЛЬНОДУМСТВО ТА АТЕЇЗМ В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДСТВА

Неодмінним елементом духовного життя будь-якого суспільства на всіх етапах його історичного розвитку є вільнодумство як адекватне, науково обґрунтоване сприйняття реального світу, яке заперечує існування надприродних сил, богів, дияволів, духів, витісняє надприродне з усіх сфер пізнання, виступає як потреба соціального прогресу людства.

*Вільнодумство* – ідейна течія в духовному житті суспільства, яка визнає право людини на свободу мислення, критичне ставлення до існуючих поглядів і підходів. Термін „вільнодумство” був започаткований у боротьбі з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії, тобто як антирелігійна течія суспільної думки. У вузькому розумінні вільнодумство виступає як антирелігійне вільнодумство, що визнає право розуму на вільне пізнання світу, а відтак є формою критичного релігієзнавства. В широкому значенні – це світогляд, який протистоїть догматизму, в тому числі й релігійному. Взагалі ж, вільнодумство завжди відображало прагнення людини вирватися із зовнішньої та внутрішньої духовної несвободи.

*Вільне мислення, вільна думка, вільнодумство* – це в першу чергу право на самостійний пошук істини. Тому поняття „вільнодумство” не тотожне поняттю „антирелігійна думка”, хоч не позбавлене повністю критичного аспекту.

Уперше термін „вільнодумство” вжив англійський філософ Джон Локк (1632-1704 рр.) у 1697 р., але першим наповнив справжнім змістом цей термін англійський філософ Ентоні Коллінз

(1676-1729 рр.) у праці „Філософське дослідження людської свободи” (1713 р.). Е.Коллінз розглядав вільнодумство як застосування розуму у пізнанні будь-якого положення.

На перших етапах свого розвитку вільнодумство виступало в межах релігії у формі інакомислення. Пізніше воно виходить за сферу релігії і вже виявляється як нерелігійне духовне утворення. Якщо в початкових формах свого прояву вільнодумство існувало лише на рівні буденної свідомості, здорового глузду, то з часом воно одержує вже завершені, теоретично об’рунтовані форми із залученням для доведення своїх положень окремих висновків із різних наук. Формами вираження вільнодумства виступали в різні часи ересі, богоборство, релігійний нігілізм, деїзм, пантеїзм, антиклерикалізм, скептицизм, атеїзм.

Існують дві групи основоположних причин, що зумовили виникнення і розвиток вільнодумства – *гносеологічні і соціальні*. **Гносеологічні** джерела та витoki: 1) *наївний реалізм* (сприйняття, розуміння і тлумачення світу таким, яким він постає в наших почуттях, яким ми його відчуваємо на дотик, смак, бачимо, чуємо); 2) *здоровий глузд* (сприйняття дійсності з елементами аналітичного і раціонального мислення); 3) *наукове пізнання дійсності* (витісняє надприродне з усіх сфер пізнання, збагачує, урізноманітнює потенціал доказовості, на відміну від тих чи інших догм). **Соціальні** джерела та витoki: 1) *подолання старого, віджитого, консервативного* (розвиток – нагальна потреба суспільства, застій – його загибель, відкрити ж шлях новому, прогресивному неможливо без девальвації релігійної апологетики); 2) *адекватне пізнання навколишньої дійсності* (без цього не може бути назрілих соціальних змін у суспільстві); 3) *утвердження нового, прогресивного в суспільстві* (своїм світоглядом вільнодумство відкриває простір розвитку нового, є істотним елементом новизни).

Як ідейно-духовна течія вільнодумство було присутнє на всіх етапах історичного розвитку людської цивілізації.

Основні історичні етапи розвитку вільнодумства можна розглянути в такій послідовності: вільнодумство Стародавнього світу, середньовічне вільнодумство, вільнодумство епохи Відродження та Нового часу, українське вільнодумство, радикальні

форми вільнодумства (французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм), сучасні організації вільнодумства.

### **Вільнодумство Стародавнього світу**

Перші прояви критичного ставлення до релігії знаходять серед літературних пам'яток Стародавнього Сходу. Найдавнішими є „Бесіда пана з рабом” (Дворіччя – III – поч. II тис. до н.е.) і „Пісня Арфіста” (Єгипет епохи Стародавнього царства). В них ставляться під сумнів ідеї особистого безсмертя й існування потойбічного світу, критикується аскетизм.

Розвиток вільнодумства в Індії, а потім в Китаї ставить критику релігії на філософську основу. Ван-Чун (I ст. до н.е.), наприклад, заперечував принципову відмінність між органічною і неорганічною частинами світу, людиною і твариною.

Найбільшого розвитку вільнодумство набуває в античній Греції. Вже в VI ст. до н.е. представники т.з. мілетської школи Фалес (625-547 рр. до н.е.), Анаксимандр (бл. 610 – після 547 рр. до н.е.), Анаксимен (585-525 рр. до н.е.) розглядали світ як саму собою зрозумілу єдність різноманітних явищ природи і вбачали її в існуванні певної матеріальної першопричини всього, що існує.

Геракліт (бл. 540-480 рр. до н.е.) продовжив розвиток мілетської школи, ставши батьком діалектики. Він зазначав: „Світ, єдиний з усього, не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є і буде живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає”.

Сучасник Геракліта Ксенофан (бл. 565-473 рр. до н.е.) висловив думку, що люди створюють собі богів за своєю подобою.

Демокріт (460-370 рр. до н.е.) започаткував новий етап розвитку вільнодумства. Він був першим енциклопедичним розумом Стародавнього світу. Його погляди являли собою сформований матеріалістичний світогляд. Виходячи з визначення вічності і незнищеності матеріального світу як аксіоми, він приходив до висновку про існування первинних „цеглинок” – атомів. Вони неподібні, без'якісні, але відрізняються між собою за формою, розмірами і вагою. Всі речі, в т.ч. і душа, створені з комбінацій атомів, розпад яких – смерть. Доцільності в природі він протиставляв ідею причинності й закономірності. Він висловив також думку про



походження живого з неживого, про те, що релігія виникла з незнання природи, що „страх створив богів”. Демокріт справив великий вплив на подальший розвиток вільнодумства.

Видатним вільнодумцем минулого був також Епікур (бл. 341-270 рр. до н.е.), який вважав, що у Всесвіті існує лише порожнеча і атоми, з комбінації яких утворюється реальний світ. Не заперечуючи існування богів, Епікур вважав їх безсилими, оскільки вони не можуть усунути зло.

Ідеї Епікура розробляв і поширював видатний римський філософ Тіт Лукрецій Кар (99-55 рр. до н.е.) – автор славетної поеми „Про природу речей”, енциклопедії матеріалістичних знань Стародавнього світу. Причина виникнення релігії, на його думку, – безкультур'я людей, страх перед грізними явищами природи.

Вільнодумство Стародавнього світу було, в основному, ще наївним і безпосереднім.

### **Середньовічне вільнодумство**

Встановлення феодального ладу в різних народів відбувалося нерівномірно: в Китаї у III-II ст. до н.е., в Індії – у перших століттях н.е., на Закавказзі та в Середній Азії – у IV-VI ст., у Західній Європі в V-VI ст., в Україні – в IX ст. Більшість сучасних релігій сформувалася саме в цей час. Релігійна ідеологія починає набувати виключного становища у феодальному суспільстві, безроздільно панувати у всіх сферах суспільства. Проте розвиток вільнодумства не припинився.

На Сході визначним представником вільнодумства стає таджицький вчений, поет і філософ Омар Хайям (бл. 1040-1131 рр.), який заперечував істинність священних книг ісламу і високо оцінював науку.

Видатний син таджицького народу Ібн Сіна (Авіцена, 980-1037 рр.), вчений, філософ, поет, лікар, висуває теорію „двоєї істини”, намагаючись довести незалежність науки і філософії від богослов'я і звільнити розвиток науки від контролю духовенства.

Його ідеї розвинув Ібн Рошд (1126-1198 рр.), який займався наукою і філософією в завойованій арабами Іспанії.

Значний внесок у розвиток матеріалізму і вільнодумства вніс

англійський філософ і природознавець, предвісник дослідної науки Нового часу Р.Бекон (1214-1294 рр.). Він пропагував значення досвіду та експерименту в розвитку наукового знання, викривав аморалізм та нецтво християнського духовенства.

Продуктом народного вільнодумства можна вважати анонімні твори „Про трьох обманщиків”, які набули поширення у XII ст.

В Росії в ту епоху до матеріалізму і вільнодумства наближались окремі групи еретичних течій: стригольників (70-ті роки XIV ст.), новгородські ересі (кінець XV ст.). Найбільш видатними вільнодумцями XVI ст. були М.Башкін і Р.Косой. М.Башкін заперечував ряд догматів православ'я, виступав проти кріпосництва і за це його відправили до монастиря. Ф.Косой був ченцем, але зрікся чернецтва і став на шлях заперечення потойбічного життя, безсмертя душі і багатьох інших догматів православ'я.

Вільнодумні ідеї середньовіччя підготували ґрунт для більш високого ступеня вільнодумства – вільнодумства буржуазного суспільства.

### **Вільнодумство епохи Відродження та Нового часу**

В XV – XVI ст. у Західній Європі відбувається розпад феодального суспільства і формуються капіталістичні відносини. Розвиток науки, особливо природознавства, сприяв посиленню матеріалістичних тенденцій у філософії. Відроджувалось античне вільнодумство, але на більш високому рівні. Вільнодумство цього часу – це різноманітні виступи проти церкви.

Виступи проти католицької церкви відбувалися в релігійній формі. Так, в Англії у XV ст. мали місце виступи проти папства, натхненником і теоретиком яких був релігійний реформатор священик Д.Уікліф (1320-1384 рр.). Його критика католицької церкви в народі набула антирелігійної спрямованості. У XVст. у Чехії виник могутній гуситський рух проти церкви, який очолив Ян Гус (1371-1415 рр.). Він виступав проти авторитету церкви і протиставляв „Святому Письму” людський розум і досвід. Найвищого розвитку боротьба проти католицької церкви набула в русі Реформації. Антикатолицькі настрої яскраво виявилися і під час селянської війни в Німеччині (1524-1525 рр.). Один із вождів цієї війни Т.Мюнцер (1490-1525 рр.) був пантеїстом.

Він піддавав критиці не лише католицизм, а й все християнство.

В епоху Відродження ідеї вільнодумства набули широкого розповсюдження. До них звертаються філософи, вчені, письменники, публіцисти, зокрема італієць Джовані Бокаччо (1313-1375 рр.) у своєму творі „Декамерон” не тільки відверто висловлює своє вороже ставлення до духовенства та церкви, але й прямо виступає проти релігії.

Сприяв поширенню вільнодумства (сатиричне викриття богословських недоречностей) і німецький гуманіст У.Гуттен (1488-1523 рр.).

П.Помпонацці з Падуї (1462-1524 рр.), посилаючись на матеріалізм, відкинув догмат про безсмертя душі.

До вільнодумців епохи Відродження можна також віднести геніального італійського художника, вченого, інженера і філософа Леонардо да Вінчі (1425-1515 рр.), який називав католицьку церкву „крамницею обманів” та різко критикував теологію і марновірство. У своїх творах він пропагував реалізм і радість життя.

Виходячи з принципів скептицизму, висміював ідею безсмертя душі, марновірство духовенства, релігійний догматизм французький філософ Мішель де Монтень (1533-1592 рр.).

Найбільшого значення в розвитку і обґрунтуванні вільнодумства в епоху Відродження набула наукова діяльність М.Коперника і Д.Бруно. М.Коперник (1473-1543 рр.) не тільки піддав критиці геоцентричну систему Птолемея (згідно з якою центром Всесвіту вважалася Земля, навколо якої нібито рухається Сонце і планети), а й навів наукові докази геліоцентричної системи (за якою центром нашої планетної системи є Сонце).

Д. Бруно (1548-1600 рр.) рішуче відкинув непослідовність вчення про „двоєність істини”. Він вважав, що істина належить лише науці. Згідно з його вченням, Всесвіт єдиний, матеріальний, вічний і нескінченний. За свої переконання Д.Бруно після восьмирічного ув’язнення був спалений 17 лютого 1600 р. у Римі на Площі квітів.

Така ж доля спіткала пантеїста за переконаннями, критика інквізиції Л.Ваніні (1585-1619 рр.).

Високе піднесення вільнодумства можна пов’язати з розвитком матеріалізму в Новий час у країнах Західної Європи (кінець XVI-XVII ст.). Вільнодумство цього періоду в основному розвивалося

під впливом геніальних ідей Г.Галілея (1564-1642 рр.). Він одержав нові, ґрунтовніші підтвердження системи Коперника. Навіть після примусового відречення від вчення М.Коперника він сказав про Землю: „А все ж таки вона крутиться!”

Сучасники Г.Галілея – родоначальник англійського модернізму Ф.Бекон (1561-1626 рр.), його співвітчизник філософ Т.Гоббс (1588-1679 рр.) та французький вчений П.Гассенді (1592-1665 рр.) – продовжили і розвинули ідеї вільнодумства, вели боротьбу за витіснення релігії з філософії і науки, заперечували ідею Бога і безсмертя душі, проголошували атомістичне вчення Епікура.

Видатною фігурою вільнодумства XVII ст. був також Б.Спіноза (1632-1677 рр.). Своїм „Богословсько-політичним трактатом” він поклав початок науковому аналізу Біблії.

Виступи вільнодумців XVI – XVII ст. здебільшого маскувалися пантеїзмом і деїзмом.

### **Українське вільнодумство**

Перші прояви вільнодумства на українських теренах можна зустріти вже в часи Київської Русі, де панував культ освіченості та інтелектуалізму. Звеличення розуму в осягненні божественної істини ми бачимо в таких творах, як „Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона Київського, у „Посланні митрополита Никифора”, у творчості Климента Смолятича та Кирила Туровського.

Широкому розповсюдженню ідей вільнодумства в Україні сприяла, в першу чергу, діяльність гуртка київських книжників у 70-ті роки XV ст. Вони переклали українською мовою ряд надбань арабо-європейської духовної культури науково-енциклопедичного характеру.

До них, в першу чергу, можна віднести „Аристотилеві врата, або Тайная тайних”, „Логіка Авіасафа, або Київська логіка”, „Шестокрил”, „Космографія”. В цих працях обстоювався культ розуму, тому їх поширення сприяло процесу секуляризації в Україні.

Внесли свій вклад у розвиток вільнодумства й українські гуманісти XV-XVII ст., у світогляді яких значне місце посідала людина, яка розглядалася як частина природи, що має право на задоволення власних земних потреб. Вони проголошували ідею

свободи особи, її гідності, поширювали ідеали соціальної справедливості.

Відомим представником вільнодумства цього часу був Юрій Дрогобич (1450-1494 рр.) – вчений-енциклопедист, доктор філософії, медицини та вільних мистецтв, магістр астрономії, професор ряду університетів Європи. Він обстоював необхідність ґрунтовного вивчення закономірностей розвитку природи та суспільства, вірив у здатність людини їх пізнати. Його погляди справили великий вплив на інших вчених, зокрема на М.Коперника.

Визначною для розвитку українського вільнодумства доби Відродження була постать Станіслава Оріховського-Роксолана (1513-1566 рр.). Відходячи від звичних для того часу тверджень, що людина є справою Всевишнього, Оріховський-Роксолан визнавав за нею право вважатися „досконалим витвором природи”. Він вірив, що завдяки своєму розумові кожен індивід може зрівнятися з Богом. Мислитель одним із перших у європейській філософській думці почав заперечувати божественне походження влади і держави, спираючись на теорію природного права. Подальший прогресивний розвиток людства він пов’язував із розвитком освіти та вихованням.

Ідеї вільнодумства представлені у творах Т.Шевченка (1814-1861 рр.), М.Драгоманова (1841-1895 рр.), І.Франка (1856-1916 рр.), Л.Українки (1871-1913 рр.). Характерними для їх творів були такі форми вільнодумства, як антирелігійний скептицизм і індиферентизм, критика окремих релігійних догм, моралі, викриття „самодержавної” сутності православної церкви.

### **Радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм**

Рішучого удару по європейському феодалізму завдала французька буржуазна революція (1789-1794 рр.). Вона була б неможливою без відповідного ідеологічного підґрунтя, без боротьби із середньовічною ідеологією. Саме це й викликало появу французьких просвітителів XVIII ст. з їхнім матеріалізмом і атеїзмом.

Видатним критиком схоластики був П.Бейль (1647-1706 рр.), який висунув вимогу віротерпимості, свободи совісті, розмежування

розуму і віри, науки і релігії.

Ж.Мельє (1664-1729 рр.), будучи священником, залишив по собі рукописний твір „Заповіт” (видано лише в 1864 р.), де розглядає релігію як продукт неущта і обману. Його критика була особливо об’рунтованою і переконливою з позицій матеріалістичної філософії.

В історичну скарбницю вільнодумства увійшли також твори аристократа Франсуа Марі Вольтера (1694-1778 рр.). Його гасло „Розчавіть гадину!” стосувалося католицької церкви. За підрахунками Вольтера, в часи інквізиції населення Європи скоротилось на третину, тобто кількість жертв склала 9-12 млн. чол. Водночас він поділяв позиції деїзму. Йому належить відомий вислів: „Якби Бога не було, його треба було б вигадати”.

Закінченій форми вільнодумство набуло у творах французьких матеріалістів-енциклопедистів, таких як Ж.Ламетрі (1709-1751 рр.), Д.Дідро (1713-1784 рр.), К.Гельвецій (1715-1771 рр.), П.Гольбах (1723-1789 рр.). Вони повністю відкидали ідею Бога (атеїзм *із грецьк.* – заперечення бога). Їх ідеологом був Д.Дідро. Гостро критикуючи не лише релігію та ідеалізм, а й деїзм, він у своїх творах („Думки про вивчення природи”, „Філософські принципи руху матерії”, „Сон д’Аланбера” та ін.) відстоює ідею матеріальності світу, наближається до діалектичної ідеї саморуху матерії, відкидає дійстичну першопричину світу, намагається довести єдність матерії і свідомості, здатність людини пізнавати світ. Він піддав нищівній критиці релігійну мораль (у творах „Черниця”, „Племінник Ремо”).

“Біблією матеріалізму” можна назвати працю послідовника і друга Д.Дідро П.Гольбаха „Система природи”, в якій викладено основні матеріалістичні ідеї XVIII ст. Ніхто так категорично до П.Гольбаха не розкривав реакційної ролі релігії в історії суспільства, її прислужництва феодальній державі (твори „Кишенькове богослов’я”, „Священна зараза”, „Галерея святих”, „Розвінчане християнство”). Можновладці вважали його одним із найбільш „зловмисних атеїстів” у всій Франції.

Славу одного з найрішучіших противників релігії здобув також К.Гельвецій. Його праця „Про розум” просякнута духом матеріалізму й атеїзму. Папа римський назвав її „мерзотним вченням, що

намагається зламати основи християнської віри”. В іншому значному творі „Про людину” він доводить згубність релігії „для національного блага”, виступає проти релігійної нетерпимості, захищає свободу совісті.

Радикальна критика релігії мала своє продовження у творчості німецького матеріаліста й атеїста Л.Фейербаха (1804-1872 рр.). У своїх творах „Сутність християнства” (1841 р.) і „Сутність релігії” (1845 р.) він першим дав глибокий психологічний і гносеологічний аналіз релігії як спотвореної форми свідомості, фантастичного відображення зв’язків людини із дійсністю. Релігія, говорить він, є сон людського духу, але й уві сні людина перебуває не на небі, а на землі. Фейербах дійшов висновку, що основою всіх релігій є залежність людини від природи і що не Бог створив людину, а людина створила Бога за своїм образом і подобою. Проте він так і не дав історичного аналізу релігії, висунув ідею створення нової релігії, що залишило його на просвітницьких позиціях попередників.

Більш радикальними у поглядах на релігію були сучасники Л.Фейербаха М.Чернишевський (1827-1889 рр.), В.Белінський (1811-1848 рр.), О.Герцен (1812-1870 рр.), М.Добролюбов (1836-1861 рр.). Герцен не зупинився на метафізичному матеріалізмі Л.Фейербаха, намагався поєднати його з діалектикою, яку називав „алгеброю революції”. В часописі „Дзвін” він називав православне духовенство прислужниками „поліцейської церкви”, а московського митрополита Філарета – „з білим клобуком і жандармськими аксельбантами”. В.Белінський називав православ’я „опорою батога і неуцтва”. М.Чернишевський дійшов висновку, що лише народна революція може відкрити масам шлях до освіти, до поширення науково-природничих знань і звільнення людини від прорелігійних вірувань. У творах М.Добролюбова пропагувалася свобода совісті і вимога відокремлення церкви від держави.

Вільнодумство Нового часу (XVIII-XIX ст.) в особі французьких атеїстів і російських революційних демократів набуло найрадикальніших форм аж до вимог заборони релігії. Це привело до виникнення войовничого атеїзму. Найбільш послідовно такий підхід розвинутий в марксизмі-ленінізмі. К.Маркс (1818-1883 рр.) і Ф. Енгельс (1820-1895 рр.) розкрили матеріальні основи виникнення та існування

релігії, підкреслили її соціальну сутність, стверджували, що вона, вводячи людину в світ ілюзій, заважає практичному перетворенню соціальної дійсності, є своєрідною перепорою на шляху суспільного прогресу. К.Маркс і Ф.Енгельс були також впевнені, що вона є, в першу чергу, результатом існування соціальної нерівності. Вони були переконані, що ліквідація нерівності та розвиток науки зумовлять поступове згасання ролі релігії в духовному житті суспільства.

Практичну реалізацію положень марксизму по подоланню „релігійних пережитків” намагався здійснити В.І.Ленін (1870-1924 рр.). За його переконаннями, лише в процесі революційної боротьби, практичної діяльності поневолених соціальних прошарків можуть бути усунені соціальні корені релігії, зруйновані релігійні переконання. Він також вважав, що релігію можна подолати, якщо трудящим дати наукове матеріалістичне пояснення причин виникнення, існування і збереження релігії. Тому велику роль В.І. Ленін відводив пропаганді наукових знань серед народу.

В.І.Ленін об'рунтував теоретичні засади політики правлячої партії та соціалістичної держави щодо релігії, церкви і віруючих, формування атеїстичного світогляду. Ці принципи порушувалися в практиці комуністичного будівництва в колишньому СРСР, коли нерідко ігнорувалися права віруючих, руйнувалися церкви, піддавалися репресіям священнослужителі та віруючі.

### **Сучасні організації вільнодумства**

Сучасне вільнодумство у своїй роботі використовує віковий досвід полеміки з релігією, пропаганди наукових знань та світогляду. Докорінно змінилися і форми полеміки. Основною тенденцією в діяльності організацій вільнодумців є пропаганда гуманізму (секулярний, етичний, еволюційний, натуралістичний гуманізм).

Так, Всесвітній союз вільнодумців (заснований у 1880 р.), згідно зі своїм статутом, полемізує з питань догматики та моралі, політичного клерикалізму, виступає за раціоналістичний світогляд, свободу совісті, відокремлення церкви від держави.

Міжнародний гуманістичний і етичний союз (МГЕС), заснований у 1952 році (штаб-квартира у голандському містечку



Утрехті), має філіали більш ніж у 30 країнах світу. В його діяльності беруть активну участь відомі вчені, лауреати Нобелівської премії, діячі культури, літератори і філософи (Г.Грін, У.Куайн, А.Аерт). У роботі цього союзу можна виділити два напрями. Перший – розробка етики гуманізму на основі застосування наукової методології для критичних досліджень і оцінки найновіших релігійних уявлень та боротьби проти клерикалізму. Другий напрям – широка та інтенсивна просвітницька діяльність. МГЕС видає у США часопис „Вільне дослідження”, через часопис „Скептичний дослідник” критикує астрологію, парапсихологію, деструктивні культури. Для пропагування ідей МГЕС створено спеціальне видавництво „Прометей”. Відомі такі його видання, як „Заборонений плід. Етика гуманізму”, „Трансцендентна спокуса. Критика паранормальних явищ”, „Життя без релігії”, „Гуманістична альтернатива”, „Довідник скептика з парапсихології”.

На XI Міжнародному конгресі МГЕС було проголошено, що зараз у Європі відбувається глибока гуманістична революція, пов’язана із секуляризацією суспільства, домінуванням наукового світогляду, який стає основою глобальної етики світової спільноти.

Відомим серед вільнодумчих організацій є Комітет із секулярного гуманізму, на базі якого у 1984 році була створена міжнародна Академія гуманізму. Вона займається дослідженням походження та історії релігії, всебічним аналізом гуманістичної, етичної думки минулого, захистом і пропагандою наукових теорій, розв’язанням актуальних проблем людства.

Як бачимо, теза про незаперечну роль релігії у формуванні духовності й моралі доповнюється сьогодні ідеалами світського гуманізму, вільнодумства і атеїзму, які в постійному і толерантному діалозі повинні йти в майбутнє.

Світове релігієзнавство минуле століття розглядає віком відходу від релігії, віком агностицизму і невір’я. Мабуть, слід розкривати причини і механізми цієї світоглядної тенденції, але зауважимо, що при описанні її майже не використовується звичний для нас філософський термін атеїзм.

В чому ж полягає сутність атеїзму? Термін вживається для характеристики таких світоглядних орієнтацій людини, які

утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного. Впродовж історії зміст поняття атеїзм змінювався й був пов'язаний не лише з еволюцією релігії, а насамперед із розвитком виробництва, вдосконаленням суспільних відносин, розвитком наукового пізнання взагалі. Історичний розвиток атеїзму відображає звільнення людини від панування над нею стихійних сил природи і суспільства. Атеїзм, як вважає вітчизняний релігієзнавець А.М. Колодний, не тотожний різним формам критики релігії, хоча в минулому подеколи й був пов'язаний із ними. Водночас атеїзм не тотожний і антитеїзму, хоч таке отождошення й домінує нині в теоретичній і громадській думці. Якщо він і є супутником релігії, то не тому, що без неї не може існувати, а тому, що витлумачує ті ж, що й вона, проблеми взаємодії людини і світу. Звужене витлумачення атеїзму, розгляд його лише як антитеїзму зумовлений підходом до нього не як до певної світоглядної позиції, а спробами визначити його, виходячи з етимологічного змісту самого слова „атеїзм”. Але такий підхід не є науково об'рунтованим. Він веде до пояснення поняття не на основі позначуваного ним явища, а виходячи з походження слова, яке фіксує це поняття. Атеїзм як форма філософського освоєння світу цікавить не стільки онтологічний чи гносеологічний, скільки індивідуально-практичний аспект відношення людини до світу, зокрема питання про те, чи вільна людина у своїй діяльності, а чи ж вона знаходиться під абсолютним впливом необхідності. Розкриваючи діяльну сутність людини, відображаючи факт утвердження її в своєму дійсному бутті, формуючи у неї адекватне уявлення про саму себе як частину природи і суспільства, як творчу, діяльну істоту, що розв'язує проблеми свого буття без опори на надприродні сили, атеїзм виступає відтак як специфічна форма людинознавства. Соціальний зміст атеїзму полягає не у звільненні свідомості людей від релігійних уявлень, як це ще часто твердять при його оцінках, а в утвердженні людини в такому бутті, яке виключає необхідність звернення її за допомогою до надприродних сил тоді і там, де вона діє сама. Атеїзм орієнтує людину на свідомий контроль усіх процесів її життєдіяльності.

**Ключові поняття:** атеїзм, вільнодумство, духовна культура, світоглядні орієнтації, секуляризація.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Розкрийте джерела вільнодумства і схарактеризуйте основні його форми.
2. В чому особливість вільнодумства різних етапів духовної історії культури людства і хто їх презентував?
3. В чому сутність атеїзму як духовного феномена?
4. Що таке секуляризація і чим вона спричинена в сучасних умовах?
5. Назвіть основні форми та організації сучасного вільнодумства і атеїзму, дайте їх коротку характеристику.

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. К., 2000. – С. 797-827.
2. Гордиенко Н.С. Основы научного атеизма. – М., 1988. – С. 244-288.
3. Калінін Ю. А, Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С. 260-282.
4. Колодний А.М. Атеїзм як форма світоглядного знання. – К., 1984.
5. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 539-564.
6. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С.393-400.
7. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2001. – С. 303-474.
8. Релігієзнавство: Підручник / Є.К. Дулуман, М.М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К., 2000. – С. 197-270.
9. Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения. – М., 1986.
10. Тажуризина З. Идеи свободомыслия в истории культуры. – М., 1987.
11. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 194-212.

### **СВОБОДА СОВІСТІ І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ**

Проблема свободи совісті, по суті, зводиться до того, чи може у людини бути така сфера духовного життя, яка не підлягає будь-якому контролю світської або духовної влади. Свобода – це здатність особи самостійно, у відповідності з притаманним їй світоглядом, визначати свої вчинки, діяти на основі власного рішення. Совість – це спроможність людини здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формувати для себе моральні обов’язки, вимагати від себе їх виконання і проводити самооцінку власних вчинків, тобто це усвідомлення обов’язку і відповідальності перед самим собою. Свободу ж совісті слід розуміти як внутрішню здатність людини оцінювати і осмислювати свої вчинки стосовно навколишнього світу згідно з власною совістю і реалізувати себе на підставі вибору. Найчастіше поняття “свобода совісті” діє як категорія права, тісно пов’язана зі становленням суспільства і держави, їх ставленням до світоглядних орієнтацій громадян, насамперед до їх релігійної орієнтації.

Свобода совісті пройшла складний, тернистий шлях свого формування й утвердження – від віротерпимості, визнання суспільством права вільного вибору релігії до права особистості на свободу щодо вибору світоглядних парадигм.

*Свобода совісті* є однією з фундаментальних загальнолюдських цінностей, яка співвідноситься з глибинними основами буття людини, охоплює своїм змістом широку сферу духовного життя особи, в якій вона самовивчається і самореалізується, відображає умови, за яких можливе вільне духовне становлення, розвиток особистості, утвердження її суверенітету, вільного вибору

цінностей, завізованого власною совістю. Свобода совісті – полісемантична категорія, яка має відношення до філософії, етики, політології, права, релігієзнавства, теології. У релігієзнавстві вона розглядається як право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях ставлення до релігії, розкривається через поняття “свобода релігії”, “свобода віросповідання”, “свобода церкви”, “свобода в релігії”.

**Свобода релігії** – незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.

**Свобода віросповідання** – законодавчо гарантоване право особистості вільно, без зовнішнього примусу, обирати, сповідувати будь-яку релігію, задовольняти свої релігійні потреби, здійснювати інші культові дії відповідно до своєї релігійної орієнтації.

**Свобода церкви** – соціально-правові гарантії вільного функціонування церкви, релігійних громад та інших об’єднань віруючих.

**Свобода в релігії** – межі свободи, в яких, згідно з віросповіданням, може реалізуватись ініціатива та самодіяльність віруючих щодо тлумачення головних положень віровизнання, відправлення культів.

**Свобода совісті** – це право мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або несповідувати жодної, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Як категорія права, як практична цінність пройшла складний шлях свого становлення, народжувалась і розвивалась у боротьбі багатьох поколінь людей за право на свободу думки, переконань, совісті. Вона вирішувалась залежно від змісту та характеру суспільних відносин, продуктивних сил, співвідношення політичних сил, від потреб та історичних завдань, які поставали перед суспільством.

Між церквою і державою як соціальними інститутами з часу їх існування встановилися різні відносини. Режим цих відносин регламентувався спеціальними конституційно-правовими нормами. Існують такі форми або види правового статусу церкви в системі державно-правових режимів: 1. *Держави з офіційно узаконеною і*

**фактично панівною церквою, або державною церквою.** Їх інколи називають **теократичними**. Церква є складовою державного апарату. Їй надано певні повноваження державно-владного характеру. Політичний союз держави і церкви надає останній право брати участь у політичному житті країни. Церква отримує субсидії від держави, має монополне право на виховання та освіту. Такий режим існував за часів середньовіччя, а також у царській Росії. Нині – в країнах ісламської орієнтації (Марокко, Туніс, Мавританія, ОАР, Саудівська Аравія, Алжир, Іран, Ірак та ін.). Церква в цих державах регулює всі аспекти державного й суспільного життя.

**2. Держави з конституційно визнаною традиційною релігією (конфесією) в суспільстві, яка посідає пріоритетне становище серед інших віросповідань.** Одночасно визнається відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Офіційно визнана традиційна релігія має великий вплив на більшу частину населення, історично пов'язана з формуванням національної держави. Так, у ст. 3 (ч.1) Конституції Греції сказано: “Панівною в Греції є релігія східна православної церкви Христової”. В §2 Конституції Норвегії зазначено, що “євангельсько-лютеранська релігія є офіційною релігією держави”. Подібне становище – в Болгарії (православ'я), Грузії (також православ'я), Італії (католицизм). Офіційна церква виконує інтегративну соціальну функцію.

**3. Держави з конституційно узаконеним відокремленням церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви.** Режим відокремлення церкви від держави передбачає: 1) відсутність контролю і примусу з боку церкви щодо громадян і держави; 2) невтручання держави у внутріцерковні справи; 3) церква не виконує жодних державних функцій – соціально-політичних, адміністративно-правових (оборони країни, захисту правопорядку, охорони прав і свобод громадян тощо), не фінансується з держбюджету; 4) церква не втручається в суверенне право держави (верховенство, самостійність, незалежність, рівноправність влади у зовнішніх відносинах і ін.). Релігійні організації не втручаються в систему правосуддя, не здійснюють правового регулювання шлюбно-сімейних відносин; 5) відсутність державно-правового контролю, примусу, іншого втручання у сферу ставлення громадян до релігії;

6) правову регламентацію позакультової діяльності релігійних організацій; 7) охорону законодавчої діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих. Ці особливості мають свої форми вияву в Україні, США, Франції та інших країнах (зокрема пострадянських).

В історії державно-церковних відносин, поширення ідей релігійної терпимості, свободи релігії, свободи совісті на теренах України можна виділити (за А.М.Чернієм) *п'ять періодів*:

1) **Києво-руський** (княжий), який тривав майже п'ять століть. Він мав два етапи: Київський (860-1240 рр.) і Галицько-Волинський (до 1349 р.). Визначальними рисами його були державне сприяння поширенню християнства і становленню церковної системи, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією і передачею її частини державних функцій.

2) **Козацький** (козацько-гетьманський) – початок XIV – кінець XVIII ст. Йому була притаманна не лише тісна співпраця військового керівництва Запорізької Січі й православної церкви на принципах звичаєвого права, наказів, християнських норм співжиття, а й визнання всесичового статусу церкви як монопольної духовно-культурної інституції та її військовий захист і матеріальна підтримка.

3) **Синодальний** – охоплює період існування православної церкви України у складі Московської патріархії (тривав до початку XX ст.). Він характеризувався повним одержавленням церкви, перетворенням її на державний виконавчий механізм, проголошенням православної церкви панівною, дискримінацією щодо інших релігій.

4) **Радянський** – тривав понад 70 років. Православна церква України перебувала на правах екзархату в складі Московської патріархії. Для нього характерними були формальне проголошення закону про свободу совісті, відокремлення церкви від держави і школи від церкви; декларування права сповідувати чи не сповідувати релігію, рівності віруючих і невіруючих. Насправді ж протягом цього часу були і репресії проти духовенства та церковного активу, і нищення пам'яток сакральної культури, і грубе втручання світської влади у внутріцерковні справи, і націоналізація церковної та монастирської власності тощо.

5) **Сучасний** – почався після здобуття Україною незалежності.

Був взятий курс на реальне забезпечення свободи совісті й релігійних свобод своїх громадян та подолання негативних наслідків політики тоталітарного режиму щодо релігії, церкви і віруючих. Цей курс отримав позитивну оцінку в світі.

Предметом нашого розгляду є один з аспектів свободи совісті – її конституційно-правовий зміст. **Стаття 35** Конституції України проголошує: “Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров’я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова”.

Правовий інститут свободи совісті охоплює такі **конституційні норми**: 1) *рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії, рівні права в економічному, політичному, соціальному і культурному житті*; 2) *використання громадянами прав і свобод не повинні перешкоджати інтересам суспільства і держави, правам інших громадян*; 3) *здійснення прав і свобод невід’ємне від виконання громадянином своїх обов’язків*.

Реалізація права віруючих на відправлення релігійних культів забезпечується спеціальними законами та контролем за неухильним додержанням їх з боку держави та її органів, зокрема Державного комітету України з питань релігій, його уповноважених при місцевих радах народних депутатів.

В нашій країні діє **Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”** від 23 квітня 1991р. з наступними змінами і доповненнями, внесеними Законами України. Цей закон та інші законодавчі акти, видані відповідно до нього, складають законодавство України про свободу совісті та релігійні організації.

Доцільно згадати, в яких умовах приймався цей закон. Перші



радянські декрети та конституції декларували, проголошували демократичний характер гарантій свободи совісті. Однак на практиці вона гальмувалася так званім законом про релігійні культу. Позитивні сторони окремих правових актів про свободу совісті схвалювалися віруючими і невіруючими, а сталінські та інші державно-партійні, адміністративно-репресивні закони й інституції викликали критику, глибоке обурення і протест світової громадськості. Тому радянське керівництво під час перебудови змушене було заявити людству, що буде створено нове законодавство, яке гарантуватиме повну свободу совісті. Взятє зобов'язання виконане.

Грунтовне обговорення і досить тривала підготовка дозволили прийняти цей закон, на втілення якого вплинув Акт проголошення незалежності України.

Закон має 32 статті, вміщені в шести розділах:

Розділ I. Загальні положення (6 статей);

Розділ II. Релігійні організації в Україні (10 статей);

Розділ III. Майновий стан релігійних організацій (4 статті);

Розділ IV. Права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання (4 статті);

Розділ V. Трудова діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах (4 статті);

Розділ VI. Державні органи та релігійні організації (4 статті).

Перший розділ (“Загальні положення”) можна вважати основоположним. Центральною є *ст.3*, в якій визначається поняття гарантованої для кожного громадянина свободи совісті: **“Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання”**. Величезне навантаження має *ст.5* про **відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави**, де визначаються обов'язки обох сторін між собою: держави щодо церкви і релігійних організацій перед державою і суспільством. Надзвичайно вагомий блок проблем охоплено *ст.6* Закону, який стосується **відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)**. В ньому підкреслюється,

що **система освіти в державних навчально-виховних закладах повинна мати світський характер.**

Коментувати особливості інших розділів Закону набагато легше, тому що в них реалізовані правові норми, що конкретизують всю повноту релігійної свободи, і їх застосування не викликає особливої полеміки.

Визначаючи **характерні риси цього Закону**, слід наголосити:

1. Чинний закон **стверджує Українську державу безрелігійною**, але не антирелігійною, тобто держава не допускає у свою політичну структуру церкву як державний інститут й не визнає за собою права вести боротьбу проти релігії, відмовилася встановлювати обов'язкові переконання чи світогляд.
2. Закон **надає громадянам право на свободу совісті**, що містить в собі право не лише сповідувати релігію, відправляти релігійні культу, а й змінювати свої переконання, вільно їх розповсюджувати.
3. Закон більшою мірою, ніж попередні Закони, **відповідає змістові й вимогам міжнародних правових актів** про політичні та громадянські права.
4. Закон **більше скерований на позитивні настанови і дозвіл**, аніж на заборону тих чи інших дій, як це мало місце в минулому.

Захист прав, свобод та інтересів кожної людини, зокрема прав на свободу віросповідання громадян та інтересів релігійних організацій в умовах поліконфесійної країни, є важливою умовою створення в Україні демократичного суспільства, формування правової держави.

Право на свободу совісті визнано нині всім цивілізованим людством і закріплено в таких фундаментальних міжнародних актах, як **Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі** тощо. Сучасна українська модель державно-церковних відносин є виваженою та послідовно демократичною. Вона відображає правове забезпечення в Україні свободи совісті як віруючих, так і невіруючих

і повною мірою узгоджується з основними міжнародними правовими актами.

**Ключові поняття:** віротерпимість, конституційні гарантії, нормативні акти, правове законодавство, правоздатність, сакральне, світськість освіти, свобода в церкві, свобода віровизнання, свобода релігії, свобода совісті, свобода церкви, секулярне, толерантність.

**Самостійна робота:** опрацювати тему за такими працями:

1. Ананьєва О. Правові проблеми релігійних організацій в умовах становлення демократичних суспільств // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – № 15. – С. 77-85.
2. Бабій М. Проблема і перспективи міжконфесійного діалогу // Українське релігієзнавство. – К., 1999. – № 12. – С. 63-72.
3. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. – К., 2002. – № 6. – С. 124-130.
4. Єленський В. Конституцію прийнято. Що далі? // Людина і світ. – 1996.- № 9. – С. 9-13.
5. Не знаєш як чинити – чини по закону // Людина і світ. – 1997. – № 5-6. – С. 30-34.

**Практикум:** Ознайомлення з правовими актами про свободу совісті, релігії і переконань.

### **Контрольні завдання і запитання**

1. Розкрийте зміст категорій „свобода совісті”, „свобода релігії”, „свобода церкви”, „свобода віровизнання”, „свобода переконань”, „світоглядний плюралізм”.
2. Які міжнародні і національні правові акти гарантують свободу совісті?
3. В чому полягає сутність відокремлення церкви від держави і школи від церкви?
4. Що означає принцип світськості держави і школи?

### **Список літератури**

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф.

- А. Колодного. – К., 2000. – С. 858-862.
2. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. – К., 1994.
3. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін; за ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 655-672.
4. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2000.- С. 260-282.
5. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. – К., 2004. – С. 447– 457.
6. Ключков В. В. Религия, государство, право. – М., 1998.
7. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій: Навч. посібник. – К., 2002. – С. 589-615.
8. Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В., Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002. – С.392-393, 401-414.
9. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США.: Сб. статей. – К., 1996.
10. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А Бублика. – К., 2000. – С. 303-474.
11. Релігієзнавство: Навч. посібник для дистанц. навч./ А.М. Колодний, Т.А. Ніколюк. – К., 2003. – С. 179-183, 201-214.
12. Релігієзнавство: Підручник / Є.К.Дулуман, М.М.Закович, М.Ф.Рибачук та ін.; за ред. М.М.Заковича. – К., 2000. – С. 290-309.
13. Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення // Науковий збірник / За заг. ред. проф. А. Колодного. – К., 1988.
14. Релігійна свобода: Природа, правові і державні гарантії // Науковий щорічник / За ред. А. Колодного, В. Єленського. – К., 1999.
15. Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква, як суспільні фактори утвердження // Науковий щорічник / За заг. ред. А.Колодного. – К., 2001.
16. Релігійна свобода. Релігія і Церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення // Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К., 2003.
17. Рене Д. Основные правовые системы современности. – М., 1998.

18. Савельев В.И. Свобода совести: история и теория. – М., 1991.
19. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. – К., 1996.
20. Свобода совести, веросповідання и религиозных организаций: Сборник документов. – К., 1996.
21. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упорядник, автор передмови Л.О. Філіпович. – К., 2004. – Вип. 2.
22. Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 270-301.
23. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 244-275.



## **Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань**

### **МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ АКТИ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ, РЕЛІГІЇ І ПЕРЕКОНАНЬ**

#### **Загальна декларація прав людини**

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12. 1948 р.

**Стаття 18.** Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні і виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

**Стаття 19.** Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

**Стаття 26.** 2. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

**Стаття 29.** При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших й задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

## **Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод**

Підписана 4.11. 1950 р. представниками держав – перших членів Ради Європи, є основним документом Ради Європи.

**Стаття 4.** Ніхто не повинен залучатися до примусової чи обов'язкової праці.

3. Для досягнення мети цієї статті термін „примусова чи обов'язкова праця” не включає:

в) будь-яку працю військового характеру, а в тих країнах, в яких як законна визнається відмова від військової служби з релігійно-етичних мотивів, службу, яка призначається замість обов'язкової військової служби.

**Стаття 9.** 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію чи переконання як особисто, так і разом з іншими, публічно або приватно, в богослужінні, ученні чи відправі релігійних і ритуальних обрядів.

Свобода сповідувати свою релігію чи переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом й необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадського спокою, охорони громадського порядку, здоров'я або моралі, а чи для захисту прав і свобод інших осіб.

### **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права**

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16.12. 1966 р., набрав чинності 23.03. 1976 р.

**Стаття 18.** Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії.

Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання згідно зі своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів і учень.

2. Ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором.



3. Свобода сповідувати релігію чи переконання може піддаватися лише таким обмеженням, які визначені законами і необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, водночас як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь в цьому Пакті, беруть зобов'язання поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей у відповідності із власними переконаннями.

**Стаття 19.** 1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своєї думки.

2. Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати всякого роду інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або через пресу чи художні форми вираження, або ж іншим способом вираження за своїм вибором.

3. Користування передбаченими в п. 2 цієї статті правами накладає особливі зобов'язання і особливу відповідальність. Воно може бути, відтак, пов'язане з деякими обмеженнями, які, однак, повинні визначатися законом і бути необхідними: а) для поваги прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

**Стаття 20.** 2. Всякий виступ на користь національної, расової або релігійної ненависті, який є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насилля, мусить заборонятися законом.

**Стаття 27.** У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

**Підсумковий акт Наради  
з безпеки та співробітництва в Європі**

Гельсінкі, 30 липня – 1 серпня 1975 р.

а) Декларація принципів, якими держави-учасники будуть керуватися у взаємних відносинах

**VII. Повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії і переконання.** Держави-учасники будуть поважати право людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконання для всіх, без відмінності раси, статі, мови і релігії... В цих межах держави-учасники будуть визнавати і поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або разом з іншими, релігію чи віру, діючи у відповідності з повелінням власної совісті.

**Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань**

Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25.11.1981 р.  
(резолюція 36/55)

**Стаття 1.** 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає тільки обмеженням, що встановлені законом та необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

**Стаття 2.** 1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на ґрунті релігій або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.

2. Згідно з метою цієї Декларації, вираз „нетерпимість та дискримінація на ґрунті релігій або переконань” означає будь-яку відмінність, виняток, обмеження або переваги, базовані на релігії або переконаннях, і має метою чи наслідком знищення або

приниження визнання, користування чи здійснення на основі рівності прав людини та основних свобод.

**Стаття 3.** Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та засуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною Декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних пактах про права людини, і як перешкоду для дружніх та мирних відносин між державами.

**Стаття 4.** 1. Усі держави повинні вживати ефективних заходів для запобігання та ліквідації дискримінації на ґрунті релігії або переконань у визнанні здійснення та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, економічного, політичного, соціального і культурного життя.

2. Усі держави докладають усіх зусиль для прийняття або скасування законодавства, коли це необхідно, для заборони будь-якої дискримінації, а також для вжиття усіх відповідних заходів для боротьби проти нетерпимості на ґрунті релігії або інших переконань у цій сфері.

**Стаття 5.** 1. Батьки або, у відповідних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя в рамках сім'ї у відповідності із своєю релігією або переконанням, а також виходячи з морального виховання, яке на їх думку, має отримати їх дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії або переконань у відповідності з бажанням її батьків, або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не змушувати до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

3. Дитина захищається від будь-якої форми дискримінації на ґрунті релігії або переконань. Вона повинна виховуватися у душі розуміння, терпимості, дружби між народами світу та загального братерства, поважання свободи релігій або переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що її енергія та здібності повинні бути присвячені служінню на благо інших людей.

4. Якщо дитина не перебуває в опіці своїх батьків або законних опікунів, то береться належним чином до уваги виражена ними воля або будь-які прояви їхньої волі у питаннях релігії або переконань, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

5. Практика релігії або переконань, у яких виховується дитина, не повинні заподіювати шкоди ні її фізичному або розумовому здоров'ю, ні її повному розвитку із дотриманням пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

**Стаття 6.** У відповідності із статтею 1 цієї Декларації із дотриманням положень пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

а) відправляти культу чи збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати і утримувати місця для цієї мети;

б) створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;

в) виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами або звичаями чи переконаннями;

г) писати, випускати та поширювати відповідні публікації у цих галузях;

д) вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети;

е) піклуватися про отримання і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні фінансові та інші пожертви;

ж) готувати, призначати, обирати чи призначати за правом успадкування відповідних керівників відповідно до потреб та норм тої чи іншої релігії або переконань;

з) дотримуватися днів відпочинку та відзначати свята та відправляти обряди у відповідності з приписами релігії та переконань;

і) встановлювати і підтримувати зв'язки з окремими особами та громадами в галузі релігії та переконань на національному та міжнародному рівнях.

**Стаття 7.** Права і свободи, проголошені в цій Декларації, подаються в національному законодавстві таким чином, щоб кожна людина могла користуватися такими правами та свободами на практиці.

**Стаття 8.** Ніщо у цій Декларації не повинно витлумачуватися у розумінні обмеження чи відходу від будь-якого права як воно визначене у Загальній Декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини.

**Пропозиції державам – членам ООН семінару, проведеного в грудні 1984 року Центром з прав людини ООН**

1. Кожна держава забезпечує гарантію релігійних свобод у конкретній формі і забороняє дискримінацію на релігійному ґрунті.

2. Держава організовує або забезпечує національні інститути, які відповідають за розвиток терпимості і борються із дискримінацією за ознакою віросповідання.

3. Установи, які відповідають за культуру та освіту, повинні розробляти програми, які роз'яснюють сутність вартості релігійних свобод і спрямовані на їх укорінення.

4. Державні службовці повинні одержувати спеціальну підготовку і керівні вказівки щодо практики поваги до різних релігійних традицій і вірувань відмови від дискримінації за ознакою віросповідання.

Для загальноосвітніх шкіл слід розробити програми, які навчають принципам прав людини у сфері свободи віросповідання і совісті, дають знання про їх місце в контексті міжнародних нормативних документів з прав людини.

**Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників Ради з безпеки і співробітництва в Європі (15 січня 1989 р.)**

*Питання, які відносяться до безпеки в Європі*

*Принципи*

Держави-учасники підтверджують, що будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незважаючи на расові, статеві, мовні та релігійні відмінності.

16. З метою забезпечення свободи особи сповідувати релігію або віру держави-учасники будуть серед іншого:

16.1. – використовувати ефективні заходи для відвернення і ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання, здійснення і використання прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, політичного, економічного, соціального, культурного життя і з забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;

16.2. – сприяти клімату взаємної терпимості і поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими і невіруючими;

16.3. – надавати за їх проханням об'єднанням віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних межах своїх держав, визнання статусу, передбаченого для них у відповідних країнах;

16.4. – поважати право цих релігійних об'єднань:

- засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;
- організовуватися у відповідності з своєю власною ієрархічною та інституційною структурою;
- обирати, призначати і замінювати свій персонал згідно своїх вимог і стандартів, а також будь-яких вільно досягнутих домовленостей між ними і їх державою;
- запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертвування;

16.5. – вступати в консультації з релігійними культами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;

16.6. – поважати право кожного давати і одержувати релігійну освіту на мові за своїм вибором або індивідуально, або разом з іншими;

16.7. – в цьому контексті поважати серед іншого свободу батьків забезпечувати релігійну і моральну освіту своїх дітей у відповідності зі своїми власними переконаннями;

16.8. – дозволяти підготовку персоналу у відповідних установах;

16.9. – поважати право віруючих та релігійних об'єднань на придбання і використання священних книг, релігійних видань на мові за своїм вибором та інших предметів й матеріалів, що відносяться до сповідання релігії або віри, і володіти ними;

16.10. – дозволяти релігійним культам, установам та організаціям виробляти, імпортувати і поширювати релігійні видання та матеріали;

16.11. – доброзичливо розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, в тому числі через засоби масової інформації.

17. Держави-учасники визначають, що здійснення вище названих прав, які стосуються свободи релігії чи переконань, може зазнати лише таких обмежень, які визначені законами, сполучні з їх зобов'язаннями за міжнародним правом і їх міжнародними зобов'язаннями. Вони будуть забезпечувати в своїх законах та адміністративних правилах і при їх використанні повне і ефективно здійснення свобод думки, совісті, релігії або переконань.

18. Вони будуть захищати і створювати умови для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Вони будуть поважати вільне здійснення прав особами, які належать до таких меншин, і забезпечувати їх повну рівність з іншими.

### **Паризька Хартія для Нової Європи**

*Підписана керівниками 32 держав Європи, США і Канади*

*21.11.1990 р. Нова ера демократії, миру та єдності*

*Права людини, демократія і верховенство закону*

Ми підтверджуємо, що без будь-якої дискримінації кожна людина має право: на свободу думки, совісті, релігії і переконань...

Ми підтверджуємо, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин буде захищена і що особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виражати, зберігати і розвивати цю самобутність без якоїсь дискримінації і за умов повної рівності перед законом.

Ми виражаємо свою рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної зневаги, антисемітизму, ксенофобії і дискримінації щодо будь-кого, а також переслідувань за релігійними та ідеологічними мотивами.

**Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин**

*Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.92.*

**Стаття 1.** 1. Держави охороняють на їх відповідних територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності.

2. Держави застосовують належні законодавчі та інші заходи для досягнення цих цілей.

**Стаття 2.** 1. Особи, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин (далі іменуються особами, що належать до меншин), мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і відправляти релігійні обряди, а також використовувати свою мову в особистому житті і публічно, вільно і без втручання чи дискримінації в будь-якій формі.

2. Особи, які належать до меншин, мають право брати активну участь в культурному, релігійному, суспільному, економічному і державному житті.

4. Особи, які належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації і забезпечити їх функціонування.

5. Особи, які належать до меншин, мають право встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні і мирні контакти з іншими членами своєї групи і з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордон з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними, мовними узами.

**Стаття 4.** 2. Держави вживають заходів для створення сприятливих умов, які дозволяють особам, що належать до меншин, виражати свої особливості та розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства та суперечить міжнародним нормам.



## Національні правові акти (витяги)

### Декларація прав національностей України

**Стаття 4.** Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

*м. Київ, 1 листопада 1991 року*

## Конституція України

### Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

**Стаття 11.** Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

**Стаття 24.** Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок; встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

**Стаття 34.** Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах

національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

**Стаття 35.** Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

**Стаття 37.** Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

*м. Київ, 28 червня 1996 року*

**Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації”**

**Розділ I. Загальні положення**

**Стаття 3. Право на свободу совісті.**

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії. Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

**Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії**

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом. Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань

ухилитися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань, допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

**Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави**

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави. Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Релігійні організації не виконують державних функцій. Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань. Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

**Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)**

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганда їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму. Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання. Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

**Розділ II. Релігійні організації в Україні**

**Стаття 7. Релігійні організації**

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

**Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій**

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає

реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону. Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях. Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про: 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження; 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання; 3) майновий стан релігійної організації; 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів; 5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації; 6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації. Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації. Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству. Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

#### **Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій**

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до Уряду Республіки Крим. (Частина перша статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93). Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій. Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

**Указ Президента України  
“Про надання пільг релігійним організаціям”**

Враховуючи те, що релігійні організації існують в основному за рахунок пожертвувань віруючих, відіграють значну роль у духовному відродженні суспільства, піклуються про хворих, знедолених, інвалідів, беруть участь у благодійницькій діяльності, постановляю:

1. Установити, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, що відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення.

2. Звільнити від обкладання ввізним митом товари, що надходять релігійним організаціям з-за кордону як гуманітарна та матеріально-технічна допомога.

3. Цей Указ набирає чинності з дня його підписання.

*м. Київ, 22 червня 1994 року*

**Розпорядження Президента України „Про повернення  
релігійним організаціям культового майна”**

На виконання статті 17 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”.

Місцевим органам державної виконавчої влади забезпечити до 1 грудня 1997 р. передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням.

*м. Київ, 22 червня 1994 року*

**Закон України „Про альтернативну (невійськову) службу”**

Виходячи з встановленого державою загального військового обов’язку та гарантованої Конституцією України свободи совісті, цей Закон визначає організаційно-правові основи альтернативної служби.

**Стаття 1.** Альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що

запроваджується замість проходження військової служби.

**Стаття 2.** Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають при наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно із законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах.

**Стаття 5.** Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо. Громадяни не можуть проходити альтернативну службу на підприємствах та в установах, що знаходяться у приватній власності. Перелік галузей господарства і підприємств визначається Кабінетом Міністрів України.

**Стаття 13.** Рішення про проходження громадянином альтернативної служби приймається комісією у справах альтернативної служби при наявності істинних релігійних переконань і видається заявникові.

**Стаття 28.** Громадяни, звільнені від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями, можуть бути призвані для ліквідації наслідків катастрофи чи стихійного лиха, а також інших громадських робіт не більше трьох разів (кожного разу на строк до шести місяців) у межах віку, встановленого для проходження військової служби у запасі.

*м. Київ, 12 грудня 1991 року*

### **Примітка**

7 червня 2004 р. Президентом України підписано прийнятий у травні Верховною Радою закон „Про внесення змін у закон України „Про альтернативну (невоєнну) службу”. Тепер строк альтернативної служби буде не у два, а в півтора рази перевищувати строк військової служби у Збройних силах України, встановлений для солдатів, сержантів та осіб, що мають відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень. Таким чином, тривалість альтернативної служби в Україні з 7 червня 2004 р. складає 27 місяців, а для тих, хто має закінчену вищу освіту рівня фахівця або магістра, – 18 місяців.



Конкретно механізм реалізації права на невоєнну службу діє таким чином. Насамперед громадянин повинен звернутися в комісію зі справ альтернативної служби за місцем проживання з мотивованою заявою, починаючи від часу взяття на військовий облік (але не пізніше, як за 6 місяців до початку призову). Комісія розглядає цю заяву у двомісячний строк у присутності заявника. До складу комісії входять священнослужителі, які мають можливість переконатися в наявності у призовника релігійних переконань. Постановою № 360 був затверджений також перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає використання зброї і служби у збройних силах. Це адвентисти-реформісти, адвентисти сьомого дня, євангельські християни-баптисти, покутники, Свідки Єгови, християни віри євангельської і християни євангельської віри (п'ятидесятники), а також харизмати. Перелік був розширений постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066; тепер до нього ввійшли вже і члени общини Свідомості Крішни, і церкви, „прирівняні” до п'ятидесятників та харизматів. Рішення про проходження громадянином альтернативної служби ухвалюється комісією за наявності у нього щирих релігійних переконань; про рішення повідомляють відповідний військкомат. Громадянин не може ухилятися від альтернативної служби незалежно від її умов і характеру. Службу проходять, як правило, за місцем проживання або в місцевості, звідки можна щодня повертатися додому; в іншому випадку громадянину надається гуртожиток.

*Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 6.*

## **Закон України**

### **“Про загальний військовий обов’язок і військову службу”**

#### **Стаття 17. Відстрочка від призову**

4. Студентам, які навчаються у... всіх духовних навчальних закладах, відстрочка від призову на строкову військову службу надається один раз на весь період навчання.

#### **Стаття 18. Звільнення від призову на строкову військову службу**

Від призову на строкову військову службу в мирний час звільня-

ються призовники: не призвані на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу до досягнення 27-річного віку; які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій.

*м. Київ, 28 березня 1992 р.*

### **Закон України „Про освіту”**

#### **Стаття 3. Право громадян України на освіту**

1. Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. Це право забезпечується:

- розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;
- відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;
- різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

2. Держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб, незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

3. Для одержання документа про освіту громадяни мають право на державну атестацію.

4. Іноземні громадяни, особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів.

#### **Стаття 6. Основні принципи освіти**

Основними принципами освіти в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей,

- таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- інтеграція з наукою і виробництвом, взаємозв'язок з освітою інших країн;
- гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

#### **Стаття 8. Навчально-виховний процес і громадсько-політична діяльність у закладах освіти**

1. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

2. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається.

3. Належність особи до будь-якої політичної партії, громадської, релігійної організації, що діють відповідно до Конституції України (888-09), не є перешкодою для її участі в навчально-виховному процесі.

4. Учні, студенти, працівники освіти можуть створювати у закладах освіти первинні осередки об'єднань громадян, членами яких вони є.

#### **Стаття 9. Заклади освіти і церква (релігійні організації)**

Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями.

*м. Київ, 23 травня 1991 р.*

### Релігійні організації\* в Україні (станом на 1 січня 2004 року)

Назва церкви	Громад**	Монастирів, місій	Навчальних закладів ***	Священно-служителів	Недільних шкіл	Культурних споруд	Періодичних видань
1	2	3	4	5	6	7	8
Українська православна церква	10310 / 74	151 4095 ченців і черниць, 5 місій	15 1698/ 2584 слухачів	8620 з них 13 іноземців	3746	8858 будується 1086	95
Українська православна церква Київський патріархат	3352 / 43	34 185 ченців і черниць 23 місії	16 916/565 слухачів	2588	1086	2288 будується 308	25
Українська автокефальна православна церква	1154/2	5 12 ченців і черниць 7 місій	7 181/77 слухачів	685	325	746 будується 85	7
Українська греко-католицька церква	3328/12	92 1134 ченців і черниць 14 місій	13 1385/ 196 слухачі	2051 з них 47 іноземці	1132	2679 будується 364	27
Римо-Католицька церква	854/9	80 635 ченців і черниць, 37 місій	7 338/444 слухачів	474 з них 268 іноземців	518	786 будується 70	13
Всеукраїнський союз об'єднаних євангельських християн-баптистів	2311/56	80 місій	40 2169/ 4718 слухачів	2818 з них 16 іноземців	1339	1599 будується 161	18
Інші об'єднання євангельських християн-баптистів та євангельських християн	382/52	15 місій	8 347/ 232 слухачі	509 з них 22 іноземці	183	160 будується 10	3
Всеукраїнський союз християн віри євангельської (п'ятидесятників)	1349/75	50 місій	15 723/175 слухачів	2152 з них 12 іноземців	956	882 будується 131	21
Інші п'ятидесятницькі громади	504/143	21 місія	7 144/205 слухачів	690 з них 10 іноземців	287	166 будується 22	26
Церква Повного Євангелія (харизматична)	437/ 1	6 місій	3 500/25 слухачів	494 з них 7 іноземців	174	84 будується 5	13
Інші харизматичні громади	444/37	8 місій	6 415/50 слухачів	590 з них 6 іноземців	248	148 будується 6	20
Церква адвентистів сьомого дня	941/ 50	2 місії	3 55/427 слухачів	1166 з них 6 іноземців	669	596 будується 87	8

1	2	3	4	5	6	7	8
Свідки Єгови	579/ 339			1936 з них 34 інозем- ців	233	261 будується 39	
Закарпатська реформатська Церква	107/ 2			68 з них 8 іноземців	105	101 будується 6	1
Лютерани	84/ 2		2 17 слухачів	80 з них 9 іноземців	43	35 будується 3	3
Інші протестантські громади і центри	189/ 9	1місія	2 38/162 слухачі	275 з них 36 інозем- ців	92	85 Будується 1	4
Старообрядці	65/10	2 монастирі 4 ченці		35 з них 5 іноземців	10	58 будується 3	
Вірменська апостольська церква	20			14 з них 9 іноземців	3	14 будується 3	
Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)	32/ 24			309 з них 110 інозем- ців	46	23 будується 3	
Іудейські громади	239/1	1 місія	5 81/30 слухачів	136 з них 60 інозем- ців	77	109 будується 1	21
Мусульмани	445/22		7 276 слухачів	433 з них 20 іноземців	90	160 будується 23	5
Товариство свідомості Крістни	30/8		2 150/50 слухачів	43 з них 1 інозе-мець	7	22 будується 3	2
Будисти	42/ 3	1 5 ченців		35	2		1
Громади інших східних релігій	22/ 16			37	3	22 будується 3	
Язичницькі громади	75/2	1 місія	2 25/9 слухачів	70	13	11	4
Громади інших віровизнань	288/56	12 місій	3 -/43 слухачі	342 з них 29 інозем- ців	66	90 будується 14	6
Загалом по Україні	27579/ 1047	365 6070 ченців і черниць 283 місії	163 9458/9992 слухачі	26650 з них 728 інозем- ців	11453	19975 будується 2435	323

\* Релігійними організаціями Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації” визначає також центри, яких на початку 2004 року було 64, управління – спархії, дієцезії (221), братства (75).

\*\* У чисельнику вказано громади, статuti яких зареєстровано у встановленому законом порядку, у знаменнику – громади, які діють без реєстрації своїх статутів, що дозволено українським законодавством.

\*\*\* У знаменнику – слухачі заочної форми навчання.

Дані наводяться за: Людина і світ – 2004 – №1 – С. 31-34; №2. – С.32-34

### Релігійні організації в областях України, Києві та Криму (станом на 1 січня 2004 року)

	Православні*	Греко-католицькі	Протестантські	Римо-католицькі	Інші
1	2	3	4	5	6
<b>м.Київ</b>	Всього 328/1 УПЦ 186 УПЦ КП 109/1 УАПЦ 29 Старообр. 2 Інші 2	9	309/42	21	124/20
<b>Вінницька</b>	Всього 1046/59 УПЦ 803/52 УПЦ КП 178 УАПЦ 53 Старообр. 9/4 Інші 3/ 3	14	334/117	126	50/2
<b>Волинська</b>	Всього 810/ 4 УПЦ 547/ 1 УПЦ КП 248/ 3 УАПЦ 15	14	359/32	28	9/4
<b>Дніпропетровська</b>	Всього 569/31 УПЦ 483 УПЦ КП 75/31 УАПЦ 8 Старообр. 2 Інші 1	5	327/8	5	35
<b>Донецька</b>	Всього 556 УПЦ 469 УПЦ КП 80 УАПЦ 3 Старообр. 1 Інші 3	26	615/27	8/1	76/5
<b>Житомирська</b>	Всього 736 УПЦ 557 УПЦ КП 169 УАПЦ 3 Старообр. 6 Інші 1	5	276/14	134	26
<b>Закарпатська</b>	Всього 594/2 УПЦ 574 УПЦ КП 18/ 2 УАПЦ 1 Старообр. 1	344/10	407/150	91/7	35/31
<b>Запорізька</b>	Всього 415 УПЦ 289/15 УПЦ КП 89 УАПЦ 7 Старообр. 1 Інші 14	3	306/14	12	43/18
<b>Івано-Франківська</b>	Всього 447 УПЦ 26 УПЦ КП 273 УАПЦ 148	660	116	35	4
<b>Київська</b>	Всього 866 УПЦ 562 УПЦ КП 288 УАПЦ 14 Старообр. 1 Інші 1	8	438	21	20

1	2	3	4	5	6
Кіровоградська	Всього 257 УПЦ 195 УПЦ КП 43 УАПЦ 15 Старообр. 4		211/23	2	13/2
Луганська	Всього 350 УПЦ 321 УПЦ КП 17 УАПЦ 5 Старообр. 1 Інші 5	2	255/3	1	41
Львівська	Всього 824/4 УПЦ 61/1 УПЦ КП 413/1 УАПЦ 366/2 Інші 2	1507/2	269/53	140/ 1	27
Миколаївська	Всього 377 УПЦ 250 УПЦ КП 116 УАПЦ 9 Інші 2	5	189/ 13	9	17/ 1
Одеська	Всього 607/ 4 УПЦ 495 УПЦ КП 78 УАПЦ 4 Старообр. 13/4 Інші 17	10	362/25	17	38/1
Полтавська	Всього 536/1 УПЦ 394 УПЦ КП 127 УАПЦ 12 Інші 3/1	4	261/2	6	28
Рівненська	Всього 885/6 УПЦ 583/3 УПЦ КП 280/3 УАПЦ 21 Інші 1	3	410/17	17	19
Сумська	Всього 406 УПЦ 341 УПЦ КП 63 Інші 2	2	166/5	5	12/2
Тернопільська	Всього 621 УПЦ 121 УПЦ КП 210 УАПЦ 290	777	168	86	4
Харківська	Всього 289/1 УПЦ 254 УПЦ КП 15 УАПЦ 16 Старообр. 3/1 Інші 1	5	258/51	14	38/9
Херсонська	Всього 406 УПЦ 314 УПЦ КП 55 УАПЦ 37	7	225/8	14	44
Хмельницька	Всього 1110 УПЦ 858 УПЦ КП 177 УАПЦ 69 Старообр. 4 Інші 2	27	305	142	24

1	2	3	4	5	6
Черкаська	Всього 623 УПЦ 470 УПЦ КП 101 УАПЦ 51 Старообр. 1	1	335	7	34
Чернівецька	Всього 551/4 УПЦ 404/2 УПЦ КП 136/ 2 Старообр. 10 Інші 1	21	413/95	32	17/12
Чернігівська	Всього 569/1 УПЦ 485 УПЦ КП 81 Старообр. 2/1 Інші 1	2	154/29	4	14
Кримська АР	Всього 563 УПЦ 512 УПЦ КП 25 УАПЦ 12 Старообр. 3 Інші 11	7	273/38	14	414/20**
Всього по Україні	15344/1047	3468/12	7741/766	991/9	1206 /127

\* Крім Української православної церкви, Української православної церкви Київського Патріархату та Української автокефальної православної церкви, в Україні діють громади Російської вільної православної церкви (закордонної), Російської істинно-православної церкви та незалежні православні громади. У графі *православні* їх позначено як *інші*.

\*\* Сюди входять 349 мусульманських організацій, чії статuti зареєстровано, і 20 мусульманських громад, які діють без реєстрації статуту.

**Дані наводяться за: Людина і світ. – 2004. – №1. – С.35-38.**



## Основи віри та правила церковного життя християнина

### Десять заповідей Божих

1. Я – Господь Бог твій, не будеш мати інших Богів, крім мене.
2. Не роби собі ідола або чогось схожого до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або в водах, під землею і не вклоняйся їм, не служи їм.
3. Не називай даремно імені Господа Бога твого.
4. Пам'ятай день суботній, щоб святкувати його: шість днів працею і роби в них усі діла твої, а день сьомий – свято Господу Богу твоєму.
5. Шануй отця свого і матір свою, – добро тобі буде і довго житимеш на землі.
6. Не убий.
7. Не чини перелюбу.
8. Не кради.
9. Не свідчи неправдиво на свого ближнього.
10. Не жадай жінки приятеля свого, не жадай дома ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані осла його, ані всякої скотини його, ані чогось іншого, що є в ближнього твого.

(Вих. 20. 1-17)

### Блаженства євангельські

1. Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.
2. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.
3. Блаженні лагідні, бо землю успадкують вони.
4. Блаженні голодні та спрагли правди, бо вони нагодовані будуть.
5. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.
6. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.
7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.
8. Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
9. Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода-бо ваша велика на небесах!

(Мт. 5. 3-11)

### **Дві головні заповіді Божі**

1. Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю і всією своєю думкою.
2. Люби свого ближнього, як самого себе.

(Мт. 22. 37-39)

### **Християнські таїнства**

Хрещення.

Миропомазання.

Сповідь.

Євхаристія (Причастя).

Шлюб.

Священство.

Маслосвяття.

### **Основи віри**

1. Є один Бог, який з любові Своєї все створив і всім керує.
2. Бог справедливий суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає.
3. Бог – Один у трьох особах: Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий, або Пресвята Трійця.
4. Син Божий Став Людиною, страждав, вмер на хресті і воскрес для нашого спасіння.
5. Господь Ісус Христос заснував Єдину Соборну і Апостольську Церкву, в якій здійснюється спасіння людини.
6. Спасіння людини здійснюється Благодаттю Божою.
7. Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння.
8. Є вічне життя і воскресіння мертвих.

### **“Символ віри” (Нікейсько-Царгородський)**

1. Вірую в єдиного Бога, Отця, Творця неба, і землі, і всього видимого і невидимого.
2. Вірую в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця народженого перед усіма віками. Світло від Світла, Бога істинного, народженого, нествореного, єдиносущного з Отцем, що через нього вже сталося.

3. Він задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес, і втілювався з Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком.
4. І був розп'ятий за нас за Понтія Пілата, і страждав, і був похований.
5. І воскрес у третій день, згідно з Писанням.
6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.
7. І вдруге прийде зі славою, судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця.
8. Вірую в Духа Святого, Господа, Животворящого, що від Отця (за католицьким і греко-католицьким віровченням – і Сина) сходить, що з Отцем і Сином рівнопокляняємий і рівнославимий, що говорив через пророків.
9. Вірую в єдину, святу, соборну і апостольську церкву.
10. Сповідую одне хрещення на відпущення гріхів.
11. Очікую воскресіння мертвих.
12. Очікую життя майбутнього вічного.

### **Обов'язки християнина**

1. Установлені свята святкувати.
2. У неділю та свята брати участь у церковних богослужіннях.
3. Установлених постів додержувати.
4. Кожного року, принаймні раз, у Великий піст (пасхальний), сповідатись і причащатись.
5. У заборонені церквою часи весіль і забав не справляти.

### ***Церковні свята***

**Пасха христова, Великдень** – свято свят християн, встановлене на честь „чудесного воскресіння” розп'ятого Ісуса Христа. Відзначається в першу неділю після весняного рівнодення (21 березня) і наступного за ним повного місяця (від 4 квітня до 8 травня).

### **Дванадцять перехідні свята**

**Вхід Господній в Єрусалим (вербна неділя)** – за неділю до Пасхи. Основа – розповідь про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями до Єрусалима, куди він пішов на страждання і смерть.

**Вознесіння Господнє** – вознесіння воскреслого після смерті Сина Божого на небо на 40-й день після Пасхи.

**День Святої Трійці.** П'ятидесятниця (зелені свята) – в честь чудесного явища: на 50-й день після Воскресіння Христа на його учнів (апостолів) зійшов „Святий Дух” і вони заговорили різними мовами.

### **Дванадесяті неперехідні свята**

**Різдво Христове (7 січня)** – зобов'язане міфу про дивне народження Ісуса Христа – Сина Божого і водночас людини.

**Хрещення Господнє (19 січня)** – присвячене хрещенню Ісуса Христа в річці Йордан. Друга назва свята – „Богоявлення”.

**Стрітєння Господнє (15 лютого)** – присвячене міфічному представленню батьками Ісуса Христа свого немовляти Богові в Єрусалимському храмі на 40-й день після його народження. В народі кажуть: „зима з літом зустрічаються”.

**Благовіщення Пресвятої Богородиці (7 квітня).** В основі – міф про одержання Марією повідомлення архангела Гавриїла про те що, вона народить від „Святого Духа”. На Україні воно пов'язується з початком весняних польових робіт.

**Преображення Господнє (19 серпня)** – в пам'ять про чудесне преображення Ісуса Христа під час молитви на горі Фавор спільно з апостолами. Обличчя Христа враз просіяло, як сонце, одяг став білою, як світло. Це супроводжувалося „гласом з-за хмар”: „Це син мій улюблений, що його я сподобав. Його слухайтесь!” (Мт. 17. 1-9). На Русі – яблучний Спас.

**Успєння Пресвятої Богородиці (28 серпня)** – день кончини Божої Матері, яку оплакують віруючі. В Україні-Русі – закінчення жнив.

**Різдво Пресвятої Богородиці (21 вересня)** – присвячене народженню матері Ісуса в сім'ї старих праведників Йоахима і Анни. В народі свято іменується „Малою Пречистою”.

**Воздвиження Хреста Господнього (27 вересня)** – в пам'ять здобуття матір'ю імператора Костянтина Оленою в 4 ст. Хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Його підняли на Голгофі, де він був розіп'ятий. На Україні – медовий Спас.

**Введення в храм Пресвятої Богородиці (4 грудня)** – в пам'ять приведення трирічної Марії, майбутньої Богоматері, до Єрусалимського храму для виховання.

### Великі свята

**Обрізання Господнє і пам'ять про святого Василя Великого (новий рік за старим стилем календаря) (14 січня)** – на честь релігійно-магічного обряду обрізання крайньої плоти на 8-й день після народження малюка. Василь Великий (біля 330-379 р. н.е.) – християнський богослов, теоретик чернецтва.

**Народження Іоанна Предтечі (7 липня)** – на честь народження пророка і хрестителя Господнього Іоанна.

**Святих Первозваних апостолів Петра і Павла (12 липня)** присвячене Петру – „предначальнику апостолів” – і Павлу, який „більше інших потрудився”.

**Усікновення глави Іоанна Предтечі (11 вересня)** – в пам'ять про страту Хрестителя.

**Покрова Пресвятої Богородиці (14 жовтня).** В основі – міф про появу Божої Матері біля молільників у Константинопольському храмі в 910 р., яка простягла над ними біле покривало (омофор). Зміст свята – ідея покровительства. В Україні збігається зі святом завершення сільськогосподарських робіт.

### Християнинові треба знати:

1. Молитву Господню „Отче наш” (“Отче наш, що на небі! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам борги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у випробовування, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь”) (Мт. 6. 9-13; Лк. 11. 2-4).
2. Дві головні заповіді Божі.
3. Заповіді Старого Заповіту (Вих. 20. 1-17; Лев. 19. 18; Повт. Зак. 5. 6-21).
4. Основні заповіді Нового Заповіту (Мт. 5. 3-12, 21-48; 6. 1, 3, 6, 14-21, 24-26; 7. 1-5, 21; 22. 36-40; 23. 8-12).

5. „Символ віри”.

6. Ранішні та вечірні молитви за „Молитвословом”.

7. Кількість і значення Святих Таїнств.

### **Плоди Духа Святого**

1. Любов.
2. Радість.
3. Мир.
4. Довготерпіння.
5. Добрість.
6. Милосердя.
7. Віра.
8. Лагідність.
9. Стриманість.

(Гал. 5, 22-23)

### **Гріхи смертні з протилежними їм чеснотами**

1. Гордість – смиренність.
2. Жадібність – щедрість.
3. Нечистота – чистота.
4. Заздрість – доброзичливість.
5. Нестриманість – поміркованість.
6. Гнів – лагідність.
7. Лінощі – працелюбність.

### **Пости**

#### **А. Багатоденні пости:**

- Великий піст (передвеликодний);
- Петрів піст (від свята Всіх Святих до 12 липня);
- Успенський піст (від 14 до 28 серпня);
- Різдвяний піст (від 28 листопада до 7 січня).

#### **Б. Одноденні пости:**

- Середа і п'ятниця протягом року, крім неперервних тижнів і Святків (7–18 січня);
- Хрещенський свят-вечір (18 січня);
- День Відсікання голови Івана Предтечі (11 вересня);
- День Воздвиження Хреста Господнього (27 вересня).

## СЛОВНИК РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

**Ааронівці** – прихильники Андрія (Аарона) Жукова, засновника однієї з безпопівських течій (згод) у Старообрядництві.

**Абат** (сирійськ. *abba* – батько) – настоятель монастиря в католицькій церкві.

**Абсолют** (лат. *absolutus* – безумовний, повний, необмежений, досконалий) – нічим і ніким не зумовлена, самосутня, самодіяльна, вічна і нескінченна, повністю вільна і досконала духовна сутність, яка є джерелом і першоосновою світу. Християнство рисами абсолюту наділяє Бога.

**Авеста** – священна книга зороастризму.

**Аватара** (санскр. – „той, хто сходить вниз”) – в індуїзмі втілення Бога в образах інших богів, людей або тварин, яке приходить з духовного світу задля спасіння визначених певними обставинами душ.

**Авгури** (лат. – птаха) – жрецька колегія в Стародавньому Римі, що займалась птахогаданням, тобто дізнаванням волі богів по крику птахів або їх польоту.

**Автокефалія** (гр. *autos* – сам і *kephale* – голова) – повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

**Агіографія** (гр. *hagios* – святий і *grapho* – пишу) – різновид церковної літератури; життєписи (житія) святих.

**Агностицизм** (гр. *agnostos* – незнаний) – філософське вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, істини, абсолютизуючи відносний характер людського пізнання.

**Адам** (старосвр., досл. – земля) – за Біблією, перша людина, створена Богом із пороку земного за його образом і подобою на шостий день творіння.

**Адвентизм** (лат. *adventus* – пришестя) – течія пізнього протестантизму, яка виникла в 30-х роках XIX ст. у США шляхом відокремлення від баптизму. Його засновник – Вільям Міллер (1782–1849).

**Акафіст** - дослівно грецькою “несідальне”, тобто читання слів,

під час якого не дозволяється сидіти. Так називається відправа молитов (12 “кондаків” і 12 “ікосів”), в яких прославляється Ісус Христос, Божа Мати або який-небудь святий. Акафісти читаються на молебнях, іноді під час всеношної, на утрени замість “кафізмів”, до читання Євангелія.

**Аксіологія** (гр. *axios* – цінний або *axia* – цінність і *logos* – вчення) – вчення про ціннісне ставлення людини до світу (релігійне, етичне, естетичне).

**Алілуйя** (староєвр. халлелу – хвалить, ях – Ягве) – хвалебний приспів у християнському богослужінні.

**Аллах** (араб, альїлах – божество, Бог) – ім’я Бога в ісламі.

**Алтар** - лат. “підвищений жертovníк”, олтар, вівтар. Східна частина церкви, де знаходиться престол і жертovníк, відділена від середини церкви іконостасом.

**Амвон** - грец. “схід”. Так називається напівкругле підвищення, на дві або три сходинки, перед царськими вратами вівтаря. Тут диякон виголошує ектенії, читає Євангеліє, звідси говорить священник проповідь.

**Амінь** (гр. і лат. *amen*, давньоєвр. – хай буде істинно) – слово, що вживається наприкінці християнських молитов, священних текстів тощо.

**Амулет** (араб. *hamula* – носити) – предмет, який за допомогою уяви наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від усіляких нещасть і приносити удачу.

**Аналіз** (гр. – розклад, розчленування) – метод пізнання, який полягає в уявному (мисленому) розчленуванні цілого на частини з метою його детального вивчення.

**Аналой** - високий і вузький столик із скошеною верхньою дошкою; на нього кладуть Євангеліє, ікони та богослужбові книги.

**Анафема** (гр. *anathema* – прокляття) – у християнстві прокляття від імені Бога, найвища кара для віруючого.

**Ангели** (гр. *angelos* – вісник) – згідно з віровченнями іудаїзму, християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні істоти, що повідомляють людям волю Всевишнього.

**Аніматизм** (лат. *animatus* – живий) – віра в єдину безособову силу, що керує явищами природи та впливає на життя людей.

**Анімізм** (лат. *anima* – душа або *animus* – дух) – віра в існування самостійної духовної сутності (сили чи істоти), здатної вселятися в людину, тварину, рослину (тобто у щось живе) чи полишати їх.

**Антидор** - грец. “замість дару”. Так називаються залишки просфори, з якої виймається Св.Агнець; вони роздаються богомольцям наприкінці Літургії.



**Антиміс** - грец. “замість престолу” - шовкове полотно з ушитою в нього часточкою св. мошей; на ньому зображається покладення у гріб Спасителя. Правити Літургію можна тільки на антимісі.

**Антихрист** – супротивник Ісуса Христа, беззаконник, який мусить з’явитися перед другим пришествям Христа і протидіяти Месії. Прагнутиме знищити християнство, але сам буде знищений Христом-переможецем.

**Антропоморфізм** (гр. *anímrov* – людина, *morphe* – вид, форма) – надання предметам і явищам природи, міфічним істотам людських рис.

**Антропософія** (гр. *antropos* – людина і *sophia* – мудрість) – релігійно-містичне вчення, яке на місце Бога ставить людину.

**Апокрифи** (гр. *apokriphos* – таємний, секретний) – релігійні твори, які офіційно не визнані священиками, а відтак не є канонічними.

**Апологетика** - розділ богослов’я, в якому розглядається сутність даної релігії, витлумачуються особливості її догматичної системи, моральних принципів та ін. й зорієнтований на виправдання і захист її догматів за допомогою аргументів, звернутих до розуму. Апологети - ідейні захисники релігії.

**Апостоли** (гр. *apostolos* – посланець) – у християнстві група учнів, обрана Ісусом Христом для поширення його ідей.

**Артос** - освячений хліб, символ Христа. Артос роздається вірним у суботу на Великодньому тижні (або у Фомину неділю) на честь Христового Воскресіння і на спомин про братські трапези перших християн.

**Архат** (санскр., досл. – достойний, гідний, праведник) – істота, яка досягла звільнення (нірвани) від ланцюга перероджень (сансари).

**Архетипи** (гр. *arhe* – початок, походження і *topos* – відбиток, форма) – вроджені праобрази, першоознаки, що складають зміст колективного несвідомого (К.-Г. Юнг) та можуть відкриватися людині у сні, містичному прозрінні, міфі, релігійній уяві тощо.

**Архієпископ** (гр. *arhi* – старший, *episkopos* – наглядач) – старший єпископ, один із найвищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом.

**Архієрей** (гр. *arhierieus* – старший священик) – у православ’ї загальна назва вищих церковних ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха) з числа чернецького (чорного) духовенства.

**Архімандрит** - настоятель великого чоловічого монастиря, намісник лаври; титул ректора духовних академій і семінарій.

**Аскетизм** (гр. *asketes* – добре навчений) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ.

**Астральні культури** (гр. *astron* – зірка) – релігійні дії, пов’язані з обожненням небесних тіл.

**Атеїзм** (гр. *a* – не і *teos* – Бог) – форма вияву таких світоглядних орієнтацій людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного, заперечує будь-які релігійні уявлення, релігію як таку в усіх її формах і виявах.

**Атрибут** (лат. *attributum* – додане) – невід’ємна властивість предмета чи явища. Наприклад, за Р. Декартом, атрибутом матерії є протяжність, а душі – мислення.

**Аят** – вірш у Корані.

**Баптизм** (гр. *baptizo* – занурювати, хрестити у воді) – протестантський напрям, що виник на початку XVII ст. в Англії. Першим баптистом вважається Джон Сміт (1554–1612). Членами баптистських общин є приблизно 35 млн. осіб зі 122 країн світу.

**Берегині** – поліморфні образи добрих духів у давніх східнослов’янських віруваннях.

**Біблія** (гр. *biblia* – книги) – священна книга християнства та іудаїзму (Старий Завіт). Має дві частини – Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом 1 тис. до н. е. та II–III ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів.

**Благодать** – термін християнського богослов’я, що позначає дію Бога в людині як дар.

**Благочинний** - адміністративно-судова посадова особа у православній церкві, помічник єпископа, який здійснює догляд за церквами й духовенством одного з районів єпархії - благочинія.

**Бог** – першооснова реальності, верховна надприродна сутність, яка обдарована вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і причиною всього, що в ньому відбувається. Передбачає неосяжну віру і виступає як об’єкт культу.

**Богослов’я, теологія** - система витлумачення, обґрунтування і захисту релігійного віровчення та обрядності, а також сукупність церковних дисциплін. Має такі складники: академічне, апофатичне, катафатичне, догматичне, моральне (практичне), пастирське, соціальне Б.

**Богослужіння** – сукупність дій, обрядів, церемоній, пов’язаних із системою релігійних уявлень, що відтворюють певний аспект віровчення.

**Богохульство** - образа імені Бога, інших святих, предметів культу та ін., що карається церквою та державою, якщо церква є державною.

**Бодхисатва** (санскр., досл. – той, хто прагне просвітлення) – людина чи інша істота, яка прийняла рішення вийти з кола сансари і

статі Буддою.

**Братства** - національно-релігійні та просвітницькі громадські організації XV-XVIII ст. при православних церквах України, які боролися за національно-культурну незалежність народу, здійснювали релігійну та світську освіту населення.

**Будда** (санскр. будх – пробуджуватися; просвітлений, пробуджений) – 1) Сіддхартха Гаутама, який є засновником і основоположником буддійської релігії; 2) антропоморфний символ, який втілює в собі ідеал межі духовного розвитку; 3) людина, що досягла найвищого ступеня духовного розвитку.

**Буддизм** – найдавніша світова релігія, яка виникла в VI–V ст. до н. е. в Індії і набула поширення в Південно-Східній, Центральній Азії та на Далекому Сході.

**Буття з Богом** – внутрішнє саморозкриття людини стосовно Бога через акт прозріння.

**Ватикан** – держава-місто, що виникла внаслідок підписання 11 лютого 1929 р. угоди між Пієм XI і урядом Італії; центр Римської католицької церкви, офіційна резиденція (з 1870 р.) пап і Римської курії. Має всі державні атрибути, зокрема дипломатичні відносини з понад 100 країнами світу. Площа – 44 гектари.

**Вибір** – складний внутрішній вольовий процес, у якому надається перевага одній альтернативі при відмові від іншої.

**Вівтар** - східна частина храму у православних церквах, відгороджена від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол для освячення дарів, готують для причастя хліб і вино.

**Вікарій** - у католицькій церкві намісник, заступник духовної особи. Так, Папа Римський вважається В. Христа.

**Відчуття** – відображення певних властивостей предметів і явищ (кольору, звуку, запаху, твердості тощо) внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуттів людини.

**Вільнодумство** – ідейно-духовна течія, що визнає право людини на свободу мислення, вільне пізнання сутності світу, критичне ставлення до усталених поглядів і переконань.

**Віра** – бездоказове вираження істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил (Бога).

**Віросповідання** - належність до будь-якої релігії, церкви, конфесії, релігійної організації; окреме об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію. В. іноді називають конфесією.

**Віротерпимість** - визнання права на сповідування окремих релігій; терпиме, шанобливе ставлення до представників інших віросповідань.

**Віруючий** – особа, яка є суб'єктом релігійної віри і діяльності.

**Воля** – здатність людини до вибору мети діяльності; внутрішні зусилля, необхідні для її втілення.

**Географія релігії** – розділ релігієзнавства, що вивчає роль природного фактора у появі й поширенні релігій в різних країнах і регіонах земної кулі, досліджує просторово-часові закономірності взаємодії релігійного феномена із зовнішнім середовищем.

**Глосолалія** (гр. *glossa* – незрозуміле слово і *lalien* – говорити) – розмови віруючого з Богом „незнайомою” (“іншою”) мовою при сходженні на нього Духа Святого, що досягається системою тривалих постів, особливих настанов і молитов.

**Гносеологія** (гр. *gnosis* – пізнання) – філософське знання про закономірності, механізм процесу пізнання, його можливості й умови вірогідності, істинності.

**Гомілетика** - розділ богослов'я, в якому розглядаються питання теорії та практики проповідницької діяльності.

**Горне місце** - простір у вівтарі за святим Престолом, на схід від нього.

**Гріх** – порушення релігійного закону, відхилення від релігійно-моральних норм, приписів.

**Гуманізм** (лат. *humanus* – людський, людський)– історично плинна система поглядів, що визнає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей.

**Дао** – у даосизмі вічне, незмінне, безформне, непізнаване начало всіх речей і явищ.

**Даосизм** – релігійно-філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону Дао.

**Де** – у даосизмі опредметнений, конкретний вияв Дао в речах і в поведінці людини (міра її добродійності).

**Дезінтегративна функція релігії** – здатність релігії за певних умов послаблювати стабільність і стійкість особи, певних соціальних груп чи суспільства загалом і навіть викликати релігійне протистояння.

**Деїзм** (лат. *deus* – Бог) – релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог, що є безособовою першопричиною світу, не втручається в процеси і явища, що відбуваються в ньому.

**Декалог** – релігійно-моральний кодекс, покладений в основу іудаїзму і християнства; складається з десяти заповідей. Домінуючими серед них є перші чотири: вони визначають вектор людської моральності – праведне богошанування, що породжує низку інших позитивних моральних рис (смирення, щедрість, шанобливість, безкорисливість, щирість, правдивість тощо).

**Демон** (гр. *diamon* – божество, дух) – у давньогрецькій міфології – надприродна істота, дух, що володіє надлюдською силою, належить

до невидимого світу і має вплив на життя і долю людей. У християнстві – злий дух, Диявол.

**Демонізм** – одна з форм давніх вірувань, що ґрунтувалася на уявленнях про існування надприродних істот – демонів як безплотних сутностей.

**Демонологія** – релігійне вчення про демонів, яке виникло на ґрунті первісної віри в духів.

**Деномінація** (лат. *denominatio* – перейменування) – проміжна ланка між сектою і церквою, що перебуває на стадії становлення.

**Дерево життя** – невід’ємна складова космогонічних і часових первісних уявлень: вважалося, що його коріння йшло з глибин землі, з царства померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя і крона – житло богів та духів.

**Деструкція** (лат. *destructia* – руйнування) – порушення або руйнування структури чого-небудь.

**Догмати релігійні** (гр. *dogmatos* – думка, вчення) – основні положення віровчення певної конфесії, що вважаються вічними і незмінними істинами, встановленими Богом, і є обов’язковими для визнання їх усіма віруючими.

**Дух** – надприродна сутність, самодостатнє нематеріальне начало, що впливає на стани людини, природні явища і сфери.

**Духовенство** – спільна назва професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях.

**Духовний суверенітет** – активно-творча, незалежна духовна діяльність індивіда, який усвідомлює власну унікальність.

**Душа** – у буденній свідомості – глибинний внутрішній світ людини, її почуття і переживання; у найдавніших віруваннях – таємнича „чуттєво-надчуттєва” істота, яка уявлялася носієм життя та деяких важливих станів людського тіла; у релігійній інтерпретації – безплотна духовна сутність, що визначає життєві стани і здібності людини.

**Езотеризм** (гр. – внутрішній) – феномен культури, що включає, з одного боку, віру в існування надприродного вищого світу, уявлення про нього, а з другого – засоби спілкування з цим світом, підкорення його своїм інтересам.

**Екзарх** у сучасному православ’ї – глава екзархату, тобто церковного округу, який інколи об’єднує декілька епархій і користується відносною самостійністю.

**Екстремізм релігійний** – схильність до крайніх протиправних дій на релігійному ґрунті з метою збудження віруючих, підбурювання їх до антигромадських протизаконних дій.

**Екуменічний рух** – об’єднавчий рух християнських церков.

**Емоція** (лат. *emovere* – збуджувати, хвилювати) – один із виявів суб’єктивного ставлення людини до навколишнього світу і самої себе у формі безпосереднього переживання, душевного хвилювання (гнів, страх, радість і т. п.).

**Енцикліка** - послання Папи Римського до всіх католиків чи окремої країни, віруючих інших віросповідань, інколи також до невіруючих. Присвячується найважливішим суспільно-політичним, релігійним, моральним питанням.

**Есхатологія** (гр. *eschatos* – останній, *logos* – вчення) – релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу.

**Етнологія релігії** – розділ релігієзнавства, що вивчає місце і роль етнічного та релігійного компонентів у житті певного народу, нації.

**Етнонаціональні релігії** – релігії, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов’язані з певною етнонаціональною спільнотою.

**Етнос** (гр. *ethnos* – народ, плем’я) – історична, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об’єднаних спільним походженням, культурою, мовою, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

**Єва** – згідно з Біблією, перша жінка на Землі, прамати людства, створена Богом на шостий день його творіння з ребра Адама і приведена йому як дружина.

**Євангелія** (гр. *euangelion* – блага вість) – ранньохристиянські твори, що оповідають про життя Ісуса Христа та розкривають зміст його вчення. Окрім чотирьох, які ввійшли в канонічний текст Нового Завіту (Євангелія від Матфея, Марка, Луки, Іоана), були ще Євангелія від інших авторів (Петра, Андрія, Филипа тощо). Нині їх відомо понад 30.

**Євхаристія** — грец. “подяка”. Таїнство Причастя.

**Єлей** - освячене оливкова олія. Вживається для лампад і для помазування під час богослужіння.

**Єпархія** (гр. *eparchia* – володарювання) – церковно-адміністративний округ у християнській церкві на чолі з архієреєм.

**Єпископ** (по-іншому - архієрей) - вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти у диякони, священики та єпископи (останніх - разом з іншими єпископами). В католицькій та православній церквах Є. обов’язково повинен бути ченцем. Почесне звання для Є. – архієпископ. Може отримати титул митрополита – вищого звання духовної особи.

**Єпитрахиль** - грец. “нашийник”. Довга, широка смуга матерії, яку священик, відправляючи службу, надягає на шию, так що обидва кінці рівно спускаються спереду нижче колін.

**Єресь** (старогр. *airesis* – відбір, переконання) – релігійні вчення, відмінні від офіційних релігійних доктрин і організацій.

**Єрусалим** – місто в Палестині, де зосереджено святині християнської, іудейської та мусульманської релігій. Прихильниками цих віросповідань вважається священним містом.

**Жертвопринесення** - один із найдавніших релігійних обрядів принесення жертв, дарів Богу, святим ангелам, духам померлих предків та ін. У християнстві це — запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя та ін.

**Завіт** – поняття Біблії, що означає сакральний союз Бога з людством.

**Знахарство** – система лікування захворювань, яка ґрунтується на уявленнях про їхнє надприродне походження.

**Зооморфізм** (гр. *zoon* – тварина, *morphe* – форма) – надання рис тварин образам реальних або вигаданих об'єктів.

**Ігумен** (гр. *hegumenos* – той, хто веде, керуючий) – настоятель православного чоловічого монастиря.

**Іджма** – узгоджена думка мусульманських богословів-законників щодо певних релігійно-правових питань, які не висвітлено Кораном або Суною.

**Ідол** (гр. *eidolos* – маленьке зображення) – виготовлений із дерева, каменю чи іншого матеріалу предмет, що зображує, уособлює божество.

**Ієрарх** (гр. *hieros* – священний, *arche* – влада) – представник вищого християнського духовенства (папа, патріарх, митрополит, кардинал, архієпископ, єпископ).

**Ієрей** — офіційна назва православного священника.

**Ікона** (гр. *eikon* – зображення, образ) – зображення Бога, святого, яке служить предметом релігійного поклоніння і шанування.

**Іконостас** (гр. *eikon* – зображення, образ і *stasis* – місце стояння) – стіна з розміщеними на ній іконами, що відокремлює вівтар від центральної частини православного храму.

**Ікос** - церковна пісня, в якій прославляється подвиг святого або важливість події свята.

**Імам** (араб. *амма* – стояти попереду) – духовний керівник; голова мусульманської громади; керівник колективної молитви у мечеті. Не є ні саном, ні професією.

**Іманентне** (лат. *immanens* – властивий чому-небудь) – притаманна якому-небудь предмету, явищу, процесу певна внутрішня властивість (закономірність).

**Імператив** (лат. *imperativus* – владний) – веління, настійна

вимога, правило.

**Індиферентний** (лат. *indifferens* – бездіяльний, байдужий) – той, хто байдужий до світоглядних питань, зокрема до релігійних та атеїстичних.

**Індуїзм** – поширена в сучасній Індії релігія, в основу віровчення якої покладено релігійно-філософські ідеї брахманізму та ведичні традиції.

**Інд�льгенція** (лат. *indulgentia* – милість) – папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і ще не скоєних гріхів, що видається за гроші або за особливі заслуги перед церквою.

**Інок** – монах, член релігійної громади, що живе в монастирі.

**Інтегративна функція релігії** – здатність релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства в цілому.

**Інтеграція** (лат. *integratio* – відновлення, поповнення) – об'єднання в ціле окремих частин або елементів; процес розширення різних видів співробітництва між державами.

**Інтронізація** – святкове введення на престол (трон) новообраного Папи або Патріарха; проводиться за особливим ритуалом.

**Інтуїтивний** – той, який ґрунтується на інтуїції, зумовлений нею.

**Інтуїція** (лат. *intuitio* – уява, споглядання, від *intueor* – уважно дивлюся, звертаю увагу) – безпосереднє осягнення істини без логічного обґрунтування, проміжних ланок аргументації; проникливість, відчуття, здогад.

**Іоан Хреститель** – за Євангеліями, пророк, який провістив прихід Христа, був його попередником.

**Іподиякон** – церковний служитель, помічник диякона. Носить стихар (довгий прямий одяг з широкими рукавами), опоясаний навхрест орарем (вузька довга лента). Іподиякони прислужують при єпископі.

**Іпостась** (гр. *hipostasis* – сутність, основа) – одна з трьох подоб єдиносущної божественної Трійці.

**Ірраціоналізм** (лат. *irrationalis* – нерозумний, несвідомий) – вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

**Ірраціональне** – те, що перебуває за межами розуму, недоступне раціональному пізнанню і не може бути виражене в логічних поняттях.

**Іслам** – одна зі світових релігій, що виникла в VII ст. в Аравії. Нині поширена серед значної частини населення Азії, Африки і частково Європи.

**Історія релігії** – розділ релігієзнавства, який розглядає плинний у часі релігійний феномен у всьому його різноманітті, відтворює історичні форми різних релігій, нагромаджує і зберігає інформацію



про релігії, що існували або існують.

**Ісус Христос** (гр. *christos* – помазаник, месія) – засновник і центральний образ християнства. За християнською традицією, Ісус Христос є боголюдиною, яка поєднує в собі божественне й людське начала (друга іпостась Трійці – Бог-Син).

**Іудаїзм** – одна з найдавніших етнонаціональних релігій, яка започатковує ідею єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту; поширена здебільшого серед євреїв.

**Іудаїзм прогресивний** – реформістський рух, що є найпоширенішим і найвпливовішим напрямом у сучасному іудаїзмі. Акцентує увагу на внутрішньому духовному осмисленні цінностей іудаїзму. Зародився у XVIII ст. в Європі. Нині має до 2 млн. послідовників, що мешкають у 43 країнах світу. В Україні діє 40 громад прогресивного іудаїзму. Головою Прогресивного іудаїзму України є равин О. Духовний.

**Йога** (санскр., букв. – з'єднання, зосередження) – в індійській традиції один із 6 ортодоксальних (брахманських) напрямів, у якому створено систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс особливих практичних вправ для досягнення стану „звільнення” душі від тягара тіла, матерії.

**Кальвінізм** – деномінація в протестантизмі, що виникла в ході Реформації на підставі ідей Ж. Кальвіна (1509–1564). Принципи К.: спасіння особистою вірою; загальне священство віруючих; богонатхненність лише Біблії; догмат про абсолютне передвизначення, згідно з яким Бог ще до створення світу одним людям дарував спасіння, іншим – загибель.

**Канон** - грец. “правило”, “зразок”. Каноном називаються за особливими правилами складені дев'ять (друга часто пропускається) пісень. Зміст канонів міняється залежно від згадуваної події, але початкові заспіви кожної з дев'яти пісень (ірмоси) майже завжди складаються за певним зразком, запозиченим із Старого Завіту. Наприклад, ірмос першої пісні має за свій взірєць пісню, виголошену Господеві після чудесного переходу євреїв через Червоне море. На утрєні канон співається й читається після Євангелія.

**Канонізація** - зарахування церквою певних осіб до лику святих.

**Канонічне право** - у православної церкви сукупність законів (канонів), установлених головню на Вселєнських Соборах. К. п. підтримується церковним примусом, а в деяких країнах - і силою державного примусу. Визначає структуру церков, культ, побут духовенства, чєнців, віруючих тощо.

**Капєлан** - католицький священник, який перебуває при капєлі (церкві). Інститут К. впроваджено також в арміях багатьох країн.

**Каплиця** - невеличка молитовна споруда без вівтаря.

**Кардинал** (лат. *cardinalis* – головний) – головна духовна особа в католицькій церковній ієрархії після папи римського.

**Карма** (санскр., досл. – дія, обов’язок, відплата) – особлива містична сила, автоматичний „закон відплати”, відповідно до якого вчинки людини в реальному житті зумовлюють її нинішню долю і наступний стан її душі.

**Категорії релігієзнавства** – загальні поняття, що відображають суттєві, закономірні зв’язки і відношення, притаманні релігійному феномену та явищам, безпосередньо пов’язаним із ним.

**Катехізіс** (гр. *katechesis* – повчання) – книга, що містить короткий виклад основ християнського віровчення і моралі переважно у формі запитань і відповідей.

**Католицизм** (гр. *katolikos* – загальний, вселенський) – один із основних (поряд із православ’ям і протестантизмом) напрямів у християнстві, що остаточно сформувався після поділу християнської церкви у 1054 р.

**Квазіатеїзм** (лат. *quasi* – ніби, майже) – удаваний, несправжній атеїзм, наприклад атеїзм радянської доби.

**Квазірелігія** (лат. *quasi* – ніби, майже) – несправжній, удаваний (нерелігійний) об’єкт поклоніння.

**Києво-Печерська лавра** – один із найдавніших (приблизно 1051 р.) православних чоловічих монастирів в Україні, що одержав свою назву через розміщення на початку свого існування у печерах.

**Київська митрополія** – церковний округ, що до середини XV ст. об’єднував усі християнські громади, парафії, епархії та здійснював канонічний контроль над духовним життям у Київській Русі, перебуваючи в юрисдикції Константинопольського патріарха.

**Кияс** – порівняння, або аналогія, з юридично подібними випадками; судження про не передбачені Кораном і Суною положення за аналогією з тими, які є.

**Компенсаційно-терапевтична функція релігії** – здатність релігії своїми специфічними засобами й властивостями (“свободою у душі”, „братством у вірі”, „рівністю у гріховності й стражданні”, особистісним богоспілкуванням тощо) компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об’єктивних умов існування, розриви у соціальному житті та ціннісній орієнтації людей, наповнити новим сенсом їхнє життя.

**Комунікативна функція релігії** – здатність релігії впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передавання та засвоєння інформації та формувати між ними духовні зв’язки.

**Комунікація** (лат. *communicatio* – зв’язок, повідомлення) –

передавання інформації від однієї людини до іншої; спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні.

**Конгрегації** - органи управління Ватикану.

**Кондак** - коротка пісня, в якій стисло зображається життєвий подвиг святого або зміст священної події.

**Конклав** (лат. *con clave* – досл., замкнута кімната) – збори кардиналів, що скликаються відразу після смерті папи римського для обрання нового папи.

**Конкордат** — договір між Папою Римським та урядом якоїсь країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в даній країні.

**Конфесія** (лат. *confessio* – визнання, сповідання) – релігійне об’єднання, що має своє віровчення, культ і організацію.

**Конфірмація** (лат. *confirmatio* – зміцнення) – таїнство миропомазання в католицькій церкві.

**Конфуціанство** – комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм (551–479 р. до н. е.). У їх основі – питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві.

**Коран** – священна книга мусульман. Вважається, що вона вічно зберігається в Аллаха, який передав її у вигляді одкровення пророка Мухаммеда.

**Кордоцентризм** (лат. *cor, cordis* – серце) – релігійно-філософська концепція богопізнання, в якій центральне місце відводиться серцю як органу пізнання Бога.

**Креаціонізм** (лат. *creatio* – створюю) – релігійне вчення про створення світу Богом із нічого. Притаманне іудаїзму, християнству, ісламу.

**Культурна діяльність** – система певних обрядів, сукупність стереотипних символічних дій віруючих, у якій втілюються їхні релігійні уявлення. Спрямована на встановлення двосторонніх стосунків між людиною і надприродним.

**Курія** — назва сукупності верховних установ Ватикану, що видають фінансами, шлюбозлучними процесами, питаннями канонізації святих, заснування орденів та ін.

**Кутя** (гр. *киккіа* – зерно) – обрядова страва східних слов’ян та інших давніх народів під час новорічних свят. Відома із дохристиянських часів.

**Лавра** (гр. *laura* – вулиця, прохід) – назва найбільших і найвпливовіших православних чоловічих монастирів. В Україні лаврою називаються два монастирі: Києво-Печерська (з 1182 р.) в Києві і Почаївська (з 1833 р.) на Тернопіллі.

**Ладан** - ароматична смола, що виділяє під час горіння ароматичний дим. Її збирають із надрізів кори дерева босвели, що росте у Східній Африці.

**Легат** — особа, яка виконує особливі доручення Папи в країнах, з якими Ватикан має дипломатичні відносини.

**Легітимація** (лат. *legitimus* – законний) – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження.

**Легітимізуюча функція релігії** – здатність релігії виховувати у віруючих шанобливе ставлення до певних суспільних норм поведінки як до продукту Божого промислу, а не суспільного розвитку.

**Лжиця** - ложечка, якою причащають вірних Тіла і Крові Христової.

**Лінгвістичне релігієзнавство** – напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що містить вербальні та невербальні засоби символічно зашифрованої інформації, джерелом для яких є священні тексти.

**Літургія** (гр. *litos* – загальний, *ergou* – справа) – обідня, найголовніше християнське богослужіння, що проводиться у всіх християнських віросповіданнях. Обов'язковим елементом усіх літургій є таїнство причастя (євхаристія).

**Людський дух** – здатність людини відчувати, виявляти вольові зусилля, визначати мету життя і творчо діяти.

**Лютеранство** – деномінація в протестантизмі, основні принципи віровчення якої сформульовані М. Лютером (1483–1546) та його послідовниками. За Лютером, людину рятує тільки її особиста віра в Бога. Звідси й вчення про загальне священство, рівність усіх віруючих перед Богом, заперечення чернецтва тощо.

**Магія** (гр. *mageia*, лат. *magia* – чаклунство) – сукупність уявлень і обрядів, в основу яких покладено віру в таємничі сили, з допомогою яких шляхом певних символічних дій можна здійснювати вплив на людей, предметний світ чи хід подій.

**Мара** – в міфології багатьох народів світу демоністичне уособлення зла.

**Матфей** – в християнській традиції один із 12 апостолів, найближчий учень Ісуса Христа, автор першого канонічного Євангелія.

**Медитація** (лат. *meditatio* – міркування) – розумові дії, за допомогою яких досягається стан заглибленості, повного відволікання від зовнішніх впливів шляхом концентрації уваги на головному об'єкті.

**Мекка** – головне священне місто мусульман у Хиджазі (Саудівська Аравія), де народився, жив та починав свою

проповідницьку діяльність засновник ісламу Мухаммед. Це особлива святиня, куди немусульманину вхід заборонено. Вона – харам (“священна”, „заборонена”).

**Меса** (франц. *messe*, лат. *missa*, від *mitto* – посилаю) – богослужіння в католицькій церкві.

**Месіанізм** – віра в майбутнє пришестя Месії, тобто Божого посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі царство небесне.

**Методи релігієзнавства** – шляхи (засоби) розв’язання пізнавальних проблем у процесі вивчення релігій і вільнодумства.

**Мечеть** (араб. *масджид* – місце поклоніння) – релігійно-культуова споруда, храм у мусульман.

**Милосердя** – одне з найголовніших релігійних благочесть, що розглядається (буддизмом, іудаїзмом, християнством, ісламом тощо) як Божа благодать, яка сприяє подоланню людської гріховності. Зводиться до співчуття, любові до ближнього, правдолюбства, реальної добротності щодо знедолених тощо.

**Миро** (гр. *myron* – пахуче масло) – речовина, що використовується священнослужителями при здійсненні таїнства миропомазання, освяченні церкви тощо.

**Миропомазання** – одне із семи таїнств християн, що символізує освячення і зміцнення духовних сил християнина на шляху до спасіння.

**Мислення** – абстрактне, опосередковане, узагальнююче відтворення світу; ідеальний момент діяльності людини, спрямований на вироблення знань і керування ними.

**Митра** - висока, кругла шапка, вишивана золотом або сріблом. Її вдягають архіереї та заслужені священники під час богослужіння.

**Митрополит** (гр. *metropolitēs*, букв. – людина з головного міста) – у церквах із патріаршою системою управління – другий після патріарха чин у церковній ієрархії.

**Мінея** — церковно-богослужбова книга, що складається з дванадцяти томів, відповідно до числа місяців. У мінеях даються молитви для церковного богослужіння на всі дні року, вміщені всі свята, які справляються завжди в певні числа.

**Міф** (гр. *mythos* – розповідь, переказ, оповідка) – духовне відтворення дійсності у формі легенд, розповідей, персонажі й події яких визнаються об’єктивно наявними або такими, що існували в минулому.

**Мокоша** – жіноче божество у міфології прадавніх українців. Входила до давньоруського пантеону, її ідол стояв у Києві поруч з ідолом Перуна та інших богів.

**Молитва** – вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта своєї віри (Бога, святих тощо) із проханням усіляких благ, заступництва, відвернення зла; суттєвий елемент культу розвинутих релігій.

**Монастир** (гр. *monasterion* – місце, житло усамітнених) – громада ченців, які об'єдналися на основі спільних релігійних поглядів, ідеалів для спільного мешкання відповідно до певних правил і норм, установлених церквою і зафіксованих у певних статутах.

**Монах, чернець** - особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі.

**Монізм** (гр. *monos* – один, єдиний) – принцип пояснення світу у світлі єдиного начала, єдності основи (субстанції) всього сущого. Монізм може бути матеріалістичний (начало – матерія) й ідеалістичний (начало – дух).

**Монотеїзм** (гр. *monos* – єдиний, *theos* – Бог) – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу.

**Монотейство** (гр. *monos* – єдиний, один, *physis* – природа) – вчення в християнстві, яке визнає в Христі одну божественну природу, а не дві – божественну і людську. Започатковане в V ст. Константинопольським архимандритом Євтихієм. Халкідонський собор (451 р.) визнав це вчення єрессю.

**Мормони** – Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, що виникла в США в 1830 р. Нині поширена в понад 150 країнах світу. Для М. характерне змішання елементів християнства, ісламу, буддизму, давньогрецької релігії.

**Моці** – рештки померлих святих, які зберігаються тривалий час нетлінними, що, за релігійними уявленнями, засвідчує їх святість. Шануються в католицизмі й православ'ї.

**Мулла** (араб. *маула* – пан, володар) – найнижчий сан служителя культу в ісламі.

**Муфтій** (араб. *муфті* – той, хто визначає) – найвища духовна особа мусульман-сунітів, знавець шаріату.

**Мухаммед** (Мугаммад, Магомет, бл. 570–632 рр.) – засновник ісламу, „посланець Аллаха”, головний і останній пророк істинної віри.

**Мученики** - в католицизмі та православ'ї особи, які зазнали страждань від гонінь на християн, але залишилися вірні своєму віровченню. Першими мучениками в українському православ'ї були святі Борис і Гліб.

**Нагірна проповідь** – за Євангеліями, проповідь Христа на горі перед апостолами, у якій моральність переосмислюється на засадах любові як центральної категорії християнського віровчення. Підноситься значимість у суспільстві тих, хто духовно великий, хто вирізняється блаженством („вбогі духом”, „засмучені”, „голодні та

спрагнені правди”, „милостиві”, „чисті серцем”, „миротворці” тощо).

**Назарет** – за Євангеліями, місце проживання Ісуса Христа та його батьків (місто в Галілеї, Палестина).

**Намаз** (перс. – молитва) – мусульманська канонічна молитва, яку виконують п’ять разів на день.

**Натуралізм** (лат. *natura* – природа) – у широкому розумінні – зовнішня правдоподібність, фактографічне копіювання життєвих явищ, переважання фізіологічного боку людського життя.

**Неврастенія** (гр. *astheneia* – слабкість) – функціональне захворювання нервової системи, астенія, що розвинулася внаслідок тривалого розумового або емоційного перенапруження та фізіологічних перевантажень.

**Невроз** (гр. *neuron* – жила, нерв) – функціональні нервово-психічні захворювання (неврастенія, істерія, нав’язливі страхи тощо), які виникають внаслідок психічного перенапруження, глибоких переживань.

**Неорелігії** – синкретичні й універсальні утворення, що поєднують у собі як елементи багатьох існуючих релігій, так і ідеї теософії, антропософії, сучасні філософські й богословські доктрини, астрологію й окультизм, біоенергетику й екстрасенсоріку, містичну уфологію тощо.

**Неотомізм** – панівний напрям у філософії сучасного католицизму, прибічники якого прагнуть примирити теологію і філософію, об’рунтувати синтез раціонального й ірраціонального на основі вчення Томи Аквінського.

**Неофрейдизм** (гр. *neos* – новий) – напрям у сучасній філософії та психології, прибічники якого, на відміну від біологізму З. Фрейда, враховують і роль середовища у формуванні особистості.

**Несвідоме** – сутність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою свідомості (розуму) та формуються опосередковано через генетично закований еволюційний досвід, без безпосередньої участі індивіда.

**Нігілізм релігійний** (лат. *nihil* – ніщо) – форма заперечення релігії з позицій егоїстичного індивіда, який ставиться до життя суто прагматично, керується принципами анархізму, сповідує свободу від будь-яких переконань.

**Німб** (лат. *nimbus* – хмарина) – умовне позначення сяяння навколо голови в зображеннях богів, святих, ангелів, пророків.

**Нірвана** – психологічний стан завершеності внутрішнього буття перед лицем буття зовнішнього, абсолютна відсутність бажань.

**Новий Завіт** – частина Біблії, яку як Святе Письмо вшановують християни. Має два значення: 1) новий договір (завіт) між Богом і

людьми; 2) зібрання книг, які виражають цей договір. Складається з 27 книг. Зокрема, до Н. 3. входять 4 Євангелія (Матфія, Марка, Луки, Іоана), в яких описано життя, чудеса, вчення засновника християнства боголюдини Ісуса Христа.

**Ной** – біблійний проповідник, через якого Бог врятував людство від загибелі під час всесвітнього потопу.

**Нунцій** (лат. *nuntius* – вісник) – постійний дипломатичний представник (посол) Апостольської Столиці в державі, з якою та підтримує дипломатичні відносини.

**Обрізання** – релігійно-магічний обряд обрізання крайньої плоти статевого органа чоловіків. В іудаїзмі здійснюється на восьмий день після народження малюка і засвідчує етноконфесійну належність та ознаку завіту між Ягве і обраним ним народом; в ісламі постає важливим елементом конфесійної ідентифікації, але здійснюється над підлітками. Застосовується також у деяких племенах Африки, Австралії та Океанії.

**Одкровення** – термін, яким в іудеїв, християн, мусульман позначається все те, що сам Бог відкрив людям про себе і про істинну віру в нього, тобто саморозкриття Бога.

**Окультизм** (лат. *occultus* – прихований, таємний) – містичне вчення, що визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів тощо. Часто вживається як синонім слова „езотеричний”, що означає „для обраних”.

**Омофор** - довга й широка смуга тканини, прикрашена хрестами. Її носить єпископ під час богослужіння поверх інших священних одягів.

**Онтологія** (гр. *ontos* – єство) – розділ філософії, вчення про буття світу, його сутність, структуру й закономірності, фундаментальні принципи і категорії.

**Оранта** – іконографічний образ Богоматері, що сформувався у середні віки (на повний зріст, з піднятими на рівні обличчя руками та повернутими до глядача долонями). Класичним втіленням Оранти є мозаїчне зображення на куполі собору Софії Київської.

**Ортодокс** (гр. *orthodoxos* – правовірний) – людина, яка неухильно дотримується принципів певного вчення, поглядів, світогляду.

**Ортодоксія** (гр. *orthodoxia* – правильна думка) – неухильне дотримання традиційного вчення церкви.

**Острозька Біблія** – перше повне видання Біблії в перекладі давньою українською мовою в її східнослов'янському варіанті. Видана 1581 р. І. Федоровим в м. Острог (Рівненщина).

**Отпуст** - коротка молитва, яку читає священник по закінченні церковної служби.



**Пагода, ступа** - культова буддійська споруда, в якій зберігаються буддійські святині, реліквії. Будується поруч з храмом.

**Панагія** - грец. "всесвята". Невеличка кругла іконка Божої Матері, яку на грудях носять єпископи.

**Панахида** - коротка відправа, на якій моляться за померлих.

**Пантеїзм** (гр. *pan* – все, *theos* – Бог) – вчення про єдність Бога і світу, ідеальної й матеріальної сутності, злиття Бога як абсолюту з природою.

**Пантеон** (гр. *pantheon* – місце, присвячене всім богам) – сукупність богів певної конфесії; у стародавніх греків і римлян – храм, присвячений усім богам; нині – місце поховання видатних людей.

**Папа римський** (гр. *papas*, лат. *papa* – батько, наставник, вихователь) – глава католицької церкви і верховний правитель держави-міста Ватикан. Повний титул Папи: Єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, намісник князя апостолів, верховний понтифік Вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх, монарх держави-міста Ватикан, раб рабів Божих. Обирається конклавом (зборами кардиналів) на все життя. У церковній реєстрації є 264 папи.

**Паперть** - надвірний 'анок при вході до церкви.

**Парадигма** (гр. *paradeigma* – приклад, взірець) – панівна система наукових ідей та теорій, що дає вченим – з їх допомогою і через систему освіти всьому суспільству – певне бачення світу. Сприяє розв'язанню світоглядних і практичних проблем. П. служить еталоном наукового мислення. Розрізняють загальнонаукову, спеціалізовану, локальну парадигму.

**Парафія** – у православ'ї, католицизмі первинна територіально-адміністративна одиниця церкви.

**Паства, миряни** - звичайні віруючі у церкві.

**Пастор** - служитель церкви у протестантських течіях.

**Пасха (Великдень)** – свято християн, встановлене на честь чудодійного воскресіння розіп'ятого на хресті Ісуса Христа.

**Патерик** - у православній церкві збірник життєписів, розповідей про монахів (наприклад, "Киево-Печерський патерик").

**Патріарх** (гр. *patriarches* – праотець, родоначальник) – найвищий духовний сан, глава церкви. В Україні сан патріарха мають предстоятелі Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви.

**Пересопницьке Євангеліє** – рукописний переклад чотирьох Євангелій давньоукраїнською літературно-писемною мовою. Створене

в 1556–1561 рр. у Пересопницькому Пречистенському монастирі (нині – Рівненська область). Зберігається у Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. Вернадського як національна святиня.

**Піст** – важливий спосіб регламентації життя віруючих за церковними правилами, що передбачає невживання скоромної їжі.

**Плюралізм релігійний** – поліконфесійний характер релігійності соціальних груп, підданих однієї країни, держави.

**Політеїзм** (гр. *poly* – багато, *theos* – Бог) – уявлення про існування кількох або багатьох богів та поклоніння їм.

**Помазаник** – пророк, первосвященик або чернець, помазаний миром на знак одержання влади від Бога.

**Помісні собори** – з'їзди представників низових релігійних організацій однієї або декількох церков для вирішення важливих і складних питань.

**Праведність** – за релігійними уявленнями, бездоганні вчинки віруючого у повсякденному житті.

**Православ'я** – один із трьох основних напрямів у християнстві, що сформувався на території Візантії й став самостійним офіційно після розколу 1054 р.

**Православ'я українське** – християнське віровчення і культ, організація церковного життя, що ввібрали в себе особливості національної ментальності, релігійні традиції українського етносу і є символами української духовності.

**Примас** (лат. *primas* – первенствуючий) – титул у деяких християнських церквах (католицькій, англіканській), який належить архієрею, що має вищу владу над духовенством певної країни.

**Принцип** – фундаментальне положення, первісне начало, найсуттєвіша основа, основоположна ідея, що визначає смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання.

**Принципи релігієзнавства** – основоположні ідеї, що визначають смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання релігії.

**Природне право** – право кожної людини задовольняти свої погребі й боронити своє життя, яке випливає з її належності до людського роду зокрема й живого взагалі.

**Притвор** – західна частина церкви, де за давніх часів стояли ті, що готувалися до хрещення та сповіді. За церковним уставом у притворі мають відправлятися літії (частина богослужіння) та всілякі треби.

**Проблема** – знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття; суб'єктивна форма вираження необхідності розвитку знання, що відображає суперечність між знаннями і дійсністю або суперечність у самому пізнанні.

**Провіденціалізм** (лат. *providensia* – провидіння) – релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого.

**Прозелітизм** – намагання навернути у свою релігію послідовників інших вірувань.

**Проповідь** – публічна промова настановчого чи інформативного змісту, що виголошується священнослужителями в храмі під час богослужіння.

**Проскура** (гр., досл. – дарунок, пожертва) – невеликої круглої форми хліб із квасного пшеничного тіста, що вживається для прищавання у православній церкві.

**Протестантизм** – третій, поряд із православ'ям і католицизмом, напрям у християнстві, виникнення якого пов'язано з Реформацією.

**Псалми** (гр. *psalmos* – пісня) – короткі і порівняно нескладні за формою релігійні пісні й гімни, які входять у Псалтир.

**Психоаналіз** (гр. *psyche* – душа) – метод психотерапії і психологічне вчення (З. Фрейд), що ґрунтується на вирішальній ролі в житті індивіда та розвитку людства несвідомих психічних процесів і мотивацій.

**Психологія релігії** – розділ релігієзнавства, що досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування релігійного феномена на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях; зміст, структуру, спрямованість релігійних вірувань, уявлень, переживань тощо; їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життя конкретних індивідів, соціальних груп, суспільства загалом.

**П'ятидесятники** (від старозавітного свята П'ятдесятниці, в Новому Завіті – зелені свята, або Трійця) – пізньопротестантська течія, що виникла в США наприкінці ХІХ ст. В основу вчення покладено біблійний сюжет про сходження Духа Святого на апостолів Христа на п'ятдесятний день після Великодня (Пасхи). Звідси й твердження про можливість отримання хрещення Святим Духом, а через нього – плодів і дарів Духа будь-якою людиною в її буденному житті.

**П'ятикнижжя Мойсея, Тора** (давньоєвр. – вчення, закон) – назва перших книг Старого Завіту: Буття, Вихід, Левит, Числа, Второзаконня, де описується походження світу, людини, виникнення єврейського народу і встановлення ним священного союзу з Богом тощо. **Рабин** (давньоєвр. *rabbi* – мій учитель) – священнослужитель в іудаїзмі; авторитет у витлумаченні приписів та заборон для членів іудейської громади.

**Рай і пекло** – за релігійними уявленнями, місця перебування душ померлих залежно від поведінки в земному житті.

**Рамадан (рамазан)** – дев'ятий місяць мусульманського

календаря, місяць посту. Згідно з ісламською традицією, в цей місяць Мухаммеду було передано одкровення від Аллаха.

**Раціоналізм** (лат. *rationalis* – розумний) – філософський напрям, прибічники якого визнають розум основою пізнання і поведінки людей.

**Раціональне** – встановлене і об'рунтоване розумом (мисленням); те, що впливає з нього й доступне його розумінню.

**Регулятивна функція релігії** – здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій, формувати та коригувати міжособистісні стосунки.

**Релігієзнавство** – галузь гуманітарних знань, спрямована на осягнення сутності, закономірностей походження й функціонування релігії на різних етапах розвитку культури (суспільства, соціальної групи, особи).

**Релігійна антропологія** – галузь релігієзнавства, специфіка якої полягає в тому, що сутність існування, природа, призначення людини розуміється, виходячи з призначення вищого першопочатку (Бога).

**Релігійна культурологія** – система знань, яка розкриває роль релігії, церкви у зародженні, розвитку та функціонуванні культури, взаємовплив релігії та культури в історичному контексті.

**Релігійна організація** – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.

**Релігійна свідомість** – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументів, концепцій, сенсом яких є здебільшого віра у надприродне.

**Релігійна толерантність** – характер взаємовідносин представників різних конфесій, який базується на принципах взаємоповаги та свідомої відмови від зверхності, ущемлення прав і приниження гідності один одного.

**Релігійне вільнодумство** – форма критичного релігієзнавства, антирелігійна течія суспільної думки, що еволюціонувала від буденної антирелігійної свідомості, здорового глузду до завершеної, теоретично об'рунтованої форми із залученням різних галузей науки.

**Реформація** (лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – антикатолицький рух в Європі, що поклав початок протестантизму (XVI ст.). Мета Р. – повернення християнства до апостольських часів, реформування християнської церкви у дусі євангельських ідеалів.

**Ритуал** – сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу.

**Різдво Христове** – одне з головних загальнохристиянських свят (25 грудня – у католиків, 7 січня – у православних), в основі якого –

евангельське сказання про народження Сина Божого Дівою Марією.

**Розп'яття** (лат. *crucifixio* – закріплення на хресті) – за Євангеліями, страта і смерть Ісуса Христа на хресті.

**Рух** – у найзагальнішому контексті – будь-які взаємодії, зміна станів об'єкта.

**Саваоф** - одна з назв Бога-Отця у християнстві.

**Сакралізація** - залучення у сферу релігійного регулювання різних форм громадської та індивідуальної свідомості, соціальних відносин, діяльності установ, людей, освячення предметів, завдяки чому вони начебто набувають надприродних властивостей.

**Сакральне** (лат. *sacer* – священний) – наділене Божою благодаттю, релігійно санкціоноване. Такими є таїнства, церква, священнослужителі, речі і дії, що належать до релігійного культу.

**Самоактуалізація** (самореалізація) – становлення особи у світі, розкриття її творчих можливостей власними зусиллями. Таємниче злиття її душевного світу зі світом зовнішнім, реалізація внутрішньо необхідної потреби людини (потреби в спілкуванні, пізнанні, творчості, самопізнанні тощо).

**Самовизначення** – вільний, усвідомлений людиною і санкціонований її совістю вибір ціннісно-сміслових засад, життєвих орієнтирів та визначення на цій основі позицій власного буття.

**Самосвідомість** – спрямованість свідомості людини на саму себе або усвідомлення нею кожного акту свідомості, свого становища у світі, власних інтересів і перспектив.

**Сансара** (санскр. – повторення народжень і смертей) – уявлення про єдиний ланцюг переходів душі з однієї оболонки в іншу.

**Сатанізм** – напіврелігійна течія (рух), прибічники якої поклоняються певній демоністичній істоті: Сатані (Дияволу, Люциферу), Асмодею тощо.

**Сварог** – бог небесного вогню у давніх слов'ян (I тис. до н. е.).

**Світ** – у широкому розумінні – цілісна система всього суцього, охопленого людською свідомістю, почуттями, волею та діяльністю. У вузькому – система конкретних об'єктів, з якими людина перебуває у певному співвідношенні (світ книги, світ спорту, світ музики тощо).

**Світовий Дух** – у релігії – особлива духовна сила, що здатна творити, пізнавати й освячувати світ.

**Світоглядна функція релігії** – здатність релігії формувати у віруючої людини систему поглядів і уявлень, які виражають її ставлення до різних предметів і явищ дійсності, життєву позицію, ціннісні орієнтації, тобто релігійний світогляд загалом.

**Свобода** – здатність людини діяти (чи не діяти) з власної волі.

**Свобода віросповідання** – свобода вибору особистістю

релігійного світогляду, тобто її здатність до релігійного самовизначення, й самореалізація у вибраній релігійній сфері.

**Свобода в релігії** – міра свободи, яку допускає певна конфесія для своїх прибічників у віросповідній практиці, тлумаченні певних положень кодифікованого віровчення.

**Свобода релігії** – незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.

**Свобода совісті** – це право мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або несповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

**Свобода церкви** – ступінь автономності, незалежності внутрішнього устрою, структури управління певного релігійного об'єднання, його правовий статус і можливості виконання ним поставлених завдань.

**Святе Письмо** – кодифіковане віровчення розвинутих релігій: в індуїзмі – Веди, в зороастризмі – Авеста, в іудаїзмі – Тора, в буддизмі – Трипітака, у християнстві – Біблія, в ісламі – Коран тощо.

**Святий престол** (лат. *sancta sede* – крісло-трон) – символ влади папи як єпископа Рима, найважливіший знак його церковної влади.

**Священство** – за християнським вченням, ті повноваження і сила, які Бог надає чоловікам і які необхідні для виконання спасительних обрядів Євангелія.

**Священнослужителі** – люди, які є служителями культу, введені в духовний сан і мають право самостійно здійснювати богослужіння, обряди й таїнства.

**Секта** (лат. *seco* – розділяти або лат. *sehta* – вчення, напрям) – релігійне об'єднання, що відокремилася від панівного в країні релігійного напрямку і конфліктує з ним.

**Секуляризація** (лат. *seacularis* – мирський, світський) – процес звільнення різних сфер суспільних відносин, особистого життя, свідомості, діяльності, поведінки людей від впливу релігійного, сакрального.

**Секулярний** (лат. *seacularis* – мирський, світський) – вивільнений від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини.

**Сенсуалізм** (франц. *sensualisme*, лат. *sensus* – відчуття) – філософське вчення, прибічники якого визнають відчуття єдиним джерелом і головною формою достовірного пізнання.

**Символ віри** – стислий виклад головних догматів певної релігії, безумовне виконання яких є обов'язком віруючого.

**Синагога** (гр. *synagoge* – місце зібрання) – молитовний будинок в іудаїзмі.

**Синод** (гр. *sinogos* – зібрання) – дорадчі органи при православних патріархах і папі римському.

**Синтоїзм** (япон. синто – шлях богів) – національна релігія японців, що сформувалася в VI–VII ст. на основі анімістичних культів.

**Сіон** - частина Єрусалиму, пагорб, де, згідно з Біблією, розташовувався цар Давид і храм Яхве.

**Скептицизм** (гр. *skepticos* – той, що розглядає, досліджує) – вчення, прибічники якого піддають сумніву можливість досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.

**Скит** (гр. *asketos* – подвижник) – монастир, розташований у пустельному місці.

**Службник** - церковно-богослужбова книга, яка містить у собі молитви священника від утрени до Літургії.

**Собор** – 1) кафедральний чи головний храм міста, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; 2) зібрання представників певної чи кількох церков для обговорення і вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів церкви.

**Совість** – усвідомлення людиною відповідності своїх дій певним нормам, відчуття моральної відповідальності за свої вчинки внаслідок самооцінки, форма вираження моральної самосвідомості особи.

**Софія** в перекладі з грецької - знання, мудрість - поняття, що знайшло відображення у богослужінні, храмовій архітектурі іконопису як вияв Премудрості Божої.

**Соціологія релігії** – розділ релігієзнавства, що вивчає суспільні основи релігії, її місце, функції й роль у суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи й специфіку зворотного впливу на релігію певного суспільства.

**Спокута, спокутування** - догмат у християнстві, сутність якого полягає в тому, що Бог-Отець приніс у жертву свого сина для С. людських гріхів.

**Сприймання** – цілісне відображення предметів і явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей на основі комплексу відчуттів.

**Старий Завіт** – дохристиянська частина Біблії, яку іудеї і християни вважають священною. Християни розрізняють у С.З. такі книги: П'ятикнижжя Мойсееве (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону), книги історичні, книги “великих” і “малих”

пророків та повчально-поетичні книги. Православні визнають 50 книг С.З., з яких 39 – канонічні, 11 – неканонічні, але корисні для читання; католики вважають 39 книг першоканонічними, інші – другоканонічними; протестанти визнають лише 39 книг. У С.З. розповідається про створення світу і людини, про договори між Богом і людьми, первородний гріх, потоп, складні ситуації з життя Богом обраного єврейського народу. Тут містяться також різні молитви (псалми), філософські роздуми, епічні твори, афоризми, лірична поезія тощо.

**Страждання** - почуття, пов'язане з терпінням болю, нестатків, тягот як наслідок гріхопадіння.

**Субстанція** (лат. *substantia* – сутність) – вічна, незмінна першооснова всього суцього, його об'єднує начало.

**Субстрат** (лат. *substratum* – підстилка) – 1) загальна, єдина основа різноманітних явищ, основа спільності або подібності однорідних явищ; 2) речовина або предмет.

**Суна** (араб. звичай, зразок) – святий переказ ісламу, викладений у формі висловів Мухаммеда та оповідей його діянь людьми, які близько знали пророка.

**Сунізм** – один із напрямів ісламу, прибічники якого визнають святість не лише Корану, а й Суни.

**Сцієнтизм** (лат. *scientia* – знання, зразок) – світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як найвищу культурну цінність і достатню умову орієнтації людини у світі.

**Тайнство** – обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви, віруючому передається Божа благодать.

**Творчість** – синтез різних форм діяльності людини з метою створення нових якостей матеріального і духовного буття.

**Телеологія** (гр. *telos* – ціль і *logos* – вчення) – вчення про доцільність суцього, згідно з яким все для чогось призначено, має свою мету.

**Теогонія** (гр. *theos* – Бог і *goneia* – народження) – сукупність міфів про походження і родовід богів.

**Теодицея** (гр. *theos* – Бог, *dike* – справедливість, право) – релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втілення абсолютного добра. За Лейбніцем, який увів це поняття (1710 р.), світ є „досконалим творінням”, бо створений досконалим Богом, а зло є незмінним супутником добра, форма випробовування для людей, зміцнення їх релігійної віри.

**Теократія** (гр. *theos* – Бог і *kratos* – влада) – форма державного правління, за якої політична влада належить главі церкви, духовенству. Приклад: держава Ватикан.



**Теологія** (гр. *theos* – Бог і *logos* – вчення) – систематизований виклад релігійного вчення про Бога; сукупність вироблених певною релігією доказів істинності власних догм, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановленості віровчення і церкви. Інша назва – богослов'я.

**Теософія** (гр. *theos* – Бог і *sophia* – мудрість, – досл. богомудрість, богопізнання) – релігійне філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів із надприродними силами.

**Теоцентризм** (гр. *theos* – Бог і лат. *centrum* – центр) – основоположний принцип, згідно з яким єдиний Бог – абсолютне начало і центр Всесвіту, що зумовлює собою буття і сенс існування всього живого.

**Томізм** – напрям у філософії й теології, що сформувався під впливом ідей Томи Аквінського. Особливість Т. – раціональне об'рунтування вічної сутності Бога як першопричини творення і мети людського буття.

**Тотемізм** (індіан. „от-отем”, букв. – його рід) – уявлення або віра в існування „чуттєво-надчуттєвих” кровних (родинних) зв'язків між певною групою людей (родом, племенем) і певним видом тварин, рослин чи явищем природи.

**Трансцендентний** (лат. *transcendere* – переступати) – той, що лежить за межами людського буття, свідомості й пізнання і перевищує їх. У богослов'ї – недоступна людині сфера потойбічного, зовнішнього щодо релігії.

**Треби** – особливі служби, які відправляються за потребами окремих людей: молебні, панахиди, похорон і т.д.

**Трикірій** – трисвічник, який разом з дикірієм (двосвічником) використовується при архіерейських відправах.

**Трипітака** (санскр. – три кошики) – Святе Письмо буддистів, в якому викладено одкровення Будди.

**Трійця** – християнський догмат, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує в трьох іпостасях (особах) – як Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий.

**Тропар** – коротка церковна пісня на честь свята або святого. Наприклад, тропар Пасхи: “Христос воскрес із мертвих...”.

**Унія церковна** – об'єднання однієї з церков православного Сходу чи її частини з Римо-католицькою церквою на засадах визнання першості Риму.

**Уособлення** – винесення людських рис символічними засобами поза людину, перенесення їх на явища морально-побутового та виробничого характеру.

**Уявлення** – чуттєво-наочний цілісний образ предметів і явищ, що виникає за допомогою уяви на основі минулого чуттєвого досвіду, який зберігається і відтворюється в пам'яті узагальнено.

**Фелон** або риза - верхня напівкругла одежа без рукавів, з отвором для голови. Священик одягає її під час богослужіння.

**Феномен** (гр. *phainomenon* – те, що з'являється) – явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

**Феноменологія релігії** – розділ релігієзнавства, що досліджує розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистих відчуттів і бачення.

**Фетишизм** (франц. *fetishe* від португ. *feitico* – амулет) – віра в те, що певні предмети мають надзвичайні якості, та відповідне пошанування їх.

**Філіокве** (лат. *filioque* – і сина) – прийнятий вперше на Толедському церковному соборі (не вселенському) додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духа від Бога-Отця „і від Бога-Сина”. Хоча II Вселенський собор 787 р. ухвалив формулу „Святий Дух сходить від Отця”, навколо неї все ж розгортається суперечка Риму і Константинополя. Греко-візантійські ієрархи відкинули філіокве, а папи римські із середини IX ст. повністю його визнали, що й стало одним із приводів поділу християнства з 1054 р.

**Філософія релігії** – сукупність філософських понять, категорій і концепцій, які дають філософське тлумачення релігії.

**Фрейдизм** – загальна назва філософсько-антропологічних і психологічних концепцій З. Фрейда та його послідовників, в основу яких покладено проблему несвідомого.

**Функція релігії** (лат. *functio* – виконання, звершення) – коло діяльності, призначення релігії щодо людини і суспільства в цілому.

**Хадж** – один із основних обов'язків мусульманина, який полягає у відвідуванні Мекки (храму Кааби) або Медини (гробу Мухаммеда).

**Хаджі** – почесний титул мусульманина, який здійснив хадж.

**Хадис** (араб. – повідомлення) – розповідь про діяння і висловлювання пророка Мухаммеда та його однодумців, що склали зміст Суні.

**Халіф** (араб. халіфа – спадкоємець, намісник) – духовний і світський глава теократичної мусульманської держави.

**Харизма** (гр. *Charisma* – дар) – благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Святим духом у Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності і спасіння.

**Хіротонія** - грец. рукоположення або висвята в сан єпископа, священика або диякона.

**Храм** – сакральна споруда дня відправлення культу (у християн

– собор, церква, костюл, кірха; в ісламі – мечеть; в іудаїзмі – синагога).

**Хрест** – предмет релігійного культу, який наділяється особливою магічною силою. Священний символ християн.

**Християнство** – найчисленніша світова релігія, що виникла у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії.

**Християнська любов** – беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення.

**Царські врата** - двері в іконостасі, які відділяють вітар від амвона.

**Цelibат** (лат. *callibatus*, *callibs* – неодружений, самотній) – обов'язкова безшлюбність католицьких священників і православних ченців.

**Церква** (гр. *kyriake* – Господній дім) – релігійна організація зі складними, централізованими та ієрархізованими стосунками між священниками і віруючими, що виробляє, зберігає, передає релігійну інформацію, організовує та координує релігійну діяльність і контролює поведінку віруючих.

**Час** – тривалість буття об'єктів, швидкість, ритм, темп їх розвитку.

**Часослов** - церковно-богослужбова книга, в якій містяться: вечерня, повечір'я, полуношниця, утрєня і часи.

**Чернець** - особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія - єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, як правило, вихідці з чернецтва.

**Чистилище** - католицьке віровчення про те, що у потойбічному світі, крім раю і пекла, є й Ч., де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань.

**Чотиридесятниця** - Великий піст.

**Шак'ямуні** – він же Будда, він же Сіддхартха Гаутама – реальна історична особа, засновник буддизму.

**Шамбала** – назва міфічної країни, символ центру, з якого Великі Душі (Махатли) здійснюють духовне керівництво людством.

**Шаріат** (араб. шаріа – правильний шлях до мети) – комплекс юридичних норм, принципів та вчинків мусульманина, дотримання яких вважається угодним Аллаху та таким, що приводить віруючих у рай.

**Язичництво** – давні релігійні вірування, що існували у всіх народів до прийняття ними світових релігій.

**Яхве** (Ягве, Єгова) – верховний Бог в іудаїзмі.

Навчальне видання

Лешан Володимир Юхимович

**Основи релігієзнавства**

Підручник

Комп'ютерний набір

Літературний редактор